

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Л. П. Боть
З. М. Денисенко
О. М. Красовська
Г. А. Ярмоленко

УКРАЇНСЬКА МОВА

Посібник для абітурієнтів.

У 2-х частинах: Ч. 2.

УДК 811.161.2 (07)

ББК 81.2 Ук

Д 33

Рецензенти:

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови
та загального мовознавства Черкаського державного
технологічного університету

Л. М. Сидоренко;

кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови,
зарубіжної літератури та методики навчання Черкаського
національного університету імені Богдана Хмельницького

Л. В. Корновенко

Рекомендовано до друку Вченою радою

*Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
(протокол № 6 від 27.03.2014 р.)*

Боть Л. П., Денисенко З. М., Красовська О. М., Ярмоленко Г. А.

Д 33 Українська мова. Посібник для абітурієнтів. У 2-х частинах: Ч. 2. /
Л. П. Боть, З. М. Денисенко, О. М. Красовська, Г. А. Ярмоленко. – Черкаси :
ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2014. – 228 с.

ISBN 978-966-353-355-1

Методичні рекомендації призначені для підготовки до вступного
тестування з української мови.

У рекомендаціях подано різні види вправ із синтаксису, пунктуації,
стилістики та культури української мови, також контрольні тестові завдання,
що допоможуть абітурієнтам під час підготовки до тестування з української
мови, сприятимуть виробленню практичних умінь та навичок. Матеріал
розміщений у логічній послідовності, що забезпечує закріплення й перевірку
теоретичних знань, дає широкі можливості для самостійної підготовки та
випробування власних знань з української мови.

Для випускників загальноосвітніх шкіл, студентів вищих навчальних
закладів та всіх, хто прагне вдосконалити свої знання з української мови.

УДК 811.161.2. (07)

ББК 81.2 Ук

ISBN 978-966-353-355-1

© ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2014

© Л. П. Боть, З. М. Денисенко,

О. М. Красовська, Г. А. Ярмоленко, 2014

ЗМІСТ

СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ	4
Тема 1. Словосполучення.....	4
Тема 2. Речення.....	10
Тема 3. Просте двоскладне речення. Головні члени речення	15
Тема 4. Другорядні члени речення	23
Тема 5. Типи односкладних речень.....	35
Тема 6. Просте ускладнене речення. Речення з однорідними членами	42
Тема 7. Відокремлені члени речення.....	51
7.1. Відокремлені означення	51
7.2. Відокремлення прикладок.....	57
7.3. Відокремлені додатки й обставини.....	61
Тема 8. Звертання	67
Тема 9. Вставні і вставлені слова, словосполучення, речення	72
Тема 10. Складне речення. Складносурядні речення	79
Тема 11. Складнопідрядні речення.....	86
Тема 12. Безсполучникові речення.....	106
Тема 13. Складні багатокomпонентні речення.....	112
Тема 14. Способи відтворення чужого мовлення	120
СТИЛІСТИКА І КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ	129
Тема 15. Стилiстика.....	129
Тема 16. Власне висловлення	140
ЗРАЗКИ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ	148
Контрольна робота № 1	148
Контрольна робота № 2	156
Контрольна робота № 3	165
Контрольна робота № 4.....	175
Контрольна робота № 5	184
Контрольна робота № 6.....	193
Контрольна робота № 7.....	202
ЕКЗАМЕНАЦІЙНИЙ ТЕСТ	215
КЛЮЧІ-ВІДПОВІДІ.....	226

СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ

Тема 1. Словосполучення

Теоретичні питання

1. Поняття про синтаксис.
2. Словосполучення й речення як основні одиниці синтаксису.
3. Підрядний і сурядний зв'язок між словами й частинами складного речення.
4. Головне й залежне слово в словосполученні.
5. Типи словосполучень за морфологічним вираженням головного слова.
6. Словосполучення непоширені (прості) й поширені (складні).

Література

1. Авраменко О. М., Блажко М. Б. Українська мова та література: Довідник. Завдання в тестовій формі. І частина. – К. : Грамота, 2011. – С. 140–141.
2. Дияк О. В. Українська мова : комплексне видання для підготовки до ЗНО : навч. пос. / О. В. Дияк, В. М. Прудка. – К. : Літера ЛТД, 2012. – С. 230–236.
3. Козачук Г. О. Українська мова – для абітурієнтів : навч. посібник / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 221–223; С. 224–225.
4. Омельченко С. Б., Омельченко С. В. Українська мова : довідник : 5–9 клас / С. Б. Омельченко, С. В. Омельченко. – Луганськ : Вид-во “Шлях”, 1999. – С. 60–61.
5. Пентиліук М. І., Іващенко О. В. Українська мова : Підручник-комплект / М. І. Пентиліук, О. В. Іващенко. – К. : Ленвіт, 2001. – С. 191–197.
6. Тестові завдання для вступного випробування з української мови (для абітурієнтів, які складають фаховий іспит з української мови) / За заг. ред. Л. В. Шитик. – 2-е вид., виправл. і доповн. – Черкаси : Видавн. Від. ЧНУ, 2006. – С. 73–75; С. 181–182.
7. Українська мова. Тести. 5–12 класи : посібник / За ред. Н. В. Гуйванюк. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2006. – С. 192–210.

Синтаксис (від гр. *syntaxis* – побудова, зв'язок, сполучення) – це розділ граматики, що вивчає будову й граматичне значення словосполучень і речень.

Пунктуація – це розділ мовознавства, що вивчає розділові знаки в реченні.

Предметом синтаксису є словосполучення і речення.

Словосполучення – це синтаксична одиниця, утворена поєднанням двох або більше повнозначних слів на основі сурядного чи підрядного зв'язку.

При сурядному зв'язку компоненти словосполучення граматично незалежні, напр.: *веселий і щасливий, батько або мати, світить, та не гріє*. Вони утворюють ряд однорідних членів речення.

При підрядному зв'язку одне слово головне, а інші – граматично залежні від нього. Головним є те слово, від якого ставиться питання, а залежне відповідає на питання, напр.: *сонце (яке?) тепле; читаю (що?) книжку; розмовляють (як?) голосно; їде (чим?) тролейбусом (куди?) додому*.

Отже, залежно від типу синтаксичного зв'язку словосполучення бувають **сурядні й підрядні**.

У підрядному словосполученні залежне слово з головним може з'єднуватися безпосередньо, тобто без прийменника (*цікава вистава, писати ручкою, кетяг калини, вікно кімнати, щebetання птахів*) й посередньо – за допомогою прийменника (*їду з подругою, вступає до університету, розповідь про подорож*).

Увага! Не кожне поєднання слів становить синтаксичне словосполучення. Не є словосполученнями:

1) фразеологічні звороти (*ловити тав* – бути неухажним, *пекти раків* – червоніти, *дати драла* – утекти, *зарубати на носі* – запам'ятати):

2) складні назви установ, організацій, відомств, географічні назви, складні терміни з певних галузей тощо, напр.: *Верховна Рада, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Руська Поляна, Гнилий Тікич, чорна смородина, білий гриб, порядок денний, складений підмет, складнопідрядне речення, тригонометрична функція*;

3) поєднання іменника (займенника) з прийменником, напр.: *на уроці, через хворобу, упродовж дня, відповідно до закону*;

4) поєднання дієслова з частками, напр.: *нехай працює, відпочив би, скажіть же*;

5) складені форми слів: ступені порівняння прикметників і прислівників, напр.: *більш відомий* – форма вищого ступеня прикметника, *найменш складний* – форма найвищого ступеня прикметника, *більш зрозуміло* – форма вищого ступеня прислівника, *найбільш точно* – форма найвищого ступеня прислівника; дієслова майбутнього часу складеної форми, напр.: *буду виконувати, будеш майструвати, будуть відповідати*;

б) сполучення іменної частини і зв'язки в складеному іменному присудку, напр.: *стану студентом, залишився вірним, буде першим*; допоміжного компонента (фазового, модального дієслова, прикметника та стійкого словосполучення з модальним значенням) і неозначеної форми в складеному дієслівному присудку, напр.: *можеш сісти, продовжують писати, повинен поїхати, має намір відвідати*;

7) граматична основа речення – підмет і присудок (вони не перебувають у підрядному зв'язку), напр.: *Учні пишуть. Зустріч цікава. Абітурієнт хоче вступати*;

Типи підрядних словосполучень за належністю головного слова до певної частини мови

Іменникові: головне слово – іменник, напр.: *високе дерево, поріг кімнати, книга вчителя, збір урожаю, мрія про перемогу, бажання вчитися, їзда верхи.*

Прикметникові: головне слово – прикметник, напр.: *повне води, гідна поваги, дуже щаслива, вірний присязі, добрий до всіх, сухий від спеки.*

Числівникові: головне слово – числівник, напр.: *два друзі, семеро поросят, один з нас, третій за списком.*

Займенникові: головне слово – займенник, напр.: *усе для матері, щось біле, що-небудь про нього, абсолютно ніхто.*

Дієслівні: головне слово – дієслово, напр.: *любити Батьківщину, надіслати їй, збільшуватися до шести, примусити виконувати, летів високо.*

Прислівникові: головне слово – прислівник, напр.: *краще за брата, недалеко за ними, надмірно широко, пізно восени, сумно мені.*

За **будовою** словосполучення бувають **прості** (непоширені) – складаються з двох повнозначних слів, напр.: *теплий дощ, своя справа, корисний для здоров'я, дуже привітно* і **складні** (поширені) – утворені поєднанням трьох і більше повнозначних слів, напр.: *літній спекотний день, відомий твір про гетьмана, виконав надто швидко.*

Запам'ятайте: складні словосполучення можна розкласти на декілька простих, напр.: *спогади про шкільне навчання – спогади про навчання, шкільне навчання, але родом з Червоної Слободи, довго товкти воду в ступі* – це прості словосполучення, бо до їхнього складу входять сполучення слів *Червона Слобода* (складна назва села) і *товкти воду в ступі* – фразеологізм.

Способи зв'язку слів у підрядному словосполученні

Узгодження – спосіб підрядного зв'язку між словами, коли залежне слово вживається в тій самій формі, числі та відмінку, що й головне, напр.: *голубий зошит (голубого зошита, голубому зошиту...), голуба сукня (голубої сукні, голубій сукні...), голубе небо (голубого неба, голубому небу); голубі проліски (голубих пролісків, голубим проліскам...).* Зважаючи на те, чи в усіх формах узгоджується залежне слово з головним чи не в усіх, узгодження буває повним (*твій батько, прочитана поезія, друге завдання* – залежне слово узгоджується з головним у роді, числі та відмінку) і неповним (*приємні спогади, трьох студентів* – узгодження в числі та відмінку, *ріка Дніпро* – у числі та відмінку, *місто Черкаси* – тільки у відмінку).

Керування – спосіб підрядного зв'язку між словами, при якому головне слово вимагає від залежного певного відмінка (без прийменника чи з прийменником), напр.: *відвідала лікаря, копаю лопатою, зустрінемося на зупинці, лежить на столі, збирання врожаю, дорога через ліс.* Керування

може бути безприйменниковим (безпосереднім), напр.: *купили комп'ютер, допомагають стареньким, його оцінка, обкладинка підручника* і прийменниковим (посереднім), напр.: *побачила по телевізору, прийшов із репетиції, відпочиваємо на морі, праця в полі, віра в майбутнє*.

Прилягання – спосіб підрядного зв'язку між словами, при якому залежне незмінюване слово поєднується з головним тільки за змістом, напр.: *кричати голосно, вивчи напам'ять, наказ наступати, відповідає думаючи*. Залежним словом є прислівник, неозначена форма дієслова, дієприслівник.

Практичні завдання

Вправа 1. Поділіть речення на словосполучення, визначте їхні різновиди. Укажіть, які поєднання слів не є словосполученнями.

Багато є таємниць у світі, і одна з найбільших з-поміж них – мова. Здається, ми знаємо якесь слово, немовби розуміємо його. Проте все, що закладено в нього упродовж віків, нерідко не можемо повною мірою видобути. Потрібно докласти чимало зусиль, щоб заховане у слові постало перед нами в усій красі, глибині й неповторності.

З раннього дитинства і до глибокої старості людина невіддільно пов'язана з мовою. Це єдине знаряддя, що вивищує людину над світом, робить її нездоланною в пошуках істини. Розпочинається прилучення дитини до краси рідної мови з милих бабусиних казок і материнської колискової пісні. Кожен день дає нам урок пізнання. І завжди і скрізь наші учителі, мова (І. Вихованець).

Вправа 2. Випишіть підрядні словосполучення, визначте їхній тип за морфологічним вираженням головного слова.

1. Ми в світ прийшли успадкувати славу, діла, і думи й щедрі мозолі... (В. Симоненко) 2. Зазолотила осінь навкруги розгонисті дніпровські береги, рівняє блиски власних кольорів до золота печерських куполів (В. Крищенко). 3. А в другій половині дня наступило, нарешті, омріяне, довгождане (О. Гончар). Зашуміла вода на низині, шукаючи виходу (Панас Мирний). 5. Я таким лишився, як колись і був. Наших днів дитинства я ще не забув (О. Олесь). 6. Кожушок на ялинці геть свіжий і, ще недавно чорний од літнього тепла, тепер просвітлів (Є. Гуцало).

Вправа 3. Випишіть окремо прості й складні словосполучення.

Вияв щирої поваги, почуття великої радості, писати з великої літери, нагорода за сумлінну працю, хлопець із карими очима, жінка років сорока, глянути щасливими очима, дитина з радісною усмішкою, час великих тривог, найбільш удалий виступ, сукня модного фасону, полонина ніжної зелені, дівчина з довгою косою, картина відомого художника, музика нових поколінь, відпочивали на Чорному морі.

Вправа 4. Випишіть окремо словосполучення за способом зв'язку: а) узгодження, б) керування, в) прилягання. Усно поясніть розподіл.

Наша школа, жити для народу, мокрий від дощу, виконай завдання, думка про товариша, підійти ближче, стиха розмовляє, спогад ветерана, шовкова хустина, наші надії, дуже швидко, село Думанці, прохання виконати, передати братом, шістьох сторінок, читає лежачи.

Вправа 5. На основі поданих слів напишіть твір-мініатюру, уживаючи словосполучення, поєднані різними способами зв'язку.

Школа, випускні, іспити, завдання, уважно, готуючи, знання, оцінки, відмінно, зареєструватися, сервер, омріяна спеціальність,

Тестові завдання

1. Словосполученнями є наведені приклади в рядку

А Ляси точити, набити руку, поранити руку, напустити туману, водити за ніс, водити до школи.

Б Неозначена форма дієслова, складносурядне речення, ахіллесова п'ята, голосові зв'язки, ступінь порівняння, у чорта на рогах.

В Рання весна, полоти бур'ян, учні та вчителі, написати правильно, урожай хліба.

Г Петрів батіг, умитися сльозами, штатна одиниця, Золоті ворота, коники викидати, честь і порядність.

2. У якому рядку всі словосполучення прості за будовою?

А Дівчина років вісімнадцяти, повість українського письменника, глянути пронизливим оком, зустріти з великою радістю, повинен був приїхати вчасно.

Б Виконати відповідно до вимог, буду працювати сумлінно, товари високої якості, чинити опір ворогові, пальто великого розміру.

В Побачити щось цікаве, людина похилого віку, маю нагоду зустрітися з вами, наказали мені працювати, у роботі допустила помилку.

Г Спілкуюсь з декількома однокласниками, прочитати багато цікавих книг, дати запитання студентам, хочу бути вірним другом, твори про Велику Вітчизняну війну.

3. У якому рядку всі словосполучення складні за будовою?

А Квіти голубого кольору, маю закінчити о восьмій годині; земля, оповита прозорим серпанком; мушу відмовитися від пропозиції.

Б З'явилася всупереч негоді, задушевна пісня про матір, проїхати сто двадцять п'ять кілометрів, дівчина була гостра на язик, вияв великої поваги, Криві Коліна.

В Культура Київської Русі, комунікативна одиниця, працює на совість, граматичне значення, лірика Ліни Костенко, віддати борг другові.

Г Подорожувати рідною землею, відповідати за долю людства, виконувати відповідальне доручення, спостерігати за змаганням легкоатлетів, витесати фігурку з дерева, літні грозові дощі.

4. У якому рядку всі словосполучення однотипні за різновидом синтаксичного зв'язку (узгодження, керування, прилягання)?

А Радіти успіхові, носії мови, вжити слово, надіслати друзів, плекання слова, переповнений емоціями.

Б Рідна мова, їхні звичаї, багатьох поколінь, смачно готувати, мова народу, Шевченкове слово.

В Шліфувати до блиску, наказав оберігати, береги Дніпра, лапятий сніг, житимеш вічно.

Г Співати колискову, бажання дізнатися, маєш вимовити їх, вивчення мови, видно село, любов до України.

5. Установіть відповідність словосполучень за морфологічним вираженням головного слова

Приклади словосполучень

А Ставитися з пошаною, перемогти в спорті, овіяний легендою, писати красиво, відпочивши за літо.

Б Солодший від меду, повний зерна, придатний до вживання, гарний з лиця, дорогий для нас.

В Відповідь учня, щаслива мати, служіння народу, моє місто, засіяне поле.

Г Дуже влучно, віч-на-віч з ворогом, наодинці з матір'ю, нарівні з дорослими, надто прикро.

Д П'ятеро з присутніх, один з нас, десять гривень, дві сосни, багато води.

Види словосполучень

1 іменникові

2 прикметникові

3 дієслівні

4 прислівникові

5 числівникові

Тема 2. Речення

Теоретичні питання

1. Речення як основна синтаксична одиниця.
2. Граматична основа речення.
3. Порядок слів у реченні.
4. Види речень у сучасній українській мові: за метою висловлювання; за емоційним забарвленням; за будовою; за складом граматичної основи; за наявністю чи відсутністю другорядних членів; за наявністю необхідних членів речення; за наявністю чи відсутністю ускладнювальних засобів.

Література

1. Авраменко О. М., Блажко М. Б. Українська мова та література: Довідник. Завдання в тестовій формі. I частина. – К. : Грамота, 2011. – С. 153–154.
2. Дияк О. В. Українська мова : комплексне видання для підготовки до ЗНО : навч. пос. / О. В. Дияк, В. М. Прудка. – К. : Літера ЛТД, 2012. – С. 237–242.
3. Козачук Г. О. Українська мова – для абітурієнтів : навч. посібник / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 227–228; С. 230–281.
4. Омельченко С. Б., Омельченко С. В. Українська мова : довідник : 5–9 клас / С. Б. Омельченко, С. В. Омельченко. – Луганськ : Вид-во “Шлях”, 1999. – С. 62–63.
5. Пентилюк М. І., Іващенко О. В. Українська мова : Підручник-комплект / М. І. Пентилюк, О. В. Іващенко. – К. : Ленвіт, 2001. – С.197–201.
6. Українська мова. Тести. 5–12 класи : посібник / За ред. Н. В. Гуйванюк. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2006. – С. 210–223.

Речення – це синтаксична одиниця, оформлена за законами певної мови, що виражає закінчену думку і є засобом спілкування, напр.: *Пахне хліб* (П. Воронько); *Ми думаєм про вас* (В. Симоненко); *В лісі поночіє* (Леся Українка).

У реченні виокремлюють граматичну основу. Її становлять головні члени речення (підмет і присудок або ж тільки головний член речення).

Порядок слів у реченні відображає його граматичну структуру. Розрізняють два типи порядку слів: прямий, або звичайний, і зворотний, або інверсію (від лат. *inversio* – перегортання, перестановка).

При **прямому** порядку слів підмет стоїть перед присудком, узгоджені означення – перед означуваним словом, додаток – після присудка, обставина – перед присудком або після нього, напр.: *Втомлене сонце поволі котилось до обрію* (В. Чемерис).

При **зворотному** порядку (інверсії) присудок стоїть перед підметом, означення – після означуваного слова, а додаток – перед дієсловом-

присудком, напр.: *Надворі все огортала ніч* (М. Трублаїні). Зворотний порядок слів використовують як стилістичний засіб у художньому стилі.

Класифікація речень

1. За будовою речення поділяють на прості й складні.

Простим називається речення, що має одну граматичну основу, напр.: *Небо сьогодні синіло по-весняному* (О. Гончар).

Складним називається речення, що складається з двох або більше простих речень, напр.: *І смеркає, і світає, День божий минає* (Т. Шевченко); *Хто не жив посеред бурі, той ціни не знає силі* (Леся Українка); *Ще не вмерла Україна, і слава, і воля, Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля* (П. Чубинський); *Гаї шумлять – Я слухаю* (П. Тичина).

2. За метою висловлювання речення поділяють на розповідні, питальні, спонукальні.

Розповідними називаються речення, які містять повідомлення або опис певних явищ дійсності, напр.: *В'ється мрія золота...* (О. Олесь).

Питальними називаються речення, що містять запитання: *Один у другого питає: Нащо нас мати привела? Чи для добра? Чи то для зла? Нащо живем? Чого бажаєм?* (Т. Шевченко).

Спонукальними називаються речення, що виражають волевиявлення (прохання, побажання, наказ, заклик до дії), напр.: *Як парость виноградної лози, плекайте мову* (М. Рильський).

3. За експресивністю вираження думки речення поділяють на окличні й неокличні.

Запам'ятай! Розповідні, питальні та спонукальні речення, вимовлені з особливою інтонацією, називаються **окличними**, напр.: *Які ж тишногубі троянди!* (І. Драч).

4. За наявністю головних членів речення бувають односкладні й двоскладні.

Односкладні – це речення з одним головним членом, що не потребують доповнення другим головним членом, напр.: *Вечір. Зорі в небозводі. Блиск над синіми снігами* (П. Тичина); *Поклонюся знайомому дубу* (Л. Костенко); *Не хвали мене в вічі, не гудь поза очі* (Нар. творчість); *Пахло талою землею* (А. Головка).

Двоскладні – це речення з двома головними членами – підметом і присудком, напр.: *Ліс ще дрімає в передранішній тиші...* (М. Коцюбинський); *Ти знаєш, що ти – людина* (В. Симоненко).

5. За наявністю другорядних членів речення поділяють на непоширені й поширені.

Непоширені – це речення, що містять лише головні члени, напр.: *Завив вітер* (В. Чемерис); *Люди – прекрасні. Земля – мов казка* (В. Симоненко).

Поширені – це речення, що, крім головних, мають ще другорядні члени: *Козаки досконало володіли своїм тілом* (О. Гончарук); *Решетом воду не носять* (Нар. творчість).

Запам'ятайте! Непоширеними є речення, у яких:

1. Підмет або присудок виражені фразеологізмом: *Бити байдики – легко; Микола занепає духом.*

2. Підмет або присудок складені: *Макар Іванович був неспокійний* (М. Коцюбинський); *Камінь може кричати* (Л. Костенко).

3. Присудок виражений складеною формою майбутнього часу або наказового способу: *Будуть світити зорі; Хай не зітруться підкови...* (О. Гончар).

6. За наявністю/відсутністю необхідних членів речення поділяють на повні й неповні.

Повні – це речення, у яких наявні всі необхідні члени. Повними можуть бути двоскладні й односкладні, непоширені й поширені речення, напр.: *Настав сірий морозяний ранок* (О. Довженко); *Печалі бронзове листя* (Л. Костенко); *Гудуть вітри* (Л. Дмитерко); *Караюсь, мучаюсь, але не каюсь* (Т. Шевченко).

Неповні – речення, у яких пропущено один або кілька членів речення, які можна відновити. На місці пропущеного члена речення здебільшого треба ставити тире, напр.: *Бджола жалить жалом, а людина – словом* (Нар. творчість); *Брехня стоїть на одній нозі, а правда – на двох* (Нар. творчість).

Розрізняють кілька типів неповних речень:

а) контекстуальні – пропущені члени підказує контекст, їх названо в попередньому реченні (зрідка – у наступному), уже відсутня потреба їх повторювати, напр.: *Розумного на покуті саджають для честі, а дурня – для сміху* (Народна творчість); *А Залізник попереду... Іде собі, люльку курить, нікому ні слова* (Т. Шевченко);

б) ситуативні – відсутній член підказаний ситуацією, напр.: *Хлопчик повернувся із школи додому. Глянула мати, а нова його шапка подерта і в грязюці вимазана.*

– Це що?

– Та це хлопці...

– Що хлопці?

– Скинули з мене шапку і почали у футболу грати...

– А ти що?

– На воротах стояв (Із розмови);

в) еліптичні (від грецького *ellipsis* – опущення) – відсутність члена речення є їхньою синтаксичною ознакою і на вираження думки не впливає. У таких реченнях частіше відсутнім є присудок, напр.: *А тут і Чіпка в хату* (Панас Мирний); *Сьогодні ніч великих передчуттів і високих бажань* (О. Довженко).

6. За наявністю чи відсутністю ускладнювальних засобів речення бувають неускладнені й ускладнені.

Прості речення можуть ускладнювати однорідні члени речення, відокремлені члени речення, звертання, вставні та вставлені компоненти, напр.: *Рідна мати моя, ти ночей не доспала, і водила мене у поля край села,*

*і в дорогу далеку ти мене **проводжала**, і рушник вишиваний **на щастя, на долю дала*** (А. Малишко) – це речення складне, кожне просте в ньому ускладнене: 1 – звертанням та однорідними присудками, 2 – однорідними присудками й додатками. Речення *Стояло небо, **дивне і сумне*** (Л. Костенко) ускладнене відокремленими означеннями, а ***Здається, під саме шатро синього літнього неба сягали вершечки дерев*** (Є. Гуцало) – вставним словом.

Практичні завдання

Вправа 1. Перепишіть речення, підкресліть у них граматичні основи, визначте прості вони чи складні.

Любов до рідної мови – найприродніше й найглибинніше духовне начало людського життя. Його потрібно ушляхетнювати, збагачувати, розвивати, воно повинно мати простір для свого росту, щоб не нагадувало скривленого дерева, яке піднімається низькою стелею теплиці чи дендрарію. Чим глибше людина вживається в рідну мову, тим даліше вона пускає корінь у національний ґрунт, але ж настає хвилина, коли той корінь переходить у братню землю, бо ж усі мови пов'язані між собою – чи спільністю походження, чи багатими запозиченнями, чи історичною долею. Так постає людина з патріотичним і водночас інтернаціональним поглядом на світ.

Любов до рідної мови не тільки не заперечує любові й пошани до інших мов, а навпаки – народжує, плає, вирощує інтернаціоналістські почування (Д. Павличко).

Вправа 2. Перепишіть речення, підкресліть у них граматичні основи, визначте непоширені вони чи поширені, двоскладні чи односкладні, неускладнені чи ускладнені, повні чи неповні.

1. За правду, браття, єднайтесь щиро (Леся Українка). 2. Квітку метелик цілує (В. Сосюра). 3. Зорі крізь щілини в клуню дивились поглядом тихим, далеким, глибоким (Л. Костенко). 4. Надворі смеркало і сутеніло (І. Н.-Левицький). 5. Є шлях. Я тривожуся (М. Братан). 6. Ранні пташки росу п'ють, а пізні – сльози ллють (Нар. творчість). 7. Дерев, схилені в зажурі, осіння вицвіла трава (Л. Костенко). 8. Кров свою віддам твоїй калині, Пісню – травам, птицям і лісам. А високі думи – небесам (М. Луків).

Вправа 3. Визначте типи речень за метою висловлювання: назвіть основні ознаки речень розповідних, питальних і спонукальних.

М'ятою, мальвою, полином, чебрецем, цвітом пахучим калини нахилється, вмита смертельним дощем, над серцем моїм – Україна... (В. Яворівський). 2. Умійте берегти й шанувати, звеличувати й удосконалювати людську любов – найтонше й найпримхливіше, найтендітніше й найміцніше, найкрихітніше й наймогутніше, наймудріше й найбагородніше багатство людського духу (В. Сухомлинський). 3. Ой, чого ти, тополенько, не цвітеш? Чом поживклу головоньку хилиш-гнеш?

(О. Олесь). 4. Лупайте сю скалу! Нехай ні жар, ні холод не спинить вас! (І. Франко). 5. Згадай мене, коли весною запахнуть сині ручаї, коли із ласкою німою всміхнуться травами гаї (М. Кришук). 6. Хай же щастям завжди ясніє некриклива твоя краса (В. Симоненко). 7. Твої чорні шовкові коси припорошила вже сивина (В. Симоненко).

Вправа 4. Прочитайте, укажіть прямий і зворотний порядок слів.

1. П. Тичина ніжно любив рідну мову (І. Вихованець). 2. Обіч шляху тулилися скромно авто (Б. Олійник). 3. Та щоранку ми бачимо, як вночі тут хтось босий ступа (І. Драч). 4. Сухі вітри окутують Зачіплянку жовтобурою курявою (О. Гончар). 5. Прийдуть з України верби і тополі (В. Симоненко). 6. Бігла стежка в далеч (В. Симоненко). 7. Літніми вечорами Омелько варив у саду польову кашу (Ю. Мушкетик).

Тестові завдання

1. На які типи поділяють речення за будовою?

- А Повні, неповні.
- Б Двоскладні, односкладні.
- В Поширені, непоширені.
- Г Прості, складні.
- Д Сполучникові, безсполучникові.

2. На які типи поділяють речення за наявністю другорядних членів?

- А Розповідні, питальні, спонукальні.
- Б Односкладні, двоскладні.
- В Поширені, непоширені
- Г Повні, неповні.
- Д Прості, складні.

3. Знайдіть серед наведених речень спонукальне.

- А Боже, хай моє завтра стрімко летить, хай у щасті розгорне крила! (Ю. Дмитренко).
- Б А ми з тобою обминем торжища, де гендлярі вимахують пером (Л. Костенко).
- В Тут на radoщах Бертольдо всіх співців казав зібрати (Леся Українка).
- Г Хто ж могутній заборонить встати й нам до сна? (Г. Чупринка).
- Д Тримаючи в руках скрипку, людина не здатна зробити погане (Г. Сковорода).

4. Назвіть неповне речення, де пропущено підмет, присудок і додаток.

- А І на горе, на біду взяв царицю молоду (Л. Первомайський).
- Б Якось завжди спізнювався з оранкою і сівбою (М. Стельмах).

В „Люди по соломинці збирали, а ти носилками розносиш?”
(Г. Тютюнник).

Г Він рибу варить. Лиша, що спіймав уранці! Такого ситого!
(М. Коцюбинський).

Д Вийшов за село, глянув – у млині світиться (Г. Тютюнник).

5. Укажіть, у якому рядку подано риторичне питальне речення.

А – А куди ти мандруєш парубче? (Т. Шевченко).

Б – Хіба ви не одержали мого послання? (М. Коцюбинський).

В – Хто ви, звідки і як зовестесь? (Б. Олійник).

Г Ой дівчино, чим ти полонила юне серце в той вечірній час?
(О. Новицький).

Д Хто ж бо велич міряє метром?! (Я. Галан).

Тема 3. Просте двоскладне речення. Головні члени речення.

Теоретичні питання

1. Підмет і присудок як головні члени двоскладного речення.
2. Способи вираження підмета.
3. Типи присудків: простий і складений (іменний і дієслівний). Способи їхнього вираження
4. Особливості узгодження присудка з підметом.

Література

1. Авраменко О. М., Блажко М. Б. Українська мова та література: Довідник. Завдання в тестовій формі. І частина. – К. : Грамота, 2011. – С. 143–145.

2. Дияк О. В. Українська мова : комплексне видання для підготовки до ЗНО : навч. пос. / О. В. Дияк, В. М. Прудка. – К. : Літера ЛТД, 2012. – С. 242–251.

3. Козачук Г. О. Українська мова – для абітурієнтів : навч. посібник / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 233–236.

4. Омельченко С. Б., Омельченко С. В. Українська мова : довідник : 5–9 клас / С. Б. Омельченко, С. В. Омельченко. – Луганськ : Вид-во “Шлях”, 1999. – С. 63–64.

5. Пентиліук М. І., Іващенко О. В. Українська мова : Підручник-комплект / М. І. Пентиліук, О. В. Іващенко. – К. : Ленвіт, 2001. – С. 204–208.

6. Українська мова. Тести. 5–12 класи : посібник / За ред. Н. В. Гуйванюк. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2006. – С. 210–223.

Просте речення складається з головних і другорядних членів. Головні члени речення – підмет і присудок – становлять його синтаксичний центр (граматичну основу).

Підмет – це головний граматично незалежний член двоскладного речення, який указує на предмет мовлення і пов'язаний з іншим головним членом речення – присудком. Підмет відповідає на питання хто? що?

Граматичним показником незалежності підмета є форма називного відмінка іменника та неозначена форма дієслова. У ролі підмета вживаються іменники, займенники та будь-яка частина мови, що перейшла в іменник. Підмети поділяють на **прості** і **складені**.

Простий підмет виражений одним словом, напр.: *Встає зоря багрова* (М. Нагнибіда); *Несказане* лишилось *несказаним* (Л. Костенко); *Знову замовкли двоє* (Панас Мирний); *Життя прожити* – не поле перейти (Нар. творчість).

Складений підмет виражений словосполученням, напр.: *До них спішать уже кілька бійців* (М. Стельмах); *Кожен з нас – життя є брат* (Б. І. Антонич); *А над усім у чорному небі кружляла зграя сполоханих птахів* (А. Головка); *Серпень з вереснем стискають один одному правіці* (М. Рильський); *Чумацький Шлях нам в очі сипле зорі* (М. Ткаченко).

Присудок – це головний член двоскладного речення, який характеризує підмет за дією чи за ознакою та відповідає на запитання що робить підмет? що з ним робиться? хто він є? що він є? який він є?

За будовою присудки поділяють на прості та складені.

Простим є присудок, виражений дієсловом у формі дійсного, умовного, наказового способу, неозначеною формою дієслова або фразеологічним зворотом, напр.: *А крізь виноградне листя веранди сонце сходить* *росяно, червоно* (О. Гончар); *А вітер уже пересердився* (О. Іваненко); *Ми свавільно, Безроздільно будем жити без загиби* (Г. Чупринка); *Полетіла б я до тебе, та крилець не маю* (Нар. творчість); *Люди орати, а він спати* (Нар. творчість); *А журавлі все – кру...* (А. Головка); *Рябенький цуцик п'ятами наживує* (Л. Костенко).

Увага! У реченні *З журбою радість обнялась* підмет виражений іменником *радість*, тому що присудок *обнялась* стоїть у формі минулого часу жіночого роду однини, з *журбою* є додатком.

Складений присудок складається з двох компонентів. Основний компонент несе лексичне значення, а допоміжний – граматичне. За вираженням основного компонента розрізняють складений дієслівний і складений іменний присудки.

Складений дієслівний присудок утворюється зі змінюваного допоміжного дієслова й неозначеної форми дієслова. Допоміжні дієслова означають:

а) початок, продовження або кінець дії (*почати, стати, продовжувати, закінчити, завершити*), напр.: *Я стану жити, Я мріять буду, як мріють ранками ліси* (В. Симоненко);

б) модальні дієслова, які вказують на можливість, побажання, згоду, необхідність, суб'єктно-емоційну оцінку (*хотіти, могли, намагатися, бажати, прагнути, мусити, мати, готуватися, збиратися, надіятися, боятися, любити, полюбляти, ненавидіти* тощо), напр.: *Так я про дощ хотів сказати* (А. Малишко); *Мудрець мусить і з гною вибирати золото* (Г. Сковорода).

У ролі допоміжного дієслова можуть уживатися прикметники *радий, повинен, готовий, змушений, зобов'язаний, схильний* тощо, напр.: *Про дідуся хлопець щовечора ладен їм розповідати* (О. Гончар).

Складений іменний присудок утворюють дієслово-зв'язка й іменна частина. Іменна частина передає лексичне значення присудка, а зв'язка виражає граматичне значення способу, часу, особи. У ролі іменної частини вживаються іменники, прикметники, займенники, числівники, дієприкметники, неозначена форма дієслова, прислівники, нерозкладні словосполучення. У ролі зв'язки часто функціонують дієслова *бути, являти собою, становити, бувати* в усіх формах. Рідше – *стати, становити, лишатися, робитися, виявлятися, вважатися, видаватися, називатися*, напр.: *Мені осіння ніч короткою здається* (Леся Українка); *Стають мої руки віттям* (В. Симоненко); *Посадити деревце – залишити про себе найкращу пам'ять* (В. Стус).

Якщо дія відбувається в теперішньому часі, то іменний складений присудок утворюється без нульової зв'язки *є*. Замість неї ставлять тире в таких випадках:

1) якщо підмет і присудок виражені іменником у називному відмінку, напр.: *Століття – зморшки на чолі Землі* (І. Драч);

2) якщо підмет і присудок або тільки присудок виражені числівником, напр.: *Три та три – шість*;

3) якщо головні члени речення або один із них виражені неозначеною формою дієслова, напр.: *Відчувати в окопі живу душу біля себе – це щастя* (О. Гончар);

4) перед словами *це, то, ось, значить, це є*, напр.: *Любить свій край – це для народу жити* (В. Сосюра);

4) якщо підмет виражений особовим займенником і на нього падає логічний наголос, напр.: *Я – поет робітничої рані* (В. Сосюра).

Не ставлять тире між підметом і присудком, якщо:

1) присудок виражений прикметником, дієприкметником, порядковим числівником, займенником, прислівником, напр.: *Я молодий і чистий, як вічність молодий* (М. Рильський); *Такий я ніжний, такий тривожний* (В. Сосюра);

2) перед присудком стоїть частка *не*, напр.: *Але життя не сон... воно не склянка чаю* (В. Сосюра);

3) підмет виражений вказівним займенником *це*, напр.: *Ні, це сон, це сон... тебе немає* (В. Сосюра);

4) до складу присудка входять слова *як, ніби, мов, немов, наче, що, немовби*, напр.: *Знаю сей спів! Він неначе отрута...* (Леся Українка); *Зорі як очі, що снились давно* (В. Сосюра).

Примітка. Тире можна ставити в усіх зазначених випадках, якщо автор хоче інтонаційно виокремити або підмет, або присудок, напр.: *Стрілець! Ти – брат мій, друг навек* (М. Бажан); *Це – символ праці і любові, це – символ щастя і весни* (М. Рильський); *Люди – прекрасні. Земля – мов казка* (В. Симоненко); *Дружба народів – не просто слова* (М. Рильський); *Моя душа – як арфа золота* (В. Сосюра).

Особливості узгодження присудка з підметом

Підмет із присудком тісно пов'язані між собою за змістом і граматично, тому форми присудка можуть узгоджуватися з формами підмета в роді, числі й відмінку, а саме:

1. Якщо присудок, виражений дієсловом у формі дійсного способу теперішнього або майбутнього часу, то він узгоджується з підметом-займенником в особі й числі, а з підметом-іменником – у формі 3-ої особи й числі: *Я вірю в силу доброти, що на торжку не продається* (В. Крищенко); *У лісах, лісах зелених ми спочинемо гуртом під столітньою вербою, що схилилась над струмком* (О. Олесь); *Між кущами на горбочку квокче квочка в холодочку* (В. Кравчук); *Ходять лелеки по лузі, ходять лелеки у тузі* (М. Познанська).

2. Присудок узгоджується з підметом у роді, якщо він виражений дієсловом у формі минулого часу або умовного способу: *В степу хату поставив відчайдушний козак* (М. Ткач); *Без людської праці вся земля від краю до краю заросла б бур'янами* (О. Довженко).

3. Із підметом, що позначає професію, посаду, звання, рід занять тощо, присудок узгоджується з власною назвою: *Професор Ганна Іванівна пояснювала тихо; Інженер Микола Петрович креслив схему.*

4. Якщо підметом є незмінна власна назва або сполучення слів, то рід дієслова-присудка відповідає формі роду пропущеного іменника, що означає загальну (родову) назву: *Сочі зустрічало нас теплом* (місто); *Широко розлилася повновода Лімпопо* (ріка); *Перед нами з'явився Таїті* (острів).

5. Якщо підмет виражений аббревіатурою, то присудок узгоджується з опорним словом, яке входить до складного найменування: *Цю інструкцію розробило МОН України* (Міністерство освіти і науки).

6. У реченнях з однорідними підметами присудок найчастіше має форму множини, але може мати й форму однини: *В липні досягають*

суниця, малина, ожина, чорниця, черемха. В серпні відходить суниця, але з'являється брусниця, глід, горобина, кизил, шипшина (Б. Бондаренко).

7. Якщо підмет виражено іменником (або особовим займенником) у називному відмінку та іменником (займенником) в орудному відмінку з прийменником, то присудок вживається у множині: *Мати з Нимидорою порались у хаті, готували вечерю* (І. Н.-Левицький). Якщо дія стосується тільки першого компонента, то присудок має форму однини (інший предмет в орудному відмінку – додаток), напр.: *Пилипо з хлопцями-пастухами бачив усе з горба, де пасли* (А. Головка).

8. Якщо складений підмет – кількісно-іменне сполучення, то присудок може мати форму або однини, або множини, напр.: *Ой **три шляхи широкії** докупи **зійшлися*** (Т. Шевченко); ***Десятеро** учнів **вітало** широкоплечого чоловіка років сорока, одягненого в сірій костюм* (М. Трублаїні).

9. Якщо складений підмет виражений поєднанням іменника (*більшість, меншість, частина* тощо) з іменником у формі родового відмінка множини, то присудок вживається в однині, напр.: ***Частина дітей** **гралась** на майданчику*. Інколи присудок може мати форму множини: ***Більшість бійців** **лягли спати*** (О. Гончар).

10. Якщо складений підмет виражений поєднанням слів *багато, мало, чимало, кілька, декілька* з іменником у родовому відмінку множини, то присудок найчастіше має форму однини, напр.: ***Пройшло** в мовчанні **кілька хвилин*** (М. Коцюбинський); ***І чимало води** з того часу **збігло*** (Із газети).

11. Якщо складений підмет виражений сполученням іменника зі значенням сукупності (*гурт, натовп, зграя, група, табун, стадо, рій* тощо) у називному відмінку множини з іменником у формі родового відмінка, то присудок вживається в однині, напр.: ***Гурт хлопців** **підійшов** до столу* (О. Гончар); ***І рій дітей** **привітненьких** на той горбок **несе** вінок з фіалочок **блакитненьких*** (Л. Глібов).

12. Якщо підмет виражений сполуками на зразок *хтось із нас, кожен з нас, хтось із них, кожен з них*, присудок має форму однини, напр.: ***І боротьбою** ви були **щасливі**, бо **кожен з вас** **майбутнім** **пломенів*** (Р. Братунь).

13. Якщо підмет або присудок чи і підмет, і присудок одночасно є невідмінюваними частинами мови, то між такими головними членами речення граматично оформленого узгодження немає, вони поєднуються відповідним розміщенням та інтонацією, напр.: *А я у гай ходила по квітку ось яку! А там **дерева** – **люлі** і все **отак зозулі: ку-ку!*** (П. Тичина).

Примітка. Якщо підметом є вигук, то присудок, виражений словом, що має категорію роду, вживається у формі середнього роду: ***Слава! Слава!** **докотилось і лягло до ніг*** (П. Тичина).

Практичні завдання

Вправа 1. Визначте структурний тип підмета, схарактеризуйте засоби його вираження.

1. Це я колись назвав тебе святою, бо тільки ти воістину свята (М. Рачук). 2. Кілька потоків думок з ревінням розривали його голову (М. Стельмах). 3. Саме звідти й насувалося оте найстрашніше, темне, вируюче (О. Гончар). 4. Боятися смерті – на світі не жить (Нар. творчість). 5. Нерозгадане тривожне “як” розвіялось скоріше, ніж думалось спочатку (М. Стельмах). 6. Обидва згинули навек... – Промовив хтось з журбою (О. Олесь). 7. Й та Е буде Є, Й та І буде Ї (О. Олесь). 8. Тікати – дієслово, що виключно стосується живих речей (Остап Вишня). 9. Чимало літ перевернулось, води чимало утекло (Т. Шевченко). 10. Хтось із пасажирів згадав, як отут, на цій набережній, зародились і набрали широкого розголосу молодіжні походи з озеленення міста (І. Багмут). 11. Хай на своїм віку кожен із нас посадить дерево в полі чи у садку! (І. Нехода) 12. На вишеньку біля порога прилетіла зграйка горобців (О. Донченко). 13. Тут працювали сотні людей (І. Цюпа). 14. Яке глибоке щастя – жить, бути гідним імені людини, народу й людськості служить (М. Рильський). 15. А в синім небі Чумацький Шлях показує дорогу (О. Довженко). 16. Хтось добрий нелукавою рукою нас викарбує в медальйоні літ (Н. Поклад). 17. Дуже корисно побувати ще раз у житті дитиною... (М. Чабанівський).

Вправа 2. Підкресліть прості дієслівні присудки, визначте їхнє морфологічне вираження і чим вони ускладнені.

1. Із города із Глухова полки виступали (Т. Шевченко). 2. Коли щеза чиясь у світі мова, щезає разом з нею і народ (Д. Луценко). 3. Ось візьму дошню сорочину, у портфель букварика вкладу... Вперше в школу проведу дитину і забуду хоч на день біду (Д. Ткач). 4. Білі гуси летять над лугами, в синім небі біліють снігами... (О. Олесь). 5. Хай не розбудить смутку телефон. Нехай печаль не зрушиться листами (Л. Костенко). 6. Увечері йде Олеся дружок збирати (Марко Вовчок). 7. Ледве я зрубати встиг, ледве став ялинку брати, а на мене зайчик – плиг! Став ялинку віднімати (О. Олесь).

Вправа 3. До поданих слів доберіть стійкі сполучення та введіть їх у речення, в яких вони виконували б роль присудка.

Зразок: Мовчати – ані пари з вуст. Він міг докоряти, а вона – ані пари з уст (Ю. Швець).

Мовчати, розгубитися, опам’ятатися, пригадувати, перевтомитися, хвилюватися, зникнути, допомогти.

Довідка: не чути ніг, прикипіти на місці, на ноги поставити, не знаходити собі місця, наче в воду впав, ані пари з вуст, прийти до пам’яті, прийти до тями, оглядатися назад.

Вправа 4. У поданих реченнях визначте іменні складені присудки, укажіть засоби їхнього вираження. Поясніть розділові знаки.

1. Наука дасть людям щастя (В. Винниченко). 2. Іван Франко – трибун народний, пророк, ватаг, ратай-співець і громадянин благородний... (М. Вороний). 3. А його очі були ще синіші за небо, про зорі, як камінь-сапфір (О. Гончар). 4. Я тілом дужий, духом чистий: в мені землі моєї кров (Д. Павличко). 5. Мова – єдине знаряддя для засвоєння спадщини минулого, найвищих здобутків людської культури, людської мислі (І. Нехода). 6. Тут кожен камінь мій і кожен подих мій (Л. Первомайський). 7. Двір був просторий, чистий, оплетений... (Панас Мирний). 8. Чорнобиль став зловісним знаком щонайсильніших саморуйнівних дій людини, найдраматичнішою поразкою в її такому нерозумному протистоянні з природою (О. Гончар). 9. Андрій Малишко як перекладач становить собою своєрідну постать (Р. Лубківський). 10. Чоловік називався Сашком (Є. Гуцало). 11. Яблуня була вся в цвіту, як букет (М. Коцюбинський). 12. Карпо був з карими очима, з блідуватим лицем (І. Н.-Левицький). 13. Весна. А вітер – наче восени (Л. Костенко). 14. Збагнуть її – це сонце погасить (М. Рильський). 14. Найважливіша річ – вибрати людей (Ю. Яновський). 15. Поезія повинна бути чиста (Ю. Збанацький).

Вправа 5. Перепишіть речення. Поставте, де потрібно, тире й поясніть його вживання; визначте тип присудка.

1. Степ весною наче килим... Степ зимою мов перлина. Біла, рівна і м'яка (О. Олесь). 2. Пора Нового року настає, я календар кладу на стіл робочий. Листки його це майбуття моє, незвідані ще мною дні і ночі (Д. Ткач). 3. Я зернятко, а ти зоря осіння. Навіки в полі поєднались ми (Д. Павличко). 4. Любити це заново жити! Із серця у серце життя перелити (Ю. Смолич). 5. дівчина була як сонце (Марко Вовчок) 6. Ти щира жінка (Леся Українка). 7. Бути вчителем почесно (Із газети). 8. Вся Україна повноцвітний сад, де легко дихати на повні груди (Д. Ткач). 9. Війна це тир, де цілий світ мішені (Л. Костенко). 10. Любить свій край це значить все любити (В. Сосюра). 11. Ми вже як тіні на своїй землі (Л. Костенко). 12. І кожен фініш це, по суті, старт (Л. Костенко).

Вправа 6. У поданих реченнях визначте дієслівний складений присудок, укажіть засоби його вираження.

1. Я гордий був. Принаймні хоч гордині ніхто не сміє збавити людині (Л. Костенко). 2. Не можуть душу зігрівати Ті, що не палають, не горять! (В. Симоненко). 3. Її П. Тичина почав писати у чорні літа заборони

українського слова (Із журналу). 4. Багато бур і небезпек негоди збороти мусять наші кораблі (Юрій Клен). 5. Молоденький місяць став шляхи верстати, щоб могла людина ріг його дістати (А. Малишко). 6. Не встиг лісник навіть опустити палицю, як вовк важким ударом свого тіла звалив його на сніг (Є. Гуцало). 7. Картопля перестала сичати (Григір Тютюнник). 8. Хотів палати запалити або себе занапастити (Т. Шевченко). 9. А цілувати хліб навчила мати (Є. Гуцало). 10. Чоловік повинен був добре виспатися, оце найважливіше (В. Винниченко). 11. Вона не в силі була перебороти вихор, і її одразу метнуло вгору (А. Шиян). 12. Прилетіли ластівки і заходилися годувати пташенят (Григір Тютюнник). 13. – Ось я тебе зав'яжу! Ось я тебе покараю! – сварився чоловік і почав силкуватись вставати (Панас Мирний).

Тестові завдання

1. У якому з поданих речень підмет складений?

- А Минуле ніколи не повернеться (Р. Іванченко).
- Б Вася Багіров дуже хотів побачити знайомого (О. Гончар).
- В Дружба народів – це злагода й мир (М. Рильський).
- Г Несказане лишилось несказаним (Л. Костенко).
- Д Нарешті привезли пальне (О. Гончар).

2. У якому реченні простий присудок виражений фразеологізмом?

- А Вичитавши всьому гуртові, директор почав брати в шори поодинці (С. Васильченко).
- Б І правда кривду спопелить, коли навчиться люд убогий громадою обух сталить (М. Рильський).
- В Я печу раків і мовчки стою на одному місці, каючись, що прийшов сюди (М. Стельмах).
- Г На уроках він завжди про щось своє думає, а як питають, завжди скаже не до речі, не до ладу – як Пилип з конопель вистрибне (О. Іваненко).
- Д Вона не збиралася довго затримуватись у Харкові (І. Микитенко).

3. Знайдіть речення зі складеним дієслівним присудком.

- А Я буду жити, бо жива мета (Є. Летюк).
- Б По двісті років можуть жити ворони, а солов'ї живуть так мало літ (Є. Летюк).
- В Тривога прадіда предавня мені заснути не дає (Л. Талалай).
- Г Коли ж дерево в корінь підтяти – жить не буде, хоч буде стояти (В. Забаштанський).
- Д В борні за мир наш труд є зброя (В. Сосюра).

4. Виберіть речення, в якому іменна частина присудка виражена іменником у називному відмінку.

А Кажуть, що перше кохання завжди нещасливе (М. Чабанівський).

Б Вечір лагідний, свіжий (Є. Гуцало).

В Мати – це вічне одкровення, вічна радість природи, сталь і ніжність поезії життя (Г. Кривда).

Г День довгий, безконечний, тривожний (М. Коцюбинський).

Д Керувати – це передбачати (З часопису).

5. Правильно визначено граматичну основу в реченні

А Любить людей мене навчила мати і рідну землю, що б там не було (В. Симоненко).

Б Нерозпізнанне місто дороге розкрилося колючим скалком щастя (В. Стус).

В Прилітає зозуленька над ними кувати (Т. Шевченко).

Г Кожен з нас – життю є брат (Б.-І. Антонич).

Д Мріють крилами з туману лебеді рожеві (В. Симоненко).

6. У якому реченні тире між підметом і присудком не потрібно ставити?

А Яке це щастя в radoшax земних трудів і днів спивати кубок повний (М. Рильський).

Б А хмари як подерті (Л. Костенко).

В Жить сльози лить (Леся Українка).

Г Довгий батіг і куций розум найбистріші судді (Нар. творчість).

Д Наш народ це ж океан (П. Тичина).

7. У якому реченні тире між підметом і присудком потрібно ставити?

А Закон є суть, тверда його основа (Л. Костенко).

Б Слово не стріла, а серце пробиває (Нар. творчість).

В Писемність наше тисячолітнє надбання (М. Сингаївський).

Г Небо як склепіння матове, в димці осені земля (П. Тичина).

Д З усіх утрат втрата часу найтяжча (Г. Сковорода).

Тема 4. Другорядні члени речення

Теоретичні питання

1. Означення узгоджене й неузгоджене. Способи вираження означень.
2. Прикладка як різновид означення.
3. Додаток. Способи вираження додатків.
4. Типи обставин за значенням. Способи вираження обставин.
5. Синтаксична функція інфінітива.
6. Порівняльний зворот. Функції порівняльного звороту в реченні (обставина способу дії, присудок).

Література

1. Авраменко О. М., Блажко М. Б. Українська мова та література: Довідник. Завдання в тестовій формі. I частина. – К. : Грамота, 2011. – С. 147–148.

2. Дияк О. В. Українська мова : комплексне видання для підготовки до ЗНО : навч. пос. / О. В. Дияк, В. М. Прудка. – К. : Літера ЛТД, 2012. – С. 252–256.

3. Козачук Г. О. Українська мова – для абітурієнтів : навч. посібник / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 237–239; С. 241–242.

4. Омельченко С. Б., Омельченко С. В. Українська мова : довідник : 5–9 клас / С. Б. Омельченко, С. В. Омельченко. – Луганськ : Вид-во “Шлях”, 1999. – С. 63–64.

5. Пентилюк М. І., Іващенко О. В. Українська мова : Підручник-комплект / М. І. Пентилюк, О. В. Іващенко. – К. : Ленвіт, 2001. – С. 204–208.

6. Українська мова. Тести. 5–12 класи : посібник / За ред. Н. В. Гуїванюк. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2006. – С. 210–223.

Другорядні члени речення поширюють просте речення. До них належать означення, додаток і обставина.

Означення – це другорядний член речення, який указує на ознаку предмета й відповідає на питання який? чий? котрий? скільки (у непрямих відмінках).

Залежно від характеру синтаксичного зв’язку означення буває **узгоджене** й **неузгоджене**. Узгоджене означення виражається прикметниками, займенниками, порядковими числівниками, дієприкметниками, кількісними числівниками в непрямих відмінках (крім знахідного), напр.: *У яблуневому саду зоря **вечірня** грала, мережку **ясно-золоту** на землю закидала* (М. Рильський); *Дванадцятьма дорогами з Борислава спішили **робітницькі** висланці* (І. Франко); *Стасикова **мати-переселенка** сидить серед **тутешніх** людей у своєму вишиваному вбранні...* (О. Гончар).

Неузгоджені означення виражаються іменниками у формі непрямих відмінків (без прийменників і з прийменниками), присвійними займенниками (*його, її, їх*), прислівниками, інфінітивами, числівниками, фразеологізмами, неподільними словосполученнями і стоять після пояснюваного слова, напр.: *Прозору тишу протинав стук **дятла** по дзвінкій корі...* (Ю. Яновський); *У його голосі **бриніли** десятки несподіваних і живих інтонацій* (О. Донченко); *Читання **вголос** подобається дітям; Ця земля не знала жодного мосту з **каменю*** (П. Загребельний); *Команда **шикуватись** вивела Маковея з важкого забуття* (О. Гончар); *Димок **від** розкладених на землі **вогнищ** прозорими струмочками здіймався до блакитного неба* (П. Панч); *У вильоті вулиці ви бачите будиночок з **шпилем*** (П. Загребельний).

Узгоджені означення вживаються в тому самому роді, числі й відмінку, що й пояснюване слово. Тому вони поєднуються з означуваним словом зв'язком **узгодження**. Неузгоджені означення характеризують предмет за належністю, за призначенням, за місцем і часом, указують на ознаку за матеріалом (*хустина бабусі, альбом для малювання, гори без шляхів, екскурсія в музей, турбота про батьків, бажання вчитись, колоски пшениці*) і поєднуються з означуваним словом зв'язком керування або прилягання.

Прикладка – це різновид означення, яке, указуючи на ознаку предмета, дає йому нову назву. Прикладки виражаються іменниками (власними і загальними назвами), напр.: ***Жаднюга** Вовк рвоне його зубами* (Л. Глібов); ***Біга зайчик-скакунець, в затишок тікає*** (О. Олесь).

Увага! Якщо іменник називає особу, прикладкою є загальна назва, яка вказує на професію, рід діяльності, соціальний статус, національність тощо, напр.: ***Поетеса** Ірина Жиленко писала для дітей і про дітей* (М. Марянівський); *Полум'яний **патріот** Тарас Шевченко пристрасно ненавидів царизм* (З підручника). Власні імена бувають прикладками лише в тому разі, якщо виконують уточнювальну функцію (тоді їх обов'язково виокремлюють розділовими знаками), напр.: *Тільки рідний дід хлопчиків, **Петро Костянтинович Гречкін**, схиливши голову, мовчав* (В. Песков). Власні назви неістот здебільшого є прикладкою при загальній назві, напр.: *І плаче гірко Ярославна в **Путивлі-граді** на валу* (А. Малишко).

У словосполученні, що складається з двох загальних іменників, прикладкою є те слово, яке має значення якісної характеристики, родової ознаки, соціальної або національної належності, указує на рід діяльності, напр.: *Голодні **Вовки-сіроманці** порозносять жовті кості* (Панас Мирний); *Може, так само стояла біля чорних шибок учениця-**десятикласниця** з майбутнього оповідання* (О. Донченко); *Висока могила-**курган** здіймається неподалік серед розливу хлібів* (О. Гончар).

Прикладка може стояти перед і після означуваного слова. Залежно від цього прикладку з означуваним словом пишуть через дефіс.

Дефіс ставлять:

1) якщо прикладка й означуване слово – загальні назви: *хлопець-молодець, моти-героїня;*

2) якщо прикладкою є власна назва, яка стоїть перед означуваним словом: *Москва-ріка, Хорол-річка, Сапун-гора;*

3) якщо прикладка входить до складу терміна: *навук-тарантул, льон-довгунець;*

4) якщо прикладка характеризує особу за національністю, професією, віком, місцем проживання тощо, указує на ознаку і стоїть після означуваного слова: *вчений-селекціонер, дівчина-агроном, хлопець-богатыр.*

Дефіс не ставлять:

1) якщо прикладкою є власна назва, що стоїть після загального іменника: село *Жаботин*, річка *Дніпро*;

2) якщо прикладка означає видове поняття і стоїть після означуваного слова (родового поняття): *риба щука*, *собака болонка*, *слива угорка*, *трава звіробій*;

3) при загальноприйнятих у побуті назвах людей *громадянин*, *добродій*, *пан*, *командир* перед загальною та власною назвою: *громадянин Кравчук*, *панове студенти*, *командир Чаєнко*;

4) при прикладках – назвах журналів, газет, пароплавів, спортивних клубів, товариств, магазинів, дитячих садків, дитсадків, кафе тощо. Такі назви потрібно брати в лапки. Наприклад: *журнал “Вітчизна”*, *газета “Вечірні Черкаси”*, *танкер “Ужгород”*, *спортивне товариство “Спартак”*, *універсам “Сільпо”*, *дитсадок “Джерельце”*, *готель “Рось”*.

Примітка. Назви річок, міст, озер, автобусних і залізничних маршрутів у лапки не беруть. Наприклад: *озеро Байкал*, *річка Тясмин*, *місто Канів*, *поїзд Київ – Севастополь*, *автобус Черкаси – Кіровоград*.

Додатком називається другорядний член речення, який означає об'єкт дії, стану чи ознаки і відповідає на питання непрямих відмінків. Додатки виражаються іменником, займенником, субстантивованим словом і бувають **прямі й непрямі**.

Прямі додатки завжди залежать від перехідного дієслова й виражаються іменником у знахідному відмінку без прийменника, напр.: *Поезія згубила камертон* (Л. Костенко); *Не всі прокладено мости*, *І ще не взяті всі висоти* (М. Сингаївський). Прямий додаток може бути виражений також формою родового відмінка без прийменника: а) із заперечною часткою *не* при перехідному дієслові, напр.: *Тихо, любо жилося дитині*, *І ніщо не сушило серденька* (Леся Українка); б) якщо дія переходить на частину предмета, напр.: *Не шукаю до тебе ні стежки, ні броду...* (В. Симоненко); *Випив чаю*.

Непрямі додатки означають об'єкт, на який дія безпосередньо не спрямована, а лише стосується його, напр.: *Мені без тебе сумно серед людства* (Л. Костенко); *Хтось лопатою одкидав сніг* (А. Головка). Тільки в окремих випадках непрямий додаток називає предмет, повністю охоплений дією (*керувати студією*). Із пояснювальними словами додатки поєднуються зв'язком керування.

Увага! Якщо додаток виражений інфінітивом, то поєднується з пояснювальним словом зв'язком прилягання, напр.: *Другі радили битись, не пустити козаків* (М. Коцюбинський); *Начальник табору запросив Таню сісти* (В. Собко).

Обставиною називається другорядний член речення, який указує на обставини дії, стану чи ознаки і стосується як окремого члена речення, так і граматичної основи речення загалом. Обставини можуть бути виражені дієприслівником, інфінітивом, прислівником, формами непрямих відмінків іменника. Залежно від морфологічного вираження обставина поєднується з пояснювальним словом зв'язком прилягання або керування.

Групи обставин за значенням

	Вид обставини	Питання	Приклад
1.	Способу дії, міри і ступеня – указують на спосіб виконання дії, на ступінь вияву ознаки або дії.	як? яким способом? якою мірою? наскільки?	<i>Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росою</i> (М. Коцюбинський); <i>І розгортається широко ніким не сковане життя</i> (П. Карманський); <i>Вона вмiла дуже добре куховарити</i> (І. Н.-Левицький).
2.	Місця – указують на місце дії, напрямок та шлях руху.	де? куди? звідки? яким шляхом?	<i>Там дивний ліс зітхає ароматом...</i> (Олег Ольжич); <i>Ой летіла зозуленька все вгору та вгору</i> (Нар. творчість); <i>Десь там квітнеш вишневим квітом</i> (Є. Маланюк); <i>Лиш де-не-де прокинеться пташка, непевним голосом обізветься зі свого затишку</i> (М. Коцюбинський); <i>Тече вода з-під явора, яром на долину</i> (Т. Шевченко).
3.	Часу – указують на момент часу або міру часу.	коли? як довго? з якого часу?	<i>З ранку до вечора Настя поралася біля троянд</i> (О. Іваненко); <i>Завтра мають землю наділяти</i> (М. Стельмах); <i>Коня напувала до зірниці із криниці</i> (Т. Шевченко).
4.	Причини – указують на причину дії, явища.	чому? з якої причини?	<i>Ні, то на хаті спросоння клацнув дзьобом лелека</i> (М. Стельмах); <i>Хай з любові серце в'яне, – я б не так заграють зумів!</i> (І. Гончаренко); <i>Я бачу погляд твій палає від погорди</i> (Леся Українка); <i>Через ту бандуру бандуристом став</i> (Нар. творчість).

5.	Мети – вказують на мету дії.	з якою метою? навіщо?	<i>О, не даремно, ні, для слави і розплати, огонь пісень поніс задумливий поет</i> (А. Малишко); <i>Во ім'я радості і миру встають будови тут і там</i> (В. Сосюра); <i>Взяв якось заступ і лопату та й пішов у поле криницю копати</i> (Т. Шевченко);
6.	Умови – вказують на умову, за якої можлива дія, явище.	за якої умови?	<i>При глибокому снігу й при колючому морозі послано гінців у всі краї</i> (І. Ле); <i>Сам генерал Нечипорук ...кинув на виручку Кравчині весь полк, пообіцявши, в разі невдачі, здерти з нього шкіру</i> (О. Довженко).
7.	Допусту – вказують на умову, всупереч якій відбувається дія.	незважаючи на що? всупереч чому?	<i>Чіпка, наперекір світові й людям, якийсь веселий, радий</i> (Панас Мирний); <i>Було, незважаючи на таку рань, душно</i> (М. Коцюбинський).

Синтаксична функція інфінітива

Особливої уваги потребує проблема **визначення синтаксичної функції інфінітива**, що є важливою й для встановлення межі присудка.

Є два різновиди інфінітива в реченні: суб'єктний та об'єктний. Суб'єктний інфінітив означає дію суб'єкта, тобто того, хто є безпосереднім виконавцем дії. Компонентом складеного дієслівного присудка може бути лише суб'єктний інфінітив, однак, залежно від семантики дієвідмінюваного дієслова, до якого прилягає інфінітив, останній може функціонувати в ролі другорядного члена речення – додатка або обставини, зокрема:

а) при дієсловах зі значенням руху чи переміщення суб'єктний інфінітив виконує роль обставини мети, напр.: *Ми в світ прийшли успадкувати славу*... (В. Симоненко);

б) при повнозначних дієсловах, що не мають модального значення, інфінітив виконує роль додатка, напр.: *Михайло зарікався будь-коли в житті переступити поріг цього дому* (В. Захарченко);

в) при модальних повнозначних дієсловах *любити, полюбляти, боятися, соромитися, ненавидіти, надіятися, вчитися, мріяти, бажати* інфінітив може виконувати роль додатка, якщо він відділений іншими членами речення, напр.: *Я люблю очима тишу цілувати*. (М. Вінграновський) – пор.: *Я люблю цілувати тишу очима*.

Об'єктний інфінітив – це інфінітив, дію якого виконує інша, ніж дію дієвідмінюваного дієслова, особа чи предмет (найчастіше вказівка на них наявна в реченні). Об'єктний інфінітив не може бути компонентом

складеного дієслівного присудка, а функціонує в ролі додатка, рідше – обставини, напр.: *Матінко свята! Чи я ж тебе примушую ^{до чого?} кохати?* (Л. Костенко); *Сивина навчила ^{чого?} кожену мить хорошу берегти* (М. Рильський); *Посилала ^{з якою метою?} мати на цілу ніч працювати, на хліб заробляти* (Т. Шевченко).

При повнозначному іменнику інфінітив здебільшого виконує функцію неузгодженого означення, напр.: *Ми мали силу рвати кайдани і кров'ю прапор окропить* (Д. Павличко); *Та в мовчанні живе надія не почути жорстоке “ні”* (В. Симоненко).

Синтаксичну функцію інфінітива при фразеологізмах із модальним значенням, до складу яких входять повнозначні іменники, потенційно визначають як присудок, напр.: *Я маю бажання вчитися* (маю бажання вчитися = бажаю вчитися).

Порівняльний зворот – це другорядний член речення, який приєднується до пояснювального слова за допомогою порівняльних сполучників *як, мов, немов, наче, неначе, мовби, немовби, ніби, начебто, буцім, буцімто*. До порівняльних зворотів здебільшого належать структури, у яких немає ні іменника в називному відмінку, ні дієслова, напр.: *У долині, мов у ямі, на багнищі город мріє...* (Т. Шевченко). Але бувають випадки, коли порівняльний зворот виражений іменником у називному відмінку: *Великі, як блюдя, темні очі коричнево-карого, аж червонуватого, кольору виглядають із довжелезних вій* (В. Собко). Якщо в таких конструкціях можливе відновлення присудка, то тоді це буде підрядне порівняльне речення (неповне), напр.: *Світла ніч стояла над горами. Чиста, прозора, вона просвічувалась наскрізь, як синій коштовний камінь чистої води* (О. Гончар). Пор.: *як просвічується коштовний камінь чистої води*. Таку заміну зручно робити, якщо порівняльні структури з іменником у називному відмінку пояснюють у реченні присудок.

Увага! Іноді важко визначити, яким членом речення є порівняльна структура. Цьому сприяє позиція порівняльних конструкцій між підметом і присудком, напр.: *Он журавлі, як чорні намистинки, летять нанизані одним разком* (А. Малишко). Тут компонент *як чорні намистинки* можна розглядати то як означення (*журавлі (які?) як чорні намистинки*), то як обставину (*летять (як?) як чорні намистинки*).

У реченні *А очиці, наче блискавиці, так і грають з-попід брівок темних* (Леся Українка) компонент *наче блискавиці* відновлюється у речення *наче блискавиці грають*, і водночас його можна замінити орудним відмінком із порівняльним значенням – *очиці блискавицями грають*. У подвійній функції і розглядають порівняльні структури такого зразка.

Під час розстановки розділових знаків слід урахувувати граматичні, смислові та стилістичні чинники.

Кому слід ставити:

1) якщо порівняльний зворот можна перетворити на підрядне речення, напр.: *Дорога колосиста звивається, мов змії (звивається)* (М. Рильський);

2) під час виокремлення зворотів як завжди, як звичайно, як і раніше, як правило, як виняток, наче(як) один, як (мов) навмисне, напр.: Комами, **як правило**, виокремлюють вставні слова;

3) при прикладці зі словом **як**, якщо вона має відтінок причини (не можна підставити слова в ролі кого (чого), напр.: **Як митець і філософ**, не міг Рильський не написати про сутність прекрасного в житті, природі, мистецтві (В. Неділько). Якщо прикладка означає „в ролі кого чи чого виступає предмет”, то її не відокремлюють, напр.: **Як художник** він (Максим Рильський) створив свій багатючий мистецький світ, світ добра і людяності... (В. Неділько). (Порівн.: *Рильський-художник створив свій багатючий мистецький світ...*).

Примітка. У реченнях, де порівняльний зворот виражений словами *такий.., як... і інші*, можлива подвійна пунктуація, залежно від того, чи входять слова *і інші* в порівняльний зворот чи виведені за його межу: *І в “Кавказі”, і в художніх образах поеми “Сон”.., у мужніх рядках “Юродивого”, “Неофітів”, “Єретика”, в таких віршах, як “І Архімед, і Галілей...”, “Царям, всесвітнім шинкарям...” та інших вогненних поезіях-молитвах.., пророцтвах, клекотіло море народного болю (О. Гончар); ...Чисті й сильні почуття розкриваються в єдності з життям природи, через її прості, але такі вражаючі образи, як у віршах “Вже червоніють помідори...”, “Яблука доспілі, яблука червоні” та інших (В. Неділько).*

Не виокремлюють комами:

1) усталені фразеологічні звороти: *упав як підкошений, як сир у маслі, знати як облупленого, сидіти як на голках, як без рук, холодний мов лід, білий як сніг, блідий наче стіна, дивиться як теля на нові ворота* тощо, напр.: *Запахло сіркою, горілим, і дощ линув як із відра* (Панас Мирний);

2) іменна частина складеного присудка, приєднана за допомогою сполучників *як, мов, наче, неначе*, напр.: *День був мов спілий кавун, розпанаханий навпіл* (М. Коцюбинський); *Слова були ніби викарбувані в його мозку* (В. Собко);

3) коли порівняльний зворот є простим дієслівним присудком: *З того часу поле як причарувало його* (Панас Мирний); *Сонце неначе впало десь у бір* (І. Н.-Левицький);

4) якщо порівняльний зворот можна замінити іменником в орудному відмінку або прислівником, напр.: *Організацію бою він завжди сприймав як процес невпинної творчості* (О. Гончар) – *сприймав творчо*. Такі звороти тісно пов’язані з присудком.

5) звороти, що мають перед порівняльним сполучником заперечну частку *не*, напр.: *Все він робив не як люди* (М. Горький);

б) якщо перед як наявні інші частки або інші сполучники, напр.: *З боку степену каховські околиці уже як в облозі* (О. Гончар);

7) перед як, ніж у виразах не більш як, не раніш як, не довше ніж, як слід, як треба тощо: *Змагання тривали не більш як чотири години; Погода зміниться не більш як через добу; Виконано більше ніж треба.*

Примітка. Інколи фразеологічні звороти граматично оформлюють у підрядні речення, напр.: *От пришло лихо і, мов корова язиком, злизало щастя* (М. Коцюбиийський);

8) якщо присудок без зворотів зі смислового боку не буде завершений: *сприйняти як похвалу, зрозуміти як натяк, відзначити як успіх, входити як частина*, напр.: *Її зауваження колектив сприйняв як натяк.*

Практичні завдання

Вправа 1. Випишіть узгоджені й неузгоджені означення разом з означуваним словом, з'ясуйте їхнє морфологічне вираження.

1. Луг жив тією щемною вранішньою красою, коли чути кожен звук і запах чистий і прозорий (К. Мотрич). 2. У кінці села, коло самої Раставиці, стояла хата старого Петра Джері (І. Н.-Левицький). 3. Там, під кучерявою вербою, і освітив її місяць, хорошу і смутну, у маковім вінку (Марко Вовчок). 4. Солдати мали завдання вийти до набережної (О. Гончар). 5. Над доріжкою з асфальту дві берізки обнялись (В. Сосюра). 6. Опадав черемхи цвіт (В. Сосюра). 7. Дорогих перлин коштовних є багато в синім морі (Леся Українка). 8. Старший відчув на собі співчутливі погляди братів і обняв хлопців (П. Автомонов).

Вправа 2. У поданих реченнях знайдіть прикладки; де потрібно, поставте дефіс або лапки, обґрунтуйте їх. Визначте різновид прикладки за значенням.

1. І ці схожі на два перестиглі пшеничні колоски вуса, і розстібнутий кожух, і сіра каракулева шапка папаху робили його схожим на молодого, веселого чумака (К. Мотрич). 2. Ой сонечку батечку, догоди, догоди! А ти, земле матінко, уроди, уроди! (О. Олесь). 3. Буду я навчатись мови золотої у трави веснянки, у гори крутої... (А. Малишко). 4. Роман Уласа Самчука Марія – перший в українській літературі художній твір про примусову колективізацію, так зване розкуркулення справжніх господарів землі, трудівників хліборобів, про голодомор тридцять третього року. Написаний він у високому стилі хроніки жипя жінки селянки, яка мимохіть підноситься до символу України (М. Стельмах). 5. Григір Тютюнник народився в селі Шилівка на Полтавщині (Із підручника). 6. В довгому покрученому яру розкинулось село Семигори (І. Н.- Левицький). 7. Університет Києво-Могилянська академія знову одчинив свої двері для абітурієнтів (Із газети). 8. Ми мали силу рвать кайдани і кров'ю прапор окропить (Д. Павличко).

Вправа 3. Проаналізуйте засоби вираження прямих і непрямих додатків, установіть значення родового відмінка.

1. Як передать журбу безкраю, що закувала серце в лід (В. Сосюра).
2. У калини попросила корали червоні. У берези позичила білої сорочки, щоб на неї задивлялись хлопці-ясеночки (Д. Павличко).
3. Марко ніколи не бачив на материнім виду таких крихітних сліз (М. Стельмах).
4. Чубенкові піднесли з переліска патронів (Ю. Яновський).
5. Чимало прекрасних талановитих людей подарувала Україні і всьому людству чернігівська земля (Із газети).
6. Раз Півень, риючись даремно у садку, побачив ворох жита на току і зараз кинувся туди хазяйнувати, ще й Курочку покликав помагати (Л. Глібов).
7. Пішов Хома по сусідах позичати хліба (М. Коцюбинський).
8. Не плач, Катерино, Не показуй людям сльози (Т. Шевченко).
9. Вони випили чаю і продовжили розмову (Із журналу).
10. Минулося старе кобзарювання. Але нема без пісні існування; сліпці із нею зрячими були, без неї зрячі – темнота остання (Д. Павличко).

Вправа 4. Випишіть обставини й схарактеризуйте їх за семантичними різновидами та за морфологічним вираженням.

1. Мені в дорогу вирушать пора. Я завтра вранці за кордоном буду. Та я стою біля Дніпра, його вітри й тепло вбираю в груди (Д. Ткач).
2. Незбагненно, нездійснено з губ, із голосу, з сердець добувається спасенне слово – вічності гонець (Ю. Смолич).
3. І дощ рясний вологу ронить на втіху місту і селу (М. Рильський).
4. При щирості між людьми, при глибокій і міцній симпатії ніякий ризик не страшний! (Леся Українка).
5. Люба, милая, – чи засмучена ти ходиш, чи налита щастям вкрай (П. Тичина).
6. Зопалу я звівся на ноги (Із газети).
7. Прибіг схватись під ялинку маленький зайчик (Б. Олійник).
8. Було, незважаючи на травень, душно, як улітку (М. Коцюбинський).

Вправа 5. Визначте синтаксичну функцію інфінітива.

1. Кричать галчата жовтороті про радість жити і жадать (М. Рильський).
2. Кат звелів їй поклонитися (Л. Костенко).
3. Стріляти не стріляє, а рушницю тримає (А. Головка).
4. Іде гроза, дзвінка і кучерява, садам замлілі руки цілувать (Л. Костенко).
5. Зостануться стояти біля броду Посивілі верби-матері (В. Симоненко).
6. Хлопець не може опертися бажанню глянути в вікно (М. Коцюбинський).
7. Учив мене батько трудитись до поту, а мати – любити пісні (П. Воронько).
8. Жити – вітчизні служити (Нар. творчість).
9. Поїдемо поговорити з лісом (Л. Костенко).
10. Жінки втомились бути не прекрасними (Л. Костенко).
11. Місто будувати він над Полтавою звелів (Л. Костенко).
12. І вже з Петербурга будеш пити листами ту мрію (Л. Костенко).

Вправа 6. Проаналізуйте другорядні члени речення за поданою схемою.

Весною і заць сподівається на свіжу пашу (Нар. творчість).

Другорядний член речення	На яке питання відповідає	Член речення	Від якого слова залежить	Якою частиною мови виражений
весною	коли?	обставина часу	сподівається	прислівник
на пашу	на що?	непрямий додаток	сподівається	іменник у знахідному відмінку
свіжу	яку?	узгоджене означення	пашу	прикметником

1. Надвечір квочка вела всіх додому (Олег Ольжич). 2. Спересердя штовхне її [Докію] батько (Б. Грінченко). 3. І верховіттям тонкії тополі кивають стиха, шепотять поволі (Л. Українка). 4. У разі нужди шматок хліба дорожче золота (Нар. творчість). 5. Одного дня зійшлася до мене в школу малеча по книжки (С. Васильченко). 6. Пішла Настя в поле жати, та забула серпа взяти (Нар. творчість). 7. Дмитрик з розгону наскочив на гринджолята (М. Коцюбинський). 8. З пам'яті Дмитрикової вилетіли десь і мати, й наказ сидіти вдома (М. Коцюбинський). 9. Нинішній виступ судді рішучо не вдався (Б. Лепкий). 10. Старий батько сидить коло хати та вчить внука-пузанчика (Б. Грінченко).

Тестові завдання

1. Виокремлене слово є узгодженим означенням у реченні

- А Мені поля *задумливо* шептали свої ніким не співані пісні (В. Симоненко).
 Б Жде спрагла земля *плодотворної* зливи, і вітер над нею гуляє бурхливий (І. Франко).
 В Коли б мені отих дітей *Найти де-небудь!* (Т. Шевченко).
 Г Ненависть стожала мечами помсти *рвалася у світ* (В. Симоненко).
 Д А *цілувати* хліб мене навчила мати (Є. Гуцало).

2. Виокремлене слово є неузгодженим означенням у реченні

- А Козаки-*запорожці* своєю мужністю дивували світ (П. Панч).
 Б Росла в гаю конвалія під дубом *високим* (Леся Українка).
 В Я пам'ятаю руки моєї першої *вчительки* (Р. Федорів).
 Г Дуби в *сріблом* гаптованих каптанах Подібні стали до старих вельмож (Д. Павличко).
 Д Знання *мови* – необхідне (Л. Первомайський).

3. У якому реченні є прями́й додаток?

А *Поетам* всіх віків була потрібна Муза (Л. Костенко).

Б Хлопці прямували з *дорученням* від донських козаків на Запоріжжя (П. Панч).

В Вільний дух *народу* ще тлів під попелом неволі (М. Коцюбинський).

Г І місячну *сонату* уже створив Бетховен (Л. Костенко).

Д Хай помріє, хай подивиться на той *місяць* уповні (О. Гончар).

4. Виокремлене слово є непрямим додатком у реченні

А Богдан *козацтво* стягує під Білу (Л. Костенко).

Б В дворі пахне *м'ятою* (Микола Хвильовий).

В Везе Марко Катерині *Сукна* дорогого (Т. Шевченко).

Г Ми сидимо *над річкою*....(Гр. Тютюнник).

Д Стою і слухаю переливи весни, стукіт *дятла* (Г. Косинка).

5. У якому реченні є обставина часу?

А *Вечорами* біля стайні палали вогні (М. Коцюбинський).

Б Дороги в'юняться *ляжливо* (В. Стус).

В Дивлюся *на берізоньку* в зажурі (Д. Павличко).

Г *З кохання* плакав я (П. Тичина).

Д Вони розгорнулись *для атаки* (Ю. Яновський).

6. У якому реченні є обставина з допустовим значенням?

А Я злякався *до смерті* (І. Франко).

Б Ми повертаємось *додому* лісом (Л. Костенко).

В *Я вранці* голос горлиці люблю?! (Л. Костенко).

Г *Всупереч* тим *віщуванням* проходили грози (М. Рильський).

Д Бенедьо також *тихо* розібрався (І. Франко).

7. Яким членом речення є виокремлене слово?

Жінка нащось розв'язала косинку, спустила *її* на плечі (М. Коцюбинський)

А підмет

Б присудок

В означення

Г обставина

Д додаток

8. Яким членом речення є виокремлене слово?

Я мимохідь сюди в селянську хату увійшов *напитися* води (В. Коломієць).

А підмет

Б обставина

В означення

Г додаток

Д присудок

Тема 5. Типи односкладних речень

Теоретичні питання

1. Граматична основа односкладного речення.
2. Типи односкладних речень за способом вираження та значенням головного члена. Односкладні речення з головним членом у формі присудка:
  - а) означено-особові;
  - б) неозначено-особові;
  - в) узагальнено-особові;
  - г) безособові. Способи вираження головних членів.
3. Односкладні речення з головним членом у формі підмета (називні). Способи вираження головних членів односкладних називних речень.

Література

1. Авраменко О. М., Блажко М. Б. Українська мова та література: Довідник. Завдання в тестовій формі. I частина. – К. : Грамота, 2011. – С. 158.
2. Дияк О. В. Українська мова : комплексне видання для підготовки до ЗНО : навч. пос. / О. В. Дияк, В. М. Прудка. – К. : Літера ЛТД, 2012. – С. 265–269.
3. Козачук Г. О. Українська мова – для абітурієнтів : навч. посібник / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 245–247.
4. Омельченко С. Б., Омельченко С. В. Українська мова : довідник : 5–9 клас / С. Б. Омельченко, С. В. Омельченко. – Луганськ : Вид-во “Шлях”, 1999. – С. 63–64.
5. Пентилюк М. І., Іващенко О. В. Українська мова : Підручник-комплект / М. І. Пентилюк, О. В. Іващенко. – К. : Ленвіт, 2001. – С. 204–208.
6. Українська мова. Тести. 5–12 класи : посібник / За ред. Н. В. Гуйванюк. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2006. – С. 210–223.

Односкладні речення становлять особливий структурний тип простого речення. Їхнім граматичним центром є незалежний головний член. Для повноти змісту ці речення не потребують поповнення другим головним членом речення, отже, вони є повними, напр.: *Любіть Україну у сні й наяву, вишневу мою Україну* (В. Сосюра); *Смеркається в моїй хатині...* (Б. Лепкий); *Тепер рости б нам! Клекотать! Гриміть!* (І. Багрянний); *Полудне. Спека. Тиша. Спокій* (В. Стус).

Залежно від морфологічного вираження головного члена односкладні речення поділяють на **дієслівні** та **іменні**.

До односкладних речень, головний член яких виражений дієсловом, належать: означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові та безособові речення.

До односкладних речень, головний член яких виражений іменником, належать називні речення.

Різновиди односкладних речень

	Вид односкладного речення	Спосіб вираження головного члена	Приклад
1.	<p>Означено-особові (головний член означає дію, яка стосується певної особи (або осіб), яку прямо не названо, але її можна визначити за формою дієслова)</p>	<p>- дієслово в 1-й та 2-й особі однини й множини дійсного способу;</p> <p>- дієслово наказового способу</p>	<p><i>Іду садом на край кутка, до провалля, і вже здалеку бачу маленьку білу постать на обнізку</i> (Григор Тютюнник); <i>З вершин минулого майбутнє бачим</i> (І. Вирган); <i>Може, прокинуся хутко З сеї примариомани</i> <i>Десь на безлюднім просторі і без надій на життя</i> (Леся Українка); <i>Сьогодні спочинем</i> (Т. Шевченко); <i>Не руш! Не ріж! Не убивай!</i> (Леся Українка); <i>Поважаймо кожну мить і день сьогоднішній... поважаймо кожну мить, бо вона помре і вже ніколи не повториться</i> (Я. Корчак); <i>Пишіть листи і надсилайте вчасно...</i> (Л. Костенко).</p>
2.	<p>Неозначено-особові (дію виконує невизначена особа)</p>	<p>- дієслово у 3-й особі множини теперішнього або майбутнього часу;</p> <p>- дієслово минулого часу у формі множини</p>	<p><i>За що, не знаю, називають хатину в гаї тихим раєм</i> (Т. Шевченко); <i>Катів поведуть на страту, на нашу Святу розплату</i> (Є. Маланюк); <i>На Аскольдовій могилі поховали їх</i> (П. Тичина).</p>
3.	<p>Узагальнено-особові 1) дія сприймається узагальнено як властива будь-якій особі;</p>	<p>- дієслово в 2-й особі однини й множини;</p> <p>- дієслово 1-ї або 3-ї особи множини;</p>	<p><i>Чорну душу милом не відмиєш</i> (Нар. творчість); <i>За науку цілуйте батькам руки</i> (Нар. творчість);</p> <p><i>Здобудемо освіту – побачим більше світу</i> (Нар. творчість);</p>

	2) це дія або стан самого мовця, які, узагальнюючи, можна перенести на інших людей, що перебувають у подібній ситуації)	дієслово в 2-й особі однини	<i>Від добра добра не шукають</i> (Нар. творчість); <i>Коли лежиши в полі лицем до неба і вслухаєшся у многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній щось є не земне, а небесне</i> (М. Коцюбинський)
4.	Безособові (дія чи стан відбуваються незалежно від активного діяча)	<ul style="list-style-type: none"> - безособове дієслово; - особове дієслово, ужите в безособовому значенні; - неозначена форма дієслова; - неозначена форма дієслова з допоміжними словами <i>було, буде</i>, а також слів <i>хотілося, хочеться, можна, треба, потрібно, слід, необхідно, доцільно, сором, шкода, пора</i> тощо; - дієслівні форми на <i>-но, -то</i>; - прислівник (часто вживається з дієсловом-зв'язкою); 	<p><i>Надворі смеркало і сутеніло</i> (Панас Мирний); <i>Остапові не спалося</i> (М. Коцюбинський); <i>В степу пахло медами й кавуновим огудинням</i> (О. Сизоненко); <i>Синім холодом од трав віє</i> (В. Сосюра); <i>Його «Кобзар» нікому не спалить</i> (М. Рильський);</p> <p><i>І мені заспівати хотілось лебединую пісню собі</i> (Леся Українка); <i>Можна вибрать друга і по духу брата, Та не можна рідну матір вибирати</i> (В. Симоненко); <i>Не треба думати мізерно</i> (Л. Костенко); <i>Сором було брехати людям;</i></p> <p><i>Через три дні їх справді випущено і дозволено піти попрощатись з родиною</i> (Панас Мирний); <i>О, сліз таких вже вилито чимало</i> (Леся Українка);</p> <p><i>А на душі так вільно</i> (Б. Лепкий); <i>В хаті було чисто та гарно, як у квітнику</i> (М. Коцюбинський); <i>Мені стало жаль його;</i></p>

		- заперечні слова <i>немає, не було, не буде</i>	Нема на світі України, немає другого Дніпра... (Т. Шевченко); <i>І на оновленій землі врага не буде супостата</i> (Т. Шевченко);
5.	Називні (ствердження існування предмета чи явища)	- іменник у формі називного відмінка (можуть уживатися з вказівними частками <i>от, ось, то</i>)	Село. Гай. Дуби, липи, тополі (А. Тесленко); Київські вулиці (В. Сосюра); От і перехрестя доріг (М. Стельмах).

Увага!

1. Не завжди легко розрізнити речення, у яких прикметник виконує роль іменної частини складеного іменного присудка, а в яких означення. Засобами синтаксичної диференціації в таких реченнях є: **порядок слів** та **інтонація** з урахуванням, звичайно, контексту, а саме:

а) прикметник перед головним членом іменником здебільшого є означенням (тому речення односкладне), його не виокремлюють наголосом і вимовляють разом із пояснюваним іменником без пауз; логічно наголошеним є іменник, напр.: **Осілля** ніч. **Безмовне** поле. Під місяцем блищить ріка (М. Луків); **Зимовий** вечір. Тиша. Ми (П. Тичина); **Солодкі** хвилини свята, **Салюти, пісні, знамена** (М. Луків);

б) прикметник, що стоїть після іменника, якщо він не відокремлений, здебільшого є частиною складеного іменного присудка у двоскладному реченні. Цей прикметник інтонаційно наголошений, відділений від пояснюваного іменника-підмета паузою, напр.: **Щасливий** це був час. **Ночі зоряні, теплі, українські** (Марко Вовчок); **Земля замислена і строга, І небеса – як бірюза** (М. Луків);

в) якщо прикметник розташований після іменника й відокремлений, він є означенням односкладного речення, напр.: **Чудовий день, погожий, весняний** (Із газети);

г) присудком двоскладного речення може бути прикметник, який розташований перед іменником, зокрема:

– якщо логічний наголос падає на прикметник, а при означуваному іменнику є своє означення, виражене здебільшого вказівним займенником або іншими частинами мови, напр.: **Скляний той** стовп. **Мальований той** воїн (О. Пахльовська); **Барвисті осені** полотна, **А літо вже одколосилось** (М. Луків);

– якщо далі йде підрядна частина, що стосується найчастіше головної частини загалом (підрядне обставинне), напр.: **Страшні** слова, коли вони мовчать... (Л. Костенко); **Сліпі** очі, коли затулені зіниці (Г. Сковорода);

– якщо при прикметнику є підсилювальні частки або слова, близькі до часток (займенник), напр.: *Тут з кожним кроком усе глибша, все похмуріша осінь* (М. Луків); *Така шалена стужа, така крута зима* (М. Луків);

д) постпозитивні прикметники можуть бути означеннями, якщо на них не падає логічний наголос і вони стоять у ряду інших односкладних речень, напр.: *Гніздо лелече. Осокір. Стежина до криниці* (М. Луків) (названо окремі деталі загальної картини).

2. У називному реченні відсутні будь-які обставини. Якщо ж у реченні є обставина, то це речення не називне, а двоскладне з пропущеним присудком: *Тиша навкруги*. Виняток становлять односкладні речення з обставиною, якщо вони стоять у ряду інших односкладних речень: *Весняний вечір, зорі дикі, в калюжах грязня вода* (А. Малишко); *Пучок фіалок... Зелений брилик. І журавлі, журавлі вгорі* (В. Підпалій).

3. Двоскладним є речення, у якому присудок виражений дієсловом у формі 3-ї ос. одн. теп., майб. часу або у формі одн. мин. часу, напр.: *Живе (житиме, жила) в Україні*.

Практичні завдання

Вправа 1. Випишіть спочатку двоскладні, а потім односкладні речення. Підкресліть у них головні члени. Поясніть, чим відрізняються односкладні речення від двоскладних.

1. Слова повинні бути покірні чуттям і помислам твоїм (М. Рильський). 2. Золотих не хочу лаврів, з ними щастя не здобуду (Леся Українка). 3. Сталь гартується в огні, а людина у труді (Нар. творчість). 4. І раптом стало тихо на планеті (О. Підсуха). 5. Потім ми заглянем до зорі в віконце (Леся Українка). 6. Мужай, прекрасна наша мово (М. Рильський). 7. Не шукай правди в других, коли в тебе її нема (Нар. творчість). 8. Пахло талою землею (А. Головка). 9. Ранок. Морозець (Остап Вишня). 10. Лине пісня в садах солов'їна (І. Нехода). 11. Скучив за степом, скучив за лугом (В. Стус). 12. Дівчат красивих тягнуть у гареми (Л. Костенко).

Вправа 2. Перетворіть подані двоскладні речення в односкладні означено-особові.

1. Я пригорнусь до тебе піснею і яворами, золотими крильми пшениці, тінявими ярами (Д. Павличко). 2. Я іду, і в'ються спогади незримо (В. Сосюра). 3. Ти гукай не гукай, а літа не почують (Б. Олійник). 4. Ми любим дивитись на зорі, на їх неосяжну сім'ю, шукаєм в буремному морі по зорях дорогу свою (П. Воронько). 5. Не шуми ти, очерет! (В. Сосюра). 6. Ти не одлюби свою тривогу ранню (В. Стус).

Вправа 3. Проаналізуйте подані означено-особові речення. Підкресліть головні члени речення, поясніть їхнє морфологічне вираження.

1. Живу без слів. У тиші тішусь, зелений – з ніг до голови. Читаю книгу наймудрішу із літер, листя і трави (М. Крищенко). 2. О друзі, розкриємо книги – життя негасимого твір (П. Усенко). 3. Любіть життя, шануйте кожен

день. Робіть йому коштовні подарунки (М. Воронько). 4. Лови летючу мить життя! Чаруй, хмілій, впивайся... (О. Олесь). 5. Берімось краще до роботи, змагаймось за нове життя (Леся Українка). 6. Коли цінуєш кожну мить, то й час тоді тебе цінує (М. Сингаївський). 7. Любимо Вкраїну, та не сліпо, щирим серцем, чистою душею (О. Підсуха). 8. Яким вогнем спокушувати мушу хронічну українську доброту?! (Л. Костенко).

Вправа 4. Знайдіть односкладні узагальнено-особові речення, поясніть морфологічні засоби вираження їхнього головного члена.

1. У вікнах тихо (В. Винниченко). 2. Поживемо – побачимо (Нар. творчість). 3. Й не забудь повік тепло материнського порога (К. Дрок). 4. Слухай кожного, але не з кожним говори (Нар. творчість). 5. О земле-мати! В сонячній добі вітаю я пробудження в тобі (Т. Коломієць). 6. Стоїш високо – не будь гордим, стоїш низько – не гнися (Нар. творчість). 7. Говори, говори, моя мила: твоя мова – співучий струмок (П. Тичина). 8. Вуглем полотна не білять (Нар. творчість). 9. Людина жартує у двох випадках: коли їй весело і коли їй смутно (Л. Костенко). 10. Чуже бачить, а своє не помічає (Нар. творчість). 11. Учітеся, брати мої, думайте, читайте (Т. Шевченко). 12. Ти в моєму серці, Україно, думою Шевченка гомониш (Б. Олійник). 13. Перейшов на ліки – пропав навіки (Нар. творчість).

Вправа 5. Запишіть подані безособові речення. Підкресліть головні члени речення, схарактеризуйте їхнє морфологічне вираження.

1. Ніякої стежки тут не було (О. Гончар). 2. Ще вчора йому неприємно було б здибати когось із знайомих, але сьогодні уже хотілось когось побачити, з кимсь погомоніти (В. Підмогильний). 3. Петруся зовсім не видно було (Панас Мирний). 4. Тихо навкруги, мертво (М. Коцюбинський). 5. Треба поспішати додому (М. Івченко). 6. Не вік мені бути сиротою (І. Багрянний). 7. Їй хотілось усе сказати Іванові (І. Франко). 8. Пора збиратися в далеку дорогу (В. Стефаник). 9. Похмурніло навколо в ці дні (М. Стельмах). 10. Пахне димом (Н. Рибак). 11. Тільки не лякатись, тільки не стратити надії (М. Коцюбинський). 12. З чотирьох її класів було винесено парти і просто на підлогу накидано горами сіна (Ю. Смолич). 13. Жаль стало батька (М. Коцюбинський). 14. Нема на хліб (Л. Костенко). 15. Нікому не зламать крицеві наші крила (В. Сосюра). 16. А стелі все немає (Л. Костенко).

Вправа 6. Визначте різновиди односкладних речень, поясніть морфологічну форму вираження головних членів речення.

1. Дарованому коню в зуби не дивляться (Нар. творчість). 2. Не повернуть минулого ніколи (М. Рильський). 3. Аж ось і тин (А. Тесленко). 4. Є скарби, допоки їх шукають (Л. Костенко). 5. Хоч би закохатися в кого до безпам'яті абощо (О. Гончар) 6. Людина від спокійного життя жиріє серцем і втрачає талію (Л. Костенко). 7. Де сховатися од вітру? (П. Тичина). 8. І хочеться часом в двадцятому віці забитись в печеру і няньчить вогонь

(Л. Костенко). 9. Йому не страшно було ані крихти (І. Франко). 10. Чужого не хочу, свого не дам (Нар. творчість). 11. Там нема хапливості (В. Винниченко). 12. Од села чутно далекий гомін (М. Коцюбинський). 13. На вільне слово ковано кайдани (Леся Українка). 14. Нема коли писати отих маленьких літер. Немає чим писати. Нема писати де (Л. Костенко). 15. Не бійтесь заглядати у словник (М. Рильський). 16. Нам наказують зайняти висоту (В. Кучер). 17. Зроби людині діло і забудь (О. Підсуха). 18. Ніч. Безсилі метелики (М. Рильський). 19. Поставили козла город стерегти (Нар. творчість). 20. Його почало морозити... (О. Досвітній). 21. Знайдіть бодай один пам'ятник щасливій людині (О. Довженко). 22. Мені б забути всіх уже і все (Л. Костенко).

Тестові завдання

1. Яке речення є означено-особовим?

- А То дощ. То сніг. То пролісків іскринки. То перший грім. То пломінка блакить (М. Луків).
- Б Берегти треба наше багатство (Остап Вишня).
- В Затишно дітям в пазусі казок (Л. Костенко).
- Г Зіграй мені осінній плач калини (Л. Костенко).
- Д Обуха батогом не проб'єш (Нар. творчість).

1. Яке речення є неозначено-особовим?

- А Бери вершину і матимеш середину (Г. Сковорода).
- Б Враз було вбито всі дитячі мрії (О. Донченко).
- В Той монастир недавно збудували (Л. Костенко).
- Г Боже великий, єдиний, Нам Україну храни! (О. Кониський).
- Д Не пером пишуть, а умом (Нар. творчість).

3. Яке речення є узагальнено-особовим?

- А Шукайте посмішку Джоконди... (Л. Костенко).
- Б Стоїш високо – не будь гордим, стоїш низько – не гнися (Нар. творчість).
- В Линь, моя пісне, мов чайка прудкая (Леся Українка).
- Г Без діла сидіти, то можна одубіти (Нар. творчість).
- Д Весною в селі встають рано (Григір Тютюнник).

4. Який рядок містить називне речення?

- А З видимого пізнай невидиме (Г. Сковорода).
- Б Покинь цю бульбу на столі! Облиш цю копію землі! (І. Багряний).
- В Світанок! (П. Тичина).
- Г Довкруг – обрізано жалі... (В. Стус).
- Д Не розгледівши броду, не лізь у воду (Нар. творчість).

5. Яке речення є безособовим?

- А За науку цілуйте батькам руки (Нар. творчість).
- Б Вечір. Зорі в небозводі. Блиск над синіми снігами (П. Тичина).
- В Визначай смак не по шкарлупі, а по ядру (Г. Сковорода).
- Г Тремтять, убивці, думайте лакузи... (В. Симоненко).
- Д Мені стало весело і аж тепліше... (Григорій Тютюнник).

6. Знайдіть відповідність між реченнями та їхніми типами

- 1. На новий путівець шукай нові ноги (Г. Сковорода).
- 2. У Скориковій хаті світиться (Григорій Тютюнник).
- 3. Довіряй, але перевіряй (Нар. творчість).
- 4. Папір... перо і філіжанка (В. Стус).
- 5. Прожили. Одійшли на віки (М. Луків).

- А неозначено-особове
- Б означено-особове
- В узагальнено-особове
- Г безособове
- Д називне

Тема 6. Ускладнене речення. Речення з однорідними членами

Теоретичні питання

- 1. Поняття про однорідні члени речення.
- 2. Сурядні сполучники при однорідних членах речення.
- 3. Особливості пунктуації в реченнях з однорідними членами.
- 4. Однорідні й неоднорідні означення.
- 5. Узагальнювальні слова в реченнях з однорідними членами.

Література

- 1. Авраменко О. М., Блажко М. Б. Українська мова та література: Довідник. Завдання в тестовій формі. І частина. – К. : Грамота, 2011. – С. 162–163; 167–168.

2. Дияк О. В. Українська мова : комплексне видання для підготовки до ЗНО : навч. пос. / О. В. Дияк, В. М. Прудка. – К. : Літера ЛТД, 2012. – С. 270–274.

3. Козачук Г. О. Українська мова – для абітурієнтів : Навч. посібник / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 249–253.

4. Омельченко С. Б., Омельченко С. В. Українська мова : довідник : 5–9 клас / С. Б. Омельченко, С. В. Омельченко. – Луганськ : Вид-во “Шлях”, 1999. – С. 63–64.

5. Пентилюк М. І., Іващенко О. В. Українська мова : Підручник-комплект / М. І. Пентилюк, О. В. Іващенко. – К. : Ленвіт, 2001. – С. 226–230.

6. Українська мова. Тести. 5–12 класи : посібник / За ред. Н. В. Гуйванюк. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2006. – С. 210–223.

7. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2007. – С. 155–158.

Просте речення ускладнюють однорідні члени речення, відокремлені члени речення, вставні і вставлені конструкції та звертання.

У реченні можуть бути члени речення, з’єднані між собою не лише способом підрядного зв’язку, а й способом сурядного зв’язку, які утворюють у ньому пари чи й цілі ряди слів, відносно незалежних один від одного, тобто пари чи ряди однорідних членів речення.

Однорідними називаються члени речення, які з’єднані сурядним зв’язком, стосуються одного й того самого члена речення, відповідають на одне й те саме питання і виконують однакові синтаксичні функції. Однорідними можуть бути як головні, так і другорядні члени речення. Вимовляються вони з інтонацією переліку або протиставлення, напр.: *Сміються гори, доли, і вершини, і всі підкови, згублені в полях* (Л. Костенко); *Річка синіє, зітхає сміється* (М. Рильський); *Ніхто руки мені не стисне в землі холодній і німії* (О. Олесь); *Опишу я весну, гори, голубого моря даль* (О. Гончар); *Наче в провесні чи в літі зацвіли поля* (Т. Масенко).

Однорідні члени речення рівноправні, граматично не залежать один від одного, здебільшого виражаються однією частиною мови, але іноді можуть бути морфологічно різнорідними, тобто вираженими різними частинами мови та їхніми різними формами. Так, у реченні *Говорила моя бесідниця дрібно, швидко, тонким сопрано, перебиваючи себе раз у раз* (Леся Українка) однорідні обставини способу дії виражені прислівниками (*дрібно*, *швидко*), іменником (*сопрано*) та дієприслівниковим зворотом (*перебиваючи себе раз у раз*); пор. також однорідні присудки в реченні *А душа нашої людини проста, без хитрощів* (О. Корнійчук), виражені прикметником (*проста*) та іменником (*без хитрощів*).

Однорідні члени можуть бути поширеними й непоширеними, виражатися словами і словосполученнями. В одному реченні може бути не один, а кілька рядів однорідних членів. Наприклад, речення *Легка, біла, прозора постать, що з обличчя нагадує Мавку, з’являється з-за берези*

і схиляється над Лукашем (Леся Українка) має два ряди однорідних членів: означення *легка, біла, прозора*, що стосуються підмета *постать*, й однорідні присудки *з'являється, схиляється*.

У реченні однорідні члени об'єднуються в цілісний структурно-смысловий блок.

Однорідні члени речення можуть поєднуватися між собою сполучниками сурядності – єднальними, протиставними й розділовими.

1. **Єднальні** сполучники *і, й, та (і), і-і, ні-ні, ані-ані*, поєднуючи однорідні члени речення, указують лише на смыслову спорідненість кожного із слів сурядного ряду.

Сполучники *ні - ні, ані - ані* посилюють також заперечення, повторювані єднальні сполучники набувають властивостей підсилювальних часток, напр.: *І сонний гриб в смарагдовій куфайці дощу напився і за день підріс* (Л. Костенко); *Тільки на хмари, на небо виллю і жаль, і жагу* (В. Сосюра); *Не вічні ні батько, ні мати...* (М. Луків).

2. **Протиставні** сполучники *а, але, проте, зате, однак, та (але)* виражають протиставні відношення, напр.: *Життя потрібне тільки сильному, а не боягузу* (В. Чемерис); *Тече вода в синє море, та не витікає* (Т. Шевченко).

3. **Розділові** сполучники *або, чи, або - або, чи - чи, то - то, не то - не то, чи то - чи то* вказують на можливість одного з двох явищ, чергування їх або непевність враження, створюваного предметом, явищем чи дією, напр.: *Вона (ріка) то важко, надсадно гарчала і зізла вергала камінням, то в знеможі схлипувала, затихала, збираючись з новими силами...* (В. Чемерис); *Чи то садок, чи город, чи поле* (Панас Мирний).

Розділові знаки між однорідними членами речення

1. Між однорідними членами речення, не з'єднаними сполучниками, ставлять кому, напр.: *Встала весна, чорну землю сонну розбудила, уквітчала її рясом, барвінком укрила* (Т. Шевченко).

2. Кому ставлять завжди перед протиставними сполучниками *а, але, та (але), однак, проте, а проте, хоч (хоча)*, напр.: *Тече вода в синє море, та не витікає* (Т. Шевченко); *Червоніє білолиций, горить, а не сяє* (Т. Шевченко); *У хаті тепло, тихо, хоч і неясно* (Панас Мирний).

3. Якщо однорідні члени речення з'єднані парними сполучниками *як ... так, не тільки ... а й, якщо не ... то, не так ... як, не те щоб...а, не стільки...скільки* тощо, то кома ставиться перед другою частиною, напр.: *Довженко був не тільки глибоко національним художником, але й палким патріотом* (М. Рильський).

4. Однорідні члени речення можуть бути об'єднані в пари за допомогою сполучників *і (й), та (і)*, тоді кому ставлять між парами: *Тополі і пальми, кедри й осокори тебе зустрінуть з висоти* (С. Крижанівський).

5. Кому ставлять між однорідними членами, з'єднуваними повторюваними єднальними й розділовими сполучниками, напр.:

І барвінком, і рудою, і рястом квітчає весна землю (Т. Шевченко); *А по дашку прозорої веранди ходили то дощі, то голуби...* (Л. Костенко).

6. Якщо в одному ряді є однорідні члени, з'єднані інтонацією й сполучниками, то кому слід ставити між усіма однорідними членами: *У них є все – пишиця, хутро, вовна, і риба, й мед, і добрі води рік* (Л. Костенко).

7. Іноді між поширеними або далекими за змістом однорідними членами ставлять крапку з комою: *Розжарене, червоне сонце низько спустилося; багряним світом грало на деревах* (Леся Українка).

Не ставлять кому:

1. Між двома однорідними членами речення, якщо вони з'єднані одиничними сполучниками *і (й), та* (у значенні *і*), *чи, або*: *Там вежі, бапти і димки веселі* (Л. Костенко); *Краю мій. Люблю я тебе вдень і вночі, вранці й ввечері і не знаю краю своєї любові* (Панас Мирний); *Іноді глибоку тишу порушує стукіт дятла чи шерех збитої білкою кедрової шишки* (О. Донченко). Пор. *Старий батько сидить коло хати та (і) вчить внука маленького чолом отдавати* (Т. Шевченко) і *Тече вода в синє море, та (але) не витікає* (Т. Шевченко).

2. Між двома непоширеними однорідними членами речення, з'єднаними повторюваними сполучниками *і...і, ні...ні*, якщо це стійкий вислів (*ні туди ні сюди, ні живий ні мертвий, ні пуху ні пера, ні риба ні м'ясо, ні в тин ні в ворота, ні слуху ні духу, і сміх і гріх, і так і сяк*): *Бурлаки стояли ні живі ні мертві* (І. Н.-Левицький); *Похнюпився Бурмило, стоїть ні в сих ні в тих* (Л. Глібов).

3. Якщо сполучник *і* з'єднує різні однорідні члени речення, то кому перед ним не ставлять, напр.: *Він (Довженко) любив красу праці і в кожному своєму творі знов і знов повертався до неї* (С. Герасимов).

4. Якщо два дієслова в однаковій формі вказують на дію та її мету, напр.: *Хай Мариня піде приготує сніданок* (І. Вільде).

5. Якщо між двома однаковими словами стоїть заперечна частка *не*, напр.: *Ти гукай не гукай, а літа не почують* (Б. Олійник).

Між двома однорідними членами речення ставлять тире, якщо другий член протиставляється першому (перед ним можна поставити сполучники *а, але*), виражає причину, наслідок, доповнення, раптову зміну подій: *Було колись – (але) минулося, не вернеться знову* (Т. Шевченко).

Означення бувають однорідні й неоднорідні. Залежно від цього між ними можна ставити чи не ставити розділові знаки.

Означення вважають однорідними:

1) якщо вони характеризують предмет з одного боку (колір, розмір, матеріал тощо), напр.: *Якась делікатна, ніби дівоча, краса, була розлита в тих тишних та делікатних білих, опалових, синіх та рожевих фарбах та сутінках неба* (І. Н.-Левицький).

2) якщо вони стоять після означуваного слова, напр.: *Під ногами Івана кожний камінь вкривали рудаві мохи, грубі, м'які, шовкові* (М. Коцюбинський);

3) якщо вони виступають у ролі художніх означень, напр.: *Холодний, колючий вітер гнав низько над землею важкі олов'яні хмари* (В. Кучер);

4) якщо вони характеризують предмет з різних боків, але об'єднані спільною ознакою, напр.: *Міцних, вузлуватих, потрісканих рук Не спинить ні гамір, ні гомін, ні стук* (М. Рильський) (різні видові ознаки *міцні, вузлуваті, потріскані* характеризують поняття з однією родовою ознакою "робочі руки"; *Маленьке, сіре, заплакане віконце* (М. Коцюбинський);

5) однорідними завжди є означення-синоніми, напр.: *Сумний, журливий мотив лине в тихому надвечір'ї*;

б) якщо означення вказують на внутрішню ознаку й зовнішній її вияв, напр.: *Не забудьте пом'янути незлим, тихим словом* (Т. Шевченко);

7) коли означення перебувають у причиново-наслідкових відношеннях, напр.: *Знайомий голос в душу лине з старого, сивого Дніпра* (М. Рильський);

8) якщо наступне означення уточнює попереднє, напр.: *Гори величезні, густії проводять таємну розмову* (Леся Українка);

9) однорідними є прикметник і дієприкметник, який вживається із залежними словами, якщо першим іде прикметник, напр.: *Рівний, залитий сонцем степ одразу принишк* (О. Гончар) – Пор.: *Залитий сонцем рівний степ одразу принишк*.

Неоднорідними називають такі означення, які характеризують предмет із різних боків. Неоднорідні означення найчастіше виражаються сполученням

а) якісного й відносного (присвійного) прикметників (бо вони виражають різні ознаки), а також займенником і прикметником чи дієприкметником, числівником і прикметником, тому кому між ними не ставлять, напр.: *Шалений холодний вітер люто висвистував і завивав, біснучись над степом* (І. Ле); *Стара батьківська хато!; Моя вишнева Україно!; Я зробив перший самостійний крок у життя*;

б) дієприкметником і прикметником, напр.: *Світ вечірнього сонця позолотив стіну з понамальовуваними червоними квітками* (І. Нечуй-Левицький);

в) дієприкметниковим зворотом та прикметником, напр.: *І по обидва боки тих левад ... скрізь видно було залиті сонцем старі садки* (І. Н.-Левицький).

Запам'ятайте! Однорідні означення поєднані між собою за допомогою сполучників і перелічувальної інтонації або ж тільки за допомогою інтонації, тому введення сполучника *і* між означеннями (в останньому випадку) часто слугує одним із практичних прийомів розмежування однорідних і неоднорідних означень, напр.: *Радісна, (і) тиха надія, мов квітка лілеї, розквітла...* (Леся Українка). – Пор. *Великі темно-сірі очі втомлено дивилися кудись вперед* (В. Козаченко).

Узагальнювальні слова й розділові знаки при них

У реченні при однорідних членах може бути узагальнювальне слово, яке є тим самим членом речення, що й однорідні члени, напр.: *На узліссях ще ростуть гриби: червоноголові підосичники, зеленуваті й рожеві сиріїжки,*

слизькі грузди і запашині рижики (І. Соколов-Микитов); Софія зупинилась, з тихим хвилюванням охотила очима весь мальовничий **краєвид**: і широку ріку із світлими перекатами, і золотисті піщані острівці, і далекий протилежний берег, зарослий верболозом (О. Донченко).

У ролі узагальнювальних слів можуть виступати іменники (родові й видові назви), означальні та заперечні займенники (*все, всі, кожний, всякий, ніхто, ніщо*) та прислівники (*всюди, скрізь, кругом, навкруги, ніде, ніколи, завжди* тощо): *Земля, зчорнілі ниви, переліски, гаї, отара у долині і люди на нивах, по ріллях і дорогах – усе обпалено гарячим сонцем* (Д. Косарик); **Все** зникло, наче в казці: *місто, гори, поле, гай* (Леся Українка); **Все**, чим живе душа, чим серце володіє: *ясну блакить небес, і зелень ранніх трав, і цей струмок, що так весні радіє, – йдучи в далеку путь, з собою я забрав* (Л. Первомайський).

При узагальнювальних словах слід ставити такі розділові знаки:

1) **двокрапку** ставлять після узагальнювального слова перед однорідними членами: *Уже зазеленіли всі дерева: верба, тополя, ясен, клен;*

2) **тире** ставлять

а) після однорідних членів перед узагальнювальним словом: *Вишні, черешні, яблуньки, ранні груші – все стоїть у цвіту; Ні темінь непроглядної ночі, ні близькі й далекі вибухи мін, снарядів, ні навіть невимовний страх, що раз-по-раз підступав до грудей, – ніщо не могло спинити хлопця* (О. Донченко);

б) якщо після узагальнювального слова йде ряд однорідних членів, але речення не закінчується, то після них перед наступною частиною речення потрібно ставити тире: *Тут усе: рідна мова, батьки, друзі, односельці, співи за святковим столом – сповнювало серце Іванове радістю так довго очікуваного повернення додому* (О. Петренко).

Якщо перед однорідними членами речення стоять слова **а саме, як-от, наприклад, як наприклад**, то перед ними слід ставити кому, а після них – двокрапку, напр.: *Всяке птаство, як-от: деркачів, перепілок, куликів, курок – можна було викосити косою в траві* (О. Довженко); *Можна було побачити багато киян у вищих навчальних закладах освіти Західної Європи, як наприклад: у Кракові й Празі, Гейдельберзі й Галле, Сорбонні й Болоньї* (Із підручника).

Примітка. Якщо після однорідних членів речення з попереднім узагальнювальним словом за правилами потрібна кома, то тире після однорідних членів не ставлять: **Все**: *дуб, липа, вільха, в'яз, берези, подекуди бук, який росте переважно в карпатських лісах, є найпоширенішими породами в лісостеповій частині України* (Із підручника).

Практичні завдання

Вправа 1. Прочитайте речення, знайдіть у них однорідні члени; визначте, якими засобами зв'язку вони поєднані між собою; поясніть розділові знаки.

1. Треба змалечку, з того часу, коли дитина починає свідомо мислити, привчати її до праці. Праця – це все: і вивчення азбуки, і написаний переказ, і прочитана книга, і змайстрована шпаківня, заслане ліжко, й розв'язана задача, і проведена екскурсія, і занесене в хату відро води. І головне, що, роблячи все це, діти повинні розуміти мету, бачити ціль, до якої вони прагнуть. Отож і вчитель, і батько, та мати, всі ті, хто працює з дітьми, повинні завжди пам'ятати про це розвивати підтримувати в дітей інтерес до праці (Ю. Збанацький). 2. Довкола розкинулись мило барвисті дрібні береги, домочки, й садочки, і люди, отари, і луки, й луги (Леся Українка). 3. Вересневе сонце непомітно зайшло за хмари і зразу ж розіслало аж за ліс недобілені полотна (М. Стельмах). 4. Не вітер, а буря над землею в намети клала білий сніг (Л. Первомайський). 5. Приємно бродити по теплих калюжах після грому й дощу чи ловити щучок руками, скаламутивши воду (О. Довженко). 6. Семен стояв ні в сих ні в тих, тримаючи в руках торбинку (М. Коцюбинський). 7. Вузька стежечка щезала часом серед кам'яної пустині або ховалась під виступом скелі (М. Коцюбинський). 8. Цей ведмідь спить на березі ріки не тільки взимку, а й улітку (Є. Гуцало). 9. Сокирами та ломачами розбивали старезне, але ще міцне ... дерево (О. Гончар). 10. Не за обличчя судить, а за серце (Г. Сковорода). 11. Кожна біда страшна не тільки своєю присутністю, а ще й безпорадністю (Н. Баклай). 12. Навчити дітей вірити в людей, підготувати їх до життя – нелегка справа (В. Сухомлинський).

Вправа 2. Спишіть речення, розставивши розділові знаки. Поясніть розділові знаки при однорідних членах речення.

1. Порадь мені, Зірнице-мати, де мені пари шукати чи межі боярством преславним лицарством, чи межі князівством чи межі поспільством (Леся Українка). 2. Батьківщина починається для людини з шматка неба і ниви пшениці з лісової галявини і блакитного неба над колискою (В. Сухомлинський). 3. Мудрість народної поезії прозорість її слова і таємний чар мелодії, що відразу ж поведе твою душу на береги історії на тихі води і ясні зорі і на жалі чи теж одразу викреше з серця іскри завзяття й веселоців це стало його смутком і радістю (М. Стельмах). 4. Є в коханні і будні і свята є у ньому і радість і жаль, бо не можна життя заховати за рожевих ілюзій вуаль (В. Симоненко). 5. Радість і чудо найбільше для людини – її рука. Бере і дає карає і милує пестить і нищить будує і палить творить і любить (П. Загребельний). 6. Життя і мрія в згоді не бувають і вічно борються, хоч миру прагнуть (Леся Українка). 7. Доводилося вам їздити пізньої весни чи раннього літа по Україні? (Панас Мирний). 8. Вже сонце котилось до темного бору і в теплім промінні купало і ярі лани і веселую гору (Леся Українка).

Вправа 3. Прочитайте речення, знайдіть у них однорідні й неоднорідні означення; з'ясуйте, чому означення однорідні; поясніть розділові знаки між усіма однорідними членами.

1. Гострий, колючий смішок ворухиться в Хоминих грудях, підступає під горло (М. Коцюбинський). 2. Тугі, кошлаті гриви хлюпали в груди, повивали ноги, хапали за високо зведені копита й тягли в глибіню (В. Дрозд). 3. Над картою людською збірнотою відлунює розтіч голосів, ревище худоби, дзвін кіс, гучання гончарних виробів, сумні переливи сопілки дрімотне квіління ліри й ще десятки згуків (М. Стельмах). 4. Долинка, вишита сонцем, пускає їм веселі сліпучі зайчики (М. Стельмах). 5. Тільки обмиті лихою годиною напівзруйновані димарі стояли як німі свідки нещастя (О. Довженко). 6. В моєму серці розвіялось важке, тривожне чуття (І. Франко). 7. Коло хат зеленіють густі старі садки (І. Н.-Левицький), Довгими осінніми вечорами велись безкінечні розмови та суперечки (М. Коцюбинський). 8. Гіллястий волоський горіх розкинув густу тінь (М. Коцюбинський). 9. Понад дорогою за тином в огороді займався пишній січневий ранок (Панас Мирний). 10. На високих жовтогарячих шпильястих тополях іскрилося осіннє сонце (Я. Баш). 11. Зорі крізь щілини в клуню дивились поглядом тихим, далеким, глибоким... (Л. Костенко).

Вправа 4. Прочитайте речення. Визначте однорідні члени речення й узагальнювальні слова; з'ясуйте, якими членами речення вони є; поясніть розділові знаки.

1. Люди, трави, дерева, овіяні тишею води, стеблина зелена та безмірно далекі світи – все під місячним сяйвом стамовує в трепеті подих (М. Луків). 2. І підходять усі по черзі: то дівчина жива, то хлопець стрункий, то велетень гордий... (Дніпрова Чайка). 3. Він бачив її скрізь: і в прозорій, як скло, і, як скло, дзвінкій хвилі, і в гарячому, блискучому на сонці камені (М. Коцюбинський). 4. На річці, в лісі, на полі – усюди німо, тихо (П. Тичина). 5. Несуть пани осаули козацькою зброю: Литий панцир порубаний, шаблю золотую, три рушніці-гаківниці і три самопали (Т. Шевченко). 6. Ранок зачинався тихий та лагідний, все наокіл: і трави, і дерева, і кущі – наче завмерло (Ю. Смолич). 7. Шкільний твір складається з трьох частин, а саме: вступу, основної частини, висновків (Із підручника). 8. Вона проклінала все, що попадалось їй на очі: свиней, курей, поросят, щоб не скугикали, Пірата, щоб не гавкав, дітей сусідів (О. Довженко). 9. Тихо-тихо в степу: ні вітерця, ні подиху (З. Тулуб).

Вправа 5. Перепишіть речення, вставляючи, де треба, відповідні розділові знаки; поясніть їх.

1. І море і поле і небо все велично гармонувало між собою, заспокоювало душу (О. Гончар). 2. Все знайоме і рідне до болю в душі і криниця в саду і червона калина (М. Луків). 3. День вечір ніч ранок все біле

все тьмяне (Леся Українка). 4. Такі коротенькі фрази як „Вибачте, що потурбував” „Чи не будете ви такі люб’язні...” „Будь ласка” „Чи не вважаєте ви...” „Дякую” підмаслюють негаразди монотонного жигтя і являють собою ознаки гарного виховання (Д. Карнегі). 5. На йому була проста одежа широкі крамні сині штани біла сорочка й чорна смушкова шапка (І. Н.-Левицький). 6. У березні сім погод надворі сіє віє крутить мутить рве зверху лле знизу мете (Нар. творчість). 7. У Біловезькій Пущі, державному заповіднику, живе багато цінних тварин як-от зубри олені лосі косулі кабани борсуки глухарі тетеруки (О. Бондаренко). 8. І все те і штурхаюче море і голубіюче небо і далекі ледь окреслені хмари пройняте легеньким серпанком рухливого туману (Ю. Збанацький).

Тестові завдання

1. Знайдіть речення, у якому є однорідні додатки.

- А Рожеві, жовті, золоті, руді сади і мури (М. Рильський).
- Б справа, зліва і спереду стояли озера й озерця (А. Шиян).
- В Нові імена, і події, і дати (М. Луків).
- Г Навечерявшись, Штепа на зло всім роздягнувся, ліг і швидко заснув (О. Гончар).
- Д Не зобидь ні старця, ні дитину, поділись останнім сухарем (М. Луків).

2. Структуру якого речення ускладнено однорідними означеннями?

- А В хаті стояв густий передсвітанковий морок (Григорій Тютюнник).
- Б Вода була холодна, пахуча, смачна, ніби березовий сік (І. Цюпа).
- В І наші артільні безмежні поля до мене схиляють свій колос (С. Олійник).
- Г Всі коси вона [Мотря] пообтикала квітами з червоних, синіх, зелених і жовтих вузеньких стьожок (І. Н.-Левицький).
- Д Ой водо-водограй, грай для нас грай, танок свій жвавий ти не зупиняй (В. Івасюк).

3. Знайдіть речення, у якому потрібно ставити кому між однорідними означеннями (розділові знаки вилучено).

- А А над усім тим густо стелиться дух свіжого степового сіна (С. Васильченко).
- Б Понад греблею росли густі високі зелені та кучеряві верби (І. Н.-Левицький).
- В В зеленім березовім гаю над Дністром весело щебетали пташки (І. Франко).
- Г Як я вас люблю лісові осінні гості (О. Донченко).
- Д Вишгород розкинувся по широкому невисокому шпилі (І. Н.-Левицький).

4. У якому реченні розділові знаки при узагальнювальних словах ужито правильно?

А Земля України, і небо і люди – усе мені рідне (П. Воронько).

Б І море, і озеро, і синій високий берег, і широкий степ – усе було залите гарячим маревом (І. Н.-Левицький).

В Якщо тобі не допомагають лікарі, хай стануть для тебе лікарями такі три поради гарний настрій, спокій, дієта (Антична мудрість).

Г І сміливість, і хоробрість, і відвага, і честь все це добре на війні, але ще краще, коли б ці риси виявлялися в мирному житті (О. Воля).

Д Три знаряддя є у лікаря, – слово, рослина, ніж (Авіценна).

5. У якому реченні вживання розділових знаків при однорідних членах речення відповідає нормам пунктуації?

А Хоч на щастя життя багате, але кожну людину ждуть і печалі і сум, і втрати, і не можна їх обминуть (В. Симоненко).

Б Хтось сказав, що є три справи, починаючи які ніколи не знаєш, чим вони закінчаться: любов, кар'єра, і революція (П. Загребельний).

В Кожна людина свято береже в своїй пам'яті все, що супроводить її з дитинства: і рідну хату, і батьківський поріг, і своє місто, чи село, й дорогі стежки та дороги, сходжені в юні літа (І. Цюпа).

Г Насправді ж музика – це все: і спів, і чистота, й птахи ці, і хмаровиння, й твердість криці... (В. Коротич).

Д А ще чогось жаліла за дощами, за цвітом яблуневим, за хрущами, за сонцем, і за квітами в траві... (Л. Костенко).

Тема 7. Відокремлені члени речення

7.1. Відокремлені означення

Теоретичні питання

1. Поняття про відокремлені члени речення.
2. Відокремлення узгоджених означень.
3. Відокремлені неузгоджені означення.

Література

1. Авраменко О. М., Блажко М. Б. Українська мова та література: Довідник. Завдання в тестовій формі. І частина. – К. : Грамота, 2011. – С. 178–180;

2. Дияк О. В. Українська мова : комплексне видання для підготовки до ЗНО : навч. пос. / О. В. Дияк, В. М. Прудка. – К. : Літера ЛТД, 2012. – С. 270–274.

3. Козачук Г. О. Українська мова – для абітурієнтів : Навч. посібник / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 257–258.

4. Омельченко С. Б., Омельченко С. В. Українська мова : довідник : 5–9 клас / С. Б. Омельченко, С. В. Омельченко. – Луганськ : Вид-во “Шлях”, 1999. – С. 63–64

5. Пентилюк М. І., Іващенко О. В. Українська мова : Підручник-комплект / М. І. Пентилюк, О. В. Іващенко. – К. : Ленвіт, 2001. – С. 226–230.

6. Українська мова. Тести. 5–12 класи : посібник / За ред. Н. В. Гуйванюк. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2006. – С. 210–223.

7. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2007. – С. 163–165.

Відокремленими називаються такі другорядні члени речення, які виділяються інтонацією та розділовими знаками. Відокремлення другорядних членів відбувається за певних умов. Якщо є потреба посилити їхню смислову роль, то їм надають більшої самостійності, відокремлюють від інших, підкреслюють лексичну й емоційну виразність. Часто при цьому змінюється й порядок розташування другорядних членів. В усній мові такі члени речення відокремлюються інтонацією (підвищений тон, пауза, логічний наголос), а на письмі – комами, рідше тире: *П’янкий соковитий дух ішов від живої розпареної землі, а високо над вигоном уже перелітали на північ ключами птиці, **дзвінкоголосі, чуйні, весняні*** (О. Гончар); *Стрункий сонет з’являється в уяві, неначе в лісі олень-златоріг, **Чутливий і принадливий, як гріх, Далекий, як зоря в небесній мряві*** (Д. Павличко); *Стоять верби, **опушені зелененьким листям**, і, здається, чують сплески журавлиних сурем у піднебессі, легенький, бентежливий передзвін – **прозорий, кришталевий*** (Є. Гуцало).

Відокремлені означення

Узгоджені означення відокремлюють інтонацією та комами:

– якщо вони стосуються особового займенника, напр.: *Не з словників люблю я мову. **Плинку, як пісня у маю, її, чарівну і казкову**, я із джерел народних п’ю* (Ю. Петренко); *Озеро показалося несподівано, немовби зненацька підкралося. **Напівовальне, повновиде**, воно вражало своїми обширами й незайманою красою* (М. Стельмах);

– якщо виражаються прикметниковими та дієприкметниковими зворотами, які стоять після означуваного слова: *На ожередові соломи сидів **старий ворон, схожий на степового орла**, і думав свою думу* (І. Цюпа); *Надворі був сонячний день, **сповнений неважкого пташиного щебетання і гудіння бджіл*** (О. Дончик); *Мова – це коштовний скарб, **набутий віками нашим народом**, його невичерпне духовне багатство* (П. Панч);

– якщо означення стоїть після означуваного слова, перед яким уже є означення, напр.: *Ви **щасливі, холодні, зорі, ясні, тверді, неначе з кристалю*** (Леся Українка). І якщо навіть немає попереднього означення: *Берізку, **ніжну і струнку**, цілує вітер кучерявий* (В. Сосюра);

– якщо непоширене чи поширене означення стоїть перед означуваним словом і виражає додаткове обставинне значення (причину, умову чи допустовість дії), напр.: ***Знесилений**, кінь зупинився, важко дихаючи* (О. Гончар); ***Схвильована**, сестра не могла зразу точно відповісти* (О. Іваненко);

– якщо означення виражене порівняльним зворотом, напр.: ***Неначе ляля в льолі білій**, Святее сонечко зійшло* (Т. Шевченко).

Не ставлять кому між неоднорідними узгодженими означеннями, напр.: ***Велетенський різнобарвний** килим конюшини миготить і переливається у ранкових росах...* (І. Цюпа). Між ними немає перелічувальної паузи.

Якщо означення, виражене дієприкметником чи дієприкметниковим зворотом, стоїть перед означуваним словом, то його здебільшого не відокремлюють, напр.: *У високих травах виспівували коники, дець у **нескошених** просах вдарили в свої литаври перепели* (І. Цюпа); ***На освітлених сонцем** лісових галявинах червоніють кетяги горобинні* (І. Соколов-Микитов); *Від холодного яру Максим входить у сад і чує потріскування **обважнілого від плоду** дерева* (М. Стельмах).

Відокремленим буде означення лише тоді, коли означає причину дії чи ознаки означуваного слова або коли між ним і означуваним словом є інші члени речення, тобто коли вони відірвані одне від одного, напр.: ***Осяяний сонцем**, перед нами розкрився зовсім інший світ* (О. Довженко).

Якщо в реченні йдуть підряд двоє означень – виражене одним словом і виражене зворотом, – то між собою вони відділяються комою, але зворот від означуваного слова не відділений, бо в ньому немає значення причини, напр.: *Може, і цей текучий, замріяний степ теж тільки марево, що протече і не буде? Але ні, кожна стеблина закоренилася в **суху, місцями вже потріскану** землю, вбродив по пояс в золотаві, **злегка згойдані вітром** шовки, і вони не зникають, вони є, бредеш у шовках серед милозвучного пташиного щебету і відчуваєш на душі, очищеній від усього гіркого, **тільки устояну радість, тільки звільнене від усяких пут** небеснолегке щастя* (О. Гончар).

Неузгоджені означення здебільшого тісно пов'язані з означуваним словом, тому їх не відокремлюють, напр.: *Я люблю сукні з **кишеньками**; Прийшов із лісу і приніс з собою запах **суниці** (суничний запах); Дух свіжого **хліба** розносився по хаті; Заглянула в кімнату дівчинка **років шести**; Школярочка з **косою** нас тепло привітала; Бажання **малювати** привело мене в художню студію; Вам сподобається сукно **бордо**; Тканина **в крапку** згодиться для спіднички; Тут панночок **на виданні** багато* (М. Рильський).

Неузгоджені означення відокремлюють тоді, коли треба звернути увагу на якісь незвичайні ознаки чи властивості, підкреслити їхнє значення для змісту речення, напр.: *Ген за садами спить наше місто – **все в огнях*** (П. Тичина); *Аж землю рвуть **копитами** вороні, **в милі*** (А. Головка).

Практичні завдання

Вправа 1. Спишіть речення з відокремленими членами. Визначте синтаксичну роль відокремлених членів у реченні.

1. Співаючи про хмари кучеряві, не забувай, поете, про народ! (В. Сосюра).
2. З путі далекої вернувся машиніст, укритий порохом, увесь пропахлий димом (М. Рильський). 3. Та сльози дуба – жолуді перлисті, на землю впавши, знов дають життя (Н. Кашук). 4. Я прагнув до того, щоб це життєдайне джерело – багатство рідної мови – було відкрите для дітей з перших кроків їхнього шкільного життя (В. Сухомлинський). 5. Він, Шевченко, також виріс із фольклору і, спираючись на національний ґрунт, стягнув вершин світової культури (О. Гончар). 6. Йду в простори я, чулий, тривожний (П. Тичина). 7. Вдалині, на обрії, з'явилася щогла з білим вітрилом (М. Трублаїні). 8. Біля вуликів на землі Лежить собі дід мій і куня (Д. Павличко).

Вправа 2. Спишіть речення, підкреслюючи відокремлені означення, та вкажіть, чим зумовлена наявність чи відсутність відокремлення.

1. Педагогіка – не наука, а мистецтво, – найобширніше, складне, найвище й найнеобхідніше з усіх мистецтв (К. Ушинський). 2. Стояло небо, дивне і сумне (Л. Костенко). 3. Хліба, вмиті дощем, яскраво зеленіли (О. Гончар). Школа була як школа – велика, простора, чепурна, обсажена осоками (Ю. Збанацький). 4. Ген килим, витканий із птиць, летить над полем (Л. Костенко). 5. Живе життя і силу ще таїть оця гора, зелена і дрімлива (М. Зеров). 6. У червоному намисті, зав'язана великою хусткою, Мотря була б дуже гарною молодницею (І. Н.-Левицький). 7. Розгойдане море, вже брудне й темне, наскакувало на берег і покривало скелі (М. Коцюбинський). 8. Омиті росами квітки розтулюють повіки (В. Сосюра). 9. Він стояв на кормі з веслом, суворий і красивий, і дивився вперед поверх нас (О. Довженко). 10. Зорі сплять на холодних, морозом зв'ялених травах (Л. Первомайський). 11. Стала наблизатися година рушати в дорогу (С. Васильченко). 12. Хата посипана зеленою пахучою травою, кутки обставлені клечанням, сіни прибрані квітами (Ю. Яновський).

Вправа 3. Спишіть речення, перетворюючи (усно) відокремлені означення в невідокремлені й навпаки. Поясніть умови відокремлення й розділові знаки.

1. Лягає день натруджений спочити, перини гір у голови кладе, промінням пофарбоване, розшите під боки стеле листя золоте (О. Гончар). 2. Степ, оповитий тишею, дихав пахощами росяних трав (П. Панч). 3. Настала осінь з вітрами холодними, з дощами дрібними (Леся Українка). 4. Голубе небо, вкрите рідкими хмаринками, щедро лило ясне світло на лани, на сади й хати (О. Гончар). 5. Розтоптана танками мертва земля безмовно лежала навкруг (Л. Первомайський). 6. Високо, трохи не серед неба, стояв місяць, ясний, блискучий, повний (І. Н.-Левицький). 7. Любіть Україну у сні

й наяву, Вишневу свою Україну, Красу її, вічно живу і нову, І мову її солов'їну (В. Сосюра). 8. Лежить під небом, чистим і високим, холодний степ моєї самоти (Л. Костенко).

Вправа 4. Перепишіть, вставляючи відокремлені означення. Визначте причини їх відокремлення та вкажіть, чим вони виражені. Поставте розділові знаки.

1. А далі, на виднокрузі, простяглись гори..... (М. Коцюбинський). 2. ....не підняли на красу руки (М. Луків). 3. Далі простягся монастирський город..... (І. Вільде). 4. ....він любив товариство і скоро зібрав біля себе гурток молоді (М. Коцюбинський). 5. Ой, куди ж їхня путь простяглася ..... (В. Сосюра). 6. До Річинських прибігла Оксана. З галасом..... почала нарікати на брак патріотичних почуттів в української нашівської інтелігенції (І. Вільде). 7. Жовто помальовані парти ..... були покриті пилом (М. Коцюбинський). 8. і чорна скирта степом пропливає на тлі снігів..... (М. Луків).

Довідка. Руді, спалені сонцем, обвіяні вітром, сумні, мертві, безлюдні; змучені, голодні й холодні; огорожений парканом; веселий, гостинний; ясна й величава; червона від обурення; зсунуті в кутку докупи; похмура й мовчазна.

Вправа 5. Доберіть із художньої літератури десять речень із відокремленими означеннями, поясніть причини відокремлення.

Тестові завдання

1. Знайдіть речення з відокремленим узгодженим означенням.

А Там батько, плачучи з дітьми (а ми малі були і голі), не витерпів лихої долі, умер на панщині (Т. Шевченко).

Б Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росою (М. Коцюбинський)

В У барвисту тишу осіннього лісу, у вранішній туман, у ясну блакить неба – вкрадливо вдарився дзвін металу з кузні коваля (О. Донченко).

Г З ніжної душі – слово ніжне й запашне, як розпростерта у світ неперевершена українська пісня (І. Вихованець).

Д По той бік шляху, десь далеко в степу, за садками, тремтить червона заграва (Григір Тютюнник).

2. Яке речення ускладнене відокремленим постпозиційним поширеним узгодженим означенням?

А Як Прометей, прикута до скали, Біліла жінка в кублищах імлі (Д. Павличко).

Б Покинута людьми на довгі дні, дорога помирає в бур'яні (Д. Павличко).

В Задивляюсь у твої зіниці голубі й тривожні, ніби рань (В. Симоненко).

Г Сани від'їхали за ворота монастиря, де перед ними пролягла біла дорога, осяяна сліпучо-білим зимовим сонцем (О. Жовна).

Д І ніхто того не чув, не знав й не бачив, опріч Марка маленького (Т. Шевченко).

3. У якому реченні відокремлені означення стосуються особового займенника?

А І, залита жарким рум'янцем, перемайнула до іншого куща, вхопила той кущ і не знала, що з ним робити (О. Гончар).

Б Невтомний розум людини, втілений у корисний труд, дає щастя (А. Малишко).

В Румун, худющий, смаглявий, з горбатим полупленим носом, дивився на Маковейчика, а той – на нього (О. Гончар).

Г Людина, не позначена любов'ю, не може звести серце для добра (В. Коротич).

Д Ніколи не байдужий, я оплакував згублену волю мого народу (О. Довженко).

4. У якому реченні означення не відокремлюють (розділові знаки вилучено)?

А Ах то мрія співала моя свою пісню сумну лебедину (О. Олесь).

Б Занесені до половини снігом гостроверхі юрти стояли на узвишші в один ряд (В. Малик).

В Вона ж замислена крізь сльози Все журно дивиться кудись... (О. Олесь).

Г Із пуп'янка долонь викохується слово беззвучне і гучне з роси з води й сльози (О. Галета).

Д Мовчить мій цілий світ загорнутий в лихі словесні целофани (Л. Костенко).

5. У якому реченні допущено пунктуаційну помилку при відокремленні означення?

А Настояне на густих пахощах степових бур'янів і лугових трав, повітря не сколихнеться (В. Малик).

Б Чи може людина, сліпа у себе вдома, стати зрячою на базарі (Г. Сковорода).

В Принижувана, цькована і гнана, Ти з вуст вишневих отрясала страх... (Н. Нікуліна).

Г Життям і канчуками вчений, він, загнаний на самий низ, останній гривеник Шевченку на перший пам'ятник приніс (Б. Олійник).

Д Віки висихали, як роси на скелях, задощені кров'ю, засмічені злом (І. Драч).

7.2. Відокремлення прикладок

Теоретичні питання

1. Поняття про відокремлену прикладку.
2. Відокремлення прикладок.

Література

1. Авраменко О. М., Блажко М. Б. Українська мова та література: Довідник. Завдання в тестовій формі. І частина. – К. : Грамота, 2011. – С. 185.
2. Дияк О. В. Українська мова : комплексне видання для підготовки до ЗНО : навч. пос. / О. В. Дияк, В. М. Прудка. – К. : Літера ЛТД, 2012. – С. 275–277
3. Козачук Г. О. Українська мова – для абітурієнтів : Навч. посібник / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 257–260.
4. Омельченко С. Б., Омельченко С. В. Українська мова : довідник : 5–9 клас / С. Б. Омельченко, С. В. Омельченко. – Луганськ : Вид-во “Шлях”, 1999. – С. 67.
5. Пентилюк М. І., Іващенко О. В. Українська мова : Підручник-комплект / М. І. Пентилюк, О. В. Іващенко. – К. : Ленвіт, 2001. – С. 233–236.
6. Українська мова. Тести. 5–12 класи : посібник / За ред. Н. В. Гуйванюк. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2006. – С. 251–265.
7. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2007. – С. 163–165.

1. Відокремлена прикладка – це іменник чи іменниковий зворот, який є різновидом означення. Як і невідокремлена прикладка, вона узгоджується з означуваним словом у відмінку. Відокремлена прикладка – один із виразних стилістичних засобів. З одного боку, вона дає можливість у стислій формі висловити свої думки, з іншого – є яскравим зображувально-оцінним засобом. Сприяють відокремленню прикладок такі фактори, як зміст, наявність пояснювальних слів, характер означуваного слова, місце прикладки в реченні. За структурою відокремлені прикладки є непоширеними й поширеними.

Поширені й непоширені прикладки бувають відокремленими. Їх відокремлюють комами в таких випадках:

1. Непоширені й поширені прикладки, що стосуються особових займенників, напр.: *На ослінчику вона, **матуся**, сидить* (А. Тесленко); *На передньому возі сидить він, **отаман**, мовчазний, похмурий* (М. Глухенький); *Внук **кремезного чумака**, Січовика блідий **праправнук**, Я закохавсь в гучних віках, Я волю полюбив державну* (Є. Маланюк).

2. Непоширені прикладки, що стоять після власного імені, напр.: *До мене підходить друг мого дитинства Григорій Безверхий, **архітектор*** (О. Довженко).

3. Прикладка, що стосується пропущеного в реченні іменника, напр.: *Пішов степом, сіромаха, сльози утирає* (Т. Шевченко).

4. Прикладка – власна назва, що уточнює іменник – загальну назву, який має при собі залежні слова, напр.: *Потім устав із свого місця найстарший у зборі, Захар Беркут* (І. Франко); *Дядько мій, Микита, чорнокнижник, швець і мрійник, славний чоловік, все життя розповідав про ніжність, хоч її не бачив цілий вік* (А. Малишко).

5. Прикладки, що приєднуються за допомогою слів *родом, на ім'я, на ймення, так званий, на прізвище, за походженням* тощо, напр.: *Полтавець родом, Симоненко закінчив свій короткий життєвий шлях у Черкасах, у Шевченковім краю* (О. Гончар); *Козак Бобренко, на ім'я Григорій, єдиний син достойної вдови* (Л. Костенко); *Гей був у Січі старий козак, на прізвище Чалий* (Нар. творчість).

6. Прикладки зі сполучником *як* при умові, що вони мають значення причини, напр.: *У горах Брянський, як командир, зустрівся з новими труднощами* (О. Гончар).

Примітка. Прикладку із сполучником *як* не відокремлюють комами, коли вона означає **в ролі кого** чи **чого** виступає предмет. *Соняшник як декоративна рослина довго прикрашав тільки квітники та оранжереї* (В. Чумак).

7. Прикладки, що починаються пояснювальними сполучниками *або, чи, тобто, цебто, (= тобто)*, напр.: *Вальдшнеп, або лісовий кулик, – благородна птиця темно-рудуватого кольору з довгим дзьобом і довгими ногами* (Остап Вишня); *Подекуди блищав білий дрібний баламут, чи скумбрія* (І. Н.-Левицький).

8. Прикладка поширена й стоїть після пояснюваного іменника, напр.: *Подув пустотливий вітрець, той віщун світання* (М. Коцюбинський); *Мій син, грибок на двох тоненьких ніжках, у перший раз пішов сьогодні в школу* (М. Рильський).

8. Поширену прикладку відокремлюють, якщо вона стоїть перед пояснюваним словом і має обставинний відтінок, напр.: *Вірний син трудової поневоленої України, Шевченко став найглибшим виразником дум і сподівань народних* (О. Гончар); *Великий знавець української пісні, сліпий кобзар щедро пригощав охочих задушевними мелодіями* (Із газети).

9. Якщо ж прикладка особливо поширена, стоїть у кінці речення або має у своєму складі розділові знаки, то тоді її відокремлюють тире, напр.: *Встає над землею людина – господар своєї землі* (М. Бажан); *Зав'язка починається з розділу, коли приходить у село з шпиталю Василь Коваленко – полковник, чоловік вродливої Царини* (С. Плачинда).

Не відокремлюють прикладку перед означуваним словом, коли вона не має обставинного значення, напр.: *Майстер історико-пригодницького жанру Володимир Малюк вочевидь закладає в душу читача щось значно суттєве, вагоме, цінне* (Із підручника).

Практичні завдання

Вправа 1. Спишіть речення. Підкресліть відокремлені прикладки. Поясніть розділові знаки при них.

1. А де ж твої думи, рожеві квіти, доглядані, смілі, викохані діти, кому ти їх, друже, кому передав? (Т. Шевченко). 2. Доцвітали конвалії в травах, голубої весни прапори (Б. Симоненко). 3. Дзвіночок сміху – мій син – прокидається вранці (Є. Гуцало). 4. Ягід навколо, особливо дикої малини, була сила-силенна (О. Донченко). 5. В садку поета щедрого, Максима, вербова гілочка з'явилася мала, що в Кос-Аралі дальньому росла як віра і любов непогасима (О. Ющенко). 7. Як учений, етнограф і фольклорист, Франко все життя з палким інтересом ставився до народної творчості (М. Рильський). 8. У Каневі – стародавньому місті і фортеці – постійно стоїть один козацький полк (Г. Боплан). 9. Яновський – людина делікатної вдачі – завжди тяжко переживав особисті прикрощі і біди народні (С. Плачинда). 10. Будиночок, де жив протопоп, стояв зараз за Успенською церквою, чи Старою катедрою, як тоді казали (М. Грушевський).

Вправа 2. Спишіть, знайдіть відокремлені прикладки й означувані слова, до яких вони належать. Поставте розділові знаки, поясніть їх уживання.

1. Я тільки тепер побачив село нужденну купку солом'яних стріх (М. Коцюбинський). 2. Самсон заступник твій надія та єдина відкрив чужинці свою міць таємну (Леся Українка). 3. Спить студент довгов'язий смаглявець з чорними бровами усмішка блукає на вишнево-пришерхлих губах (О. Гончар). 4. Ліс або, як серби кажуть, шума це не просто сосни та дуби... (М. Рильський). 5. Син коваля він Іван Франко сам став у лави ковалів народного щастя, свободи, братерства (П. Тичина). 6. Хазяйка тридцятилітня худенька жінка в жовтій кофтинці застелила табурет газетою, налила в бляшані кухлі кип'яток (С. Борзенко). 7. У Сквирі лікар був на прізвище Рушилов (М. Рильський). 8. У намисті, у росах доріжка засиніє в зеленім саду і притомлений Котигорошко я на груди землі упаду (А. Малишко). 9. Сухомлинський як справжній дипломат тримається невимушено, хоч у серці в нього кипить (І. Цюпа). 10. Та, може, вітер трубадур осінній Від поля співом мудрим пропливе... (Є. Плужник).

Вправа 3. Перебудуйте подані речення.

Зразок: Слово – найвірніший посланець з минулого в сьогодні.
Слово – найвірніший посланець з минулого в сьогодні – схованка мудрості і невмирущості народу.

1. Мова – одна з таємниць світу. 2. Людина – садівник прекрасного на землі. 3. Словник – “пишний яр, а не сумне провалля”. 4. Малуша – мати могутнього київського князя Володимира. 5. Синоніми – одна з ознак багатства мови. 6. Геракл – герой давньогрецької міфології. 7. Рідна мова – найбільша духовна

коштовність. 8. Антоніми – слова з протилежним значенням. 9. Тарас Шевченко – найгеніальніший український поет.

Вправа 4. Випишіть із художніх творів 6 речень зі сполучником *як*, що приєднує відокремлені й невідокремлені прикладки.

Вправа 5. Складіть речення з поширеними прикладками, перед якими стоять слова *a саме, на ім'я, родом, на прізвище, тобто, так званий*.

Тестові завдання

1. Яке речення ускладнене відокремленою прикладкою?

А Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину (В. Симоненко).

Б Лев уже старий чоловік, поважний і дуже добрий з виду (Леся Українка).

В Усе, крім риби, він на світі занедбав, Відколи коропа на фунтів шість піймав (М. Рильський).

Г Я в пошані у людей, героїня-мати (С. Олійник).

Д Ніжно дзвеніла над ним хвоя смерек, змішавшись із шумом ріки (М. Коцюбинський).

2. У якому реченні прикладку не відокремлюють (розділові знаки вилучено)?

А Сергійко Василів хлопчик трохи старшенький од неї (А. Тесленко).

Б Т. Шевченко як поет відомий усьому світові (Із підручника).

В Дружина вчителя молода виснажена жінка вибігла з двору сувора замкнена (К. Гордієнко).

Г А он старе Монастирище колись козацьке село (Т. Шевченко).

Д Гордій Байда як колишній унтер-офіцер розумівся на військовій справі (П. Панч).

3. У якому реченні допущено помилку при відокремленні прикладки?

А Тарасові, свіжій на шахті людині, працювати на важких рудах було особливо важко (Д. Ткач).

Б І на оновленій землі врага не буде, супостата (Т. Шевченко).

В Для нього, для Баглая-молодшого, тут епіцентр життя (О. Гончар).

Г Вона, як пісня, серцю мила, Старенька хата край села... (П. Дворський).

Д Мати її родом туркменка, зовсім не була схожа на казашок Приуралля (З. Тулуб).

4. Зазначте речення, пунктуаційне оформлення якого відповідає характеристиці: „Прикладку відокремлюють, якщо вона стосується особового займенника”(Розділові знаки пропущено).

А І приходять світанки щоденних турбот адвокати і несуть під пахвою тисячі різних справ (Л. Костенко).

Б Не цвітуть на вікні герані Сонний символ спокійних буднів (О. Теліга).

В Мандрівник вічний невблаганний час іде вперед його не зупинити (Л. Дмитерко).

Г Через вузький пересип були перекопані ерики цебто канали (І. Н.-Левицький).

Д Внук кремезного чумака Січовика блідий правнук Я закохавсь в гучних віках Я волю полюбив державну (Є. Маланюк).

5. Укажіть речення, ускладнене відокремленою прикладкою із сполучником як.

А Що нами зроблено – то буде звіковічено, як правда, і святиня, і закон (А. Малишко).

Б Як справжній митець, Галина Кальченко вмiла захоплюватись, природною була її глибока схвильованість перед виявами людської мужності ... (О. Гончар).

В Життя – як ріка (І. Цюпа).

Г Школа – як неспокійний, гомінкий вулик: гуде, шумить, сповнений дитячим галасом (І. Цюпа).

Д Пахне хліб. Як тепло пахне хліб. Любов'ю трударів і радістю земною (П. Воронько).

7.3. Відокремлені додатки й обставини

Теоретичні питання

1. Відокремлення додатків.
2. Відокремлені обставини, розділові знаки при них.
3. Уточнювальні слова.

Література

1. Авраменко О. М., Блажко М. Б. Українська мова та література: Довідник. Завдання в тестовій формі. І частина. – К. : Грамота, 2011. – С. 171.
2. Дияк О. В. Українська мова : комплексне видання для підготовки до ЗНО : навч. пос. / О. В. Дияк, В. М. Прудка. – К. : Літера ЛТД, 2012.– С. 251–265.
3. Козачук Г. О. Українська мова – для абітурієнтів : Навч. посібник / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 260–262.

4. Омельченко С. Б., Омельченко С. В. Українська мова : довідник : 5-9 клас / С. Б. Омельченко, С. В. Омельченко. – Луганськ : Вид-во «Шлях», 1999. – С. 67.

5. Пентилюк М. І., Іващенко О. В. Українська мова : Підручник-комплект / М. І. Пентилюк, О. В. Іващенко. – К. : Ленвіт, 2001. – С. 236–238.

6. Українська мова. Тести. 5–12 класи : посібник / За ред. Н. В. Гуйванюк. – К. : Видавничий центр «Академія», 2006. – С. 251–265.

7. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2007. – С. 163–166.

Відокремлення додатків

Додатки відокремлюють тоді, коли вони виражені іменниками зі словами *крім, окрім, окрім, замість, особливо, за винятком, на відміну, наприклад, зокрема, у тому числі*, напр.: *Всіх запрошуємо на прогулянку до лісу, в тому числі й малого Івася* (Леся Українка); *Втративши землю, йшли у міста, але там своїх бідарів було повно, особливо ремісників* (В. Чемерис); *Окрім Гафійки, було ще два наймити* (М. Коцюбинський).

Відокремлені обставини

Відокремлені обставини можуть бути виражені одиничними дієприслівниками, дієприслівниковими зворотами та прийменниково-іменниковими словоформами.

1. Відокремлюють завжди комами обставини, виражені дієприслівниковими зворотами, напр.: *Дівчата рухались міжряддями, повільно наближаючись до шляху. Там, де вони проходили, з соняшниками творилось щось дивовижне. Втрачаючи свій царський дрімотний спокій, вони зненацька оживали, золоте тарілля, здавалось, само розігнавшись, летіло стрімголов назустріч одне одному і, з'єднавшись на мить в поцілункові, знову розліталось врзнібіч, і вже знову вільно сміялося, пустотливо погойдуючись, сяючи розмілілим золотом сонця* (О. Гончар).

2. Якщо дві однорідні обставини, виражені дієприслівниковими зворотами, поєднані між собою інтонацією або повторюваними сурядними сполучниками, то їх розділяють один від одного комою, напр.: *Хустину кинувши на плечі, надівши плаття весняне, берізка вибігла надвечір і жде чи вітру, чи мене* (С. Будний).

3. Якщо дієприслівникові звороти з'єднані неповторюваним єднальним чи розділовим сполучником, то перед ним кому не ставлять, напр.: *Весняний вітер нетерпляче зітхає, оббігаючи узлісся та розвіваючи гілля плакучій березі* (Леся Українка).

4. Якщо обставина, виражена дієприслівниковим зворотом, стоїть після сполучника, то її відокремлюють комою, напр.: *Він наближався й, кинувши гострий погляд з-під навислих рудих брів, підносив над землею кийок...* (В. Підмогильний).

5. Відокремлюють обставини, виражені одиничними дієприслівниками, напр.: *З кожним роком, прощаючись, важче залишати стареньких батьків* (М. Луків).

Увага! Якщо обставина, виражена одиничним дієприслівником, означає спосіб дії й близька за значенням до прислівника (найчастіше стоїть після дієслова-присудка), то її не відокремлюють, напр.: *Людина! Це ж яке слово! Його треба завжди стоячи говорити і кашкета скидати* (П. Загребельний); *Сергій спускався не поспішаючи* (поволі). Але: *Богдан не звертав уваги на деталі, поспішаючи* (чому? – указує на причину); *Снаряди підкидали вгору брили землі, падаючи* (коли саме? – обставина часу).

6. Завжди відокремлюють обставини, виражені іменником із прийменниками *незважаючи на, кінчаючи, починаючи*, напр.: *Аліна, незважаючи на свій жвавий веселий характер, читала серйозні книжки* (О. Іваненко).

7. Обставини, виражені іменниками з прийменниками на зразок у зв'язку з, залежно від, згідно з, на відміну від, завдяки, унаслідок, з причин, за браком, за наявності, за згодою, відповідно до, на випадок, наперекір, попри, усупереч тощо, можна відокремлювати й не відокремлювати. Відокремлення залежить від того, наскільки зворот поширений, близький за змістом до частин речення, чи є в ньому додаткове обставинне значення, яка його стилістична функція тощо, напр.: *За браком доказів затриманому видали пропуск* (Із газети); *І клумба ця, і латка асфальту виникла завдяки настійливості Лукії Назарівни* (О. Донченко); *Якісь красуні, всупереч вікам, до нього йшли по місячній доріжці* (Л. Костенко).

8. Обставини, виражені іменником із прийменником, відокремлюють тоді, коли до них посилюється увага, коли вони „відриваються” від присудка, коли поруч є інші відокремлені члени речення, напр.: *Старий сидів в сорочці білій, В брилі, на призьбі* (Т. Шевченко); *На ріках круг Вавилону, Під вербами в полі, Сиділи ми і плакали В далекій неволі* (Т. Шевченко); *Степова далечінь знемагала в надвечірньому сонці, а тут, довкола ставків, все було ще соковитим, рутвяно-зеленим, як ранньою весною* (О. Гончар).

9. Обставини способу дії, виражені порівняльними зворотами, завжди відокремлюють: *Неначе помелом, за три дні змело сніг, з землі показала перша зелень – проліски, фіалочки; Сонце зовсім сіло. Увесь захід, мов сором'язлива дівчина, загорівся рожевою краскою* (Панас Мирний).

Не відокремлюють:

1. Обставину, виражену дієприслівниковим зворотом фразеологічного типу, напр.: *Працювати не покладаючи рук; Сидіти склавши руки; Говорити не переводячи духу; Бігти не чуючи ніг*.

2. Обставину, виражену дієприслівниковим зворотом, на початку якого стоїть підсилювальна частка *і (й)*, напр.: *І зігнувшись, блідий і пригнічений сидів Грицько до кінця лекції, мов підбитий птах* (С. Васильченко); *Можна переказати зміст задачі й не перечитуючи її вдруге*.

3. Дієприслівниковий зворот у ролі однорідної обставини з іншим невідокремленим членом речення, напр.: *Оксана стояла непорушно й не зводячи з Миколи очей*.

4. Дієприслівниковий зворот, утворений дієприслівником і сполучним словом *який*, у складі підрядного речення, напр.: *Це книга, прочитавши яку одержиш насолоду*.

Уточнювальні слова

Слова (і словосполучення), які вживають для уточнення, роз'яснення змісту якогось члена, називають **уточнювальними**. Вони можуть уточнювати будь-який член речення, крім підмета. Найчастіше уточнюють обставини місця, часу. Вони можуть приєднуватись до уточненого слова або тільки інтонацією, або й за допомогою слів *тобто, або, отже, чи, причому, наприклад, у тому числі*, напр.: *На другий день, коло полудня, набігли на циганську хатину турецькі жовніри* (М. Коцюбинський); *Етюд, або твір з натури, широко використовують у живописі, графіці, скульптурі*; *Семен був вищий за Карпа, але плечі в Карпа були широкі, чи не найширші на все село* (І. Н.-Левицький); *Завжди напружено, бо завжди – проти течій, завжди заслуханий: музика, самота. Так, без шляху, без батька, без предтечі. Так – навпростець – де спалює мета; Кожен день тут приходиться пустельний і легкий, А ти – там, за горами й ярами, гориш* (Є. Маланюк); *Так от у Сквирі, в тихій книгозбірні, Живе мій друг, старий казкар вечірній. Темніє схід, а там, на заході, кривавий слід лишило сонце* (М. Рильський).

Практичні завдання

Вправа 1. У реченнях знайдіть відокремлені обставини, укажіть засоби їх вираження та поясніть умови відокремлення.

1. Там, за горами, давно вже день і сяє сонце, а тут, на дні міжгір'я, ще ніч (М. Коцюбинський). 2. Хустину кинувши на плечі, надівши плаття весняне, берізка вибігла надвечір і жде чи вітру, чи мене (С. Будний). 3. А Чіпка, наперекір світові і людям, якийсь веселий, радий (Панас Мирний). 4. Мене там мати повивала і, повиваючи, співала, свою нудьгу переливала в свою дитину (Т. Шевченко). 5. Погулявши коло бджіл і наївшись огіркових пуп'янків, натрапив я на моркву (О. Довженко). 6. Не може при добрі той жить, хто хоче злу й добру служить, бо, хтівши догодить обом, він стане злу рабом! (І. Франко). 7. Хлопчики сиділи на крутому березі, звисивши ноги, і, стежачи за вудочками, вели тиху розмову (Ю. Яновський). 8. Учися чистоти і простоти і, стоптуючи килим золотий, забудь про вежі темної гордині (М. Рильський). 9. Гарбузи в'ються поміж картоплею, спинаються на вишні, перелазять через тин, вони, прикріпившись чіпкими своїми вусиками, просочуються, пробиваються скрізь, де тільки можуть знайти краплинку сонця. Завойований простір вони відзначають високим, зірчастим цвітом, цілими вогняними сузір'ями, які палахкотять поміж кущами картоплі, які завзято здираються на тини, на кущі, які перелазять через рви, з наївною безтурботністю вискакуючи на вигін, на стежку, на дорогу, розцвітають там, нашорошуючи навсбіч свої чутливі струни-вусики, аж поки їхню довірливість розтопче в пилюці людська нога (Є. Гуцало).

Вправа 2. Перепишіть речення. Поставте розділові знаки при відокремлених обставинах.

1. Троянці в човни посідавши і швидко їх поодпихавши по вітру гарно поплили (І. Котляревський). 2. Виблискувала в лузі річка і звиваючись губилась в зелених шатах надбережного гаю. Вони стояли мовчазні вдивляючись в далеке минуле своє і своїх батьків і линучи думкою в майбутнє (О. Довженко). 3. Він дивився на стовп сонячного проміння, що продершись крізь вікно ліг на стіни чотирма золотими плямами (М. Коцюбинський). 4. Мати плачучи тикала Григорієві до рук набитий рюкзак (І. Багрянний). 5. Я думала собі оці слова простуючи в країну італіянську (Леся Українка). 6. Звірившись на море ти пересташ належати сам собі (Г. Сковорода). 7. Не любить серце не бачачи краси (Г. Сковорода). 8. Я пишу не згарячу а добре все обдумавши (О. Гончар). 9. Хвиля хвилю наздогнати хоче заховавши слово таємниче (В. Крищенко). 10. Отут в низенькій цій хатині моя любов жила колись (А. Малишко).

Вправа 3. Випишіть із художньої літератури чи з публіцистики десять речень із відокремленими обставинами. Підкресліть їх і поясніть розділові знаки.

4. Складіть речення з відокремленими додатками, розставте розділові знаки при них.

У тому числі й українська мова, крім свого голосу, замість густих зарослів, за винятком дітей, окрім правил з орфографії.

5. Спишіть речення. Підкресліть у них уточнювальні слова та поясніть частково пропущені розділові знаки.

1. І мене в сім'ї великій сім'ї вольній новій не забудьте пом'янути незлим тихим словом (Т. Шевченко). 2. І ось тепер після війни, здається, настала можливість виконати свою солдатську клятву про них про трударів фронту про людей великого подвигу (О. Гончар). 3. Над річкою у затінку верби шепнула квітка вітрові любі (М. Луків). 4. У багатьох батьків та й у педагогів такий підхід до дітей начебто вони назавжди залишаються дітьми (В. Сухомлинський). 5. Щоб ви знали, ні на яку іншу птицю крім качок у Тихона не піднімалася рука (О. Довженко). 6. А він дивився на неї на її білі прекрасні руки на її чисте-пречисте лице плавав поглядом у тихій воді її бездонних очей, і здавалося йому, що тут біля них час зупинився зовсім... (П. Загребельний). 7. Іду садом на край кутка до провалля і вже здалеку бачу маленьку білу постать на обніжку (Г. Тютюнник). 8. Над хвилями моря на скелі хороша дівчина сидить (Леся Українка). 9. Восанне батько та мати співали в неділю двадцять другого червня (Ю. Мушкетик). 10. Свирид Якович цілує сина в скроню, якось жалісно по-жіночи посміхається відходить від нього, щоб не розбудити (М. Стельмах).

Тестові завдання

1. Визначте речення з відокремленим додатком (розділові знаки вилучено)?

А А він іде високий посивілий на схід на захід поле огляда (А. Малишко).

Б Одне лише мав на меті знайти юду (Ю. Покальчук).

В І світає і смеркає і знову смеркає а москаля її сина немає немає (Т. Шевченко).

Г Нікого тут нема крім мене й господині (М. Рильський).

Д Мене правду кажучи все це навіть заінтригувало (О Гончар).

2. Визначте речення з відокремленою обставиною (розділові знаки вилучено)?

А Третю добу замість води ми їли сніг (О. Гончар).

Б І будемо стояти і мовчати і слухати (М. Ткач).

В Учися чистоти і простоти і стопчуючи килим золотий забудь про вежі темної гордині (М. Рильський).

Г Буває часом сліпну від краси (Ліна Костенко).

Д Я не знаю нічого ніжнішого окрім берези (М. Ткач).

3. В якому реченні обставину не відокремлюють (розділові знаки вилучено)?

А Старий люблячи Варивона хотів пригасити суперечку (М. Стельмах).

Б Всякому своя доля: один рук не покладаючи працює, а другий його працю без клопоту поїдає (Панас Мирний).

В Між зелено-сизими полями звиваючись висвічує мирний і лагідний Серет (О. Гончар).

Г На вулиці під самими ворітьми знявся над колодязем новий журавель (М. Коцюбинський).

Д Він запросив мене до хати бажаючи поговорити наодинці (В. Винниченко).

4. Яке речення ускладнене уточнювальною обставиною місця?

А Живи, Україно, живи для краси, для сили, для правди, для волі (О. Олесь).

Б Там, далеко, на Вкраїні, сяє сонечко ясне (П. Грабовський).

В Приїхав Остап додому в неділю, годині о сьомій вечора (В. Підмогильний).

Г Мені батько теж казали, що земля любить усе чисте – і зерно, і слово, і совість (В. Симоненко).

Д Ми часто похапцем живем, все відкладаючи на потім (В. Крищенко).

5. Установіть відповідність між відокремленим членом речення та прикладом.

- 1 означення
- 2 додаток
- 3 прикладка
- 4 обставина

А Не маючи власних дітей, **Г**. Квітка спілкувався із селянськими, часто закликав їх до себе і розповідав казки (**В**. Шевчук).

Б Три дівчини, студентки-агрономи, йшли взимку по доріжці лісовій (**М**. Рильський).

В Микола, замість панського лану, вийшов на своє поле (**І**. Н.-Левицький).

Г Кохана, ось плече моє зіпертись... (**І**. Калинець).

Д Осяяні місяцем, гори блищать, Осріблені місяцем, сосни шумлять (**О**. Олесь).

	А	Б	В	Г	Д
1					
2					
3					
4					

Тема 8. Звертання

Теоретичні питання

1. Загальне поняття про звертання.
2. Розділові знаки при звертанні.

Література

1. Авраменко О. М., Блажко М. Б. Українська мова та література: Довідник. Завдання в тестовій формі. І частина. – К. : Грамота, 2011. – С. 195.
2. Дияк О. В. Українська мова : комплексне видання для підготовки до ЗНО : навч. пос. / О. В. Дияк, В. М. Прудка. – К. : Літера ЛТД, 2012. – С. 288.
3. Козачук Г. О. Українська мова – для абітурієнтів : Навч. посібник / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 264–265.
4. Омельченко С. Б., Омельченко С. В. Українська мова : довідник : 5–9 клас / С. Б. Омельченко, С. В. Омельченко. – Луганськ : Вид-во “Шлях”, 1999. – С. 67.
5. Пентилюк М. І., Іващенко О. В. Українська мова : Підручник-комплект / М. І. Пентилюк, О. В. Іващенко. – К. : Ленвіт, 2001. – С. 242–243.

6. Українська мова. Тести. 5–12 класи : посібник / За ред. Н. В. Гуйванюк. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2006. – С. 251–265.

7. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2007. – С. 159.

Звертання – це слово або словосполучення, що називає того, до кого звернене мовлення.

Основна функція звертання – привернути увагу співрозмовника. Звертання виражається іменником та залежними від нього словами у формі кличного відмінка або іншими словами, що вжиті в значенні іменника. Воно вимовляється кличною інтонацією, окремо від інтонації речення, якщо стоїть на початку речення, або відокремлюється, якщо стоїть у середині речення: Р у с а л к а. *Дідусю! Лісовий! Біда! Рятуйте!*; Л у к а ш. *Мавко! Ти з мене душу виймеш!*; *Коли б ти, нічко, швидше минала! Вибач, кохана! Ще ж я не знала днини такої, щоб була щасна так, як ти, ніченько, так, як ти, ясна! Чом ти, березо, така журлива? Глянь, моя сестронько, та ж я щаслива! Не рони, вербо, сліз над водою, буде ж, матусенько, милий зо мною!..* (Леся Українка); *Земле рідна! Мозок мій світліє, І душа ніжнішою стає, Як твої сподіванки і мрії У життя вливаються моє* (В. Симоненко).

Особові займенники в ролі звертань не виступають, але супроводжують їх у реченні, напр.: *Слово, чому ти не твердая криця, що серед бою так ясно іскриться?* (Леся Українка).

Звертання, виражене одним словом, називається **непоширеним**, а звертання із залежними від нього словами – **поширеним**, напр.: *Заграй мені, коханий, у сопілку, нехай вона все лихо зачарує* (Леся Українка); *Понеси мене на крилах, радосте моя, Де на пагорбах і схилах сонця течія* (В. Симоненко).

Звертання може стояти на початку, у середині і в кінці речення. На письмі його виокремлюють комами, напр.: *Мамо, до вас, як лелека, в горі і щасті лечу* (Д. Луценко); *Я про тебе, о калино, пісню склав оцю дзвінку* (В. Сосюра); *Через подих повітря холодний, через лагідний дотик сонця, через біль, через радість, через кожен плач, через кожну посмішку перехожого, чую тебе, життя* (В. Кикоть).

На початку речення, залежно від інтонації, після звертання може стояти й знак оклику. Тоді наступне слово слід писати з великої букви, напр.:

Далека красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твою м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах, слухав рибальських розмов на твоїх човнах і казання старих про давнину, що лічив у тобі зорі на перекинутому небі, що й досі, дивлячись часом униз, не втратив щастя бачити оті зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шляхах (О. Довженко).

У групі звертання можуть бути однорідні члени, відокремлені означення тощо. У такому разі розділові знаки слід ставити відповідно до загальних правил у середині поширеного означення:

– *Просим тебе, Царю, небесний Владарю, Даруй літа щасливії сього дому господарю* (Нар. творчість).

Вигуки *о, ой*, що стоять перед звертанням і тісно пов'язані з ним інтонацією, відокремлюють разом із звертанням, напр.: *О земле рідна! Не жатиме неситий пшениці на твоїх ланах* (М. Рильський); *О мій народе, Прометейя ти маєш душу* (В. Сосюра); *Ой дівчино, чия ти, чия ти, чи ти вийдеш гуляти?* (Нар. творчість).

Практичні завдання

Вправа 1. Підкресліть у реченнях звертання. Поясніть розділові знаки при них.

1. Земле квітуча, земле співуча, страднице наша свята!.. Будь, Україно, ненько єдина, вільна на вічні літа! (П. Власюк). 2. Гей, вернися, Сагайдачний, візьми свою жінку, віддай тютюн-люльку, необачний (Нар. творчість). 3. Не плач, не плач, Марусенько, не плач, не журися та за свого миленького Богу помолися (Нар. творчість). 4. „Стій, людино! Ось твій світ, вічний і прекрасний, і ти в ньому живеш коротку свою мить”, – звучало в урочистому спокої (О. Довженко). 5. Їхали козаки із Дону додому, підманули Галю, забрали з собою, ой ти, Галю, Галю молодая, підманули Галю, забрали з собою (Нар. творчість). 6. Гуцулко Ксеню, я тобі на трембіті лиш одній в цілім світі розкажу про любов (Р. Савицький). 7. Україно! Україно! Після далечі доріг вірне серце твого сина я кладу тобі до ніг (Т. Петриненко). 8. Ой не світи, місяченьку, не світи нікому, тільки світи миленькому, як іде додому (Нар. творчість). 9. Прощай, прощай, чужа моя людино! Ще не було ріднішого, як ти (Л. Костенко). 10. Воскреснемо, брати і сестри, бо земля наша хоч і розп'ята на хресті історії, але свята (Я. Гоян).

Вправа 2. Спишіть речення. Поширені звертання підкресліть однією рискою, непоширені – двома. Поясніть розділові знаки.

1. Прощай, дівчинонько, серце коханеє, прощайте, кучері, личко рум'янеє (Нар. творчість). 2. Чуєш, брате мій, товаришу мій, відлітають сивим шнуром журавлі у вирій (Б. Лепкий). 3. Повій, вітре, на Вкраїну, де покинув я дівчину, де покинув карі очі, повій, вітре, опівночі (С. Руданський). 4. Їхав козак за Дунай, сказав: „Дівчино, прощай! Ти, конику вороненький, Неси та гуляй” (С. Климовський). 5. Ой мамо, мамо, Гриць жалю не має, нащо ж Гриць, мамо, разом двох кохає! (Нар. творчість). 6. Ой хмелю ж мій, хмелю, хмелю зелененький, де ж ти, хмелю, зиму зимував, що й не розвивався? (Нар. творчість). 7. Розпрягайте, хлопці, коні та й лягайте спочивать (Нар. творчість). 8. Чоловіче мій, запрягай коня (Л. Костенко). 9. Я вірю в тебе, моя мати (О. Олесь). 10. Живи, Україно, живи для краси, для сили, для щастя для волі!.. (О. Олесь). 11. Я для тебе горів, Український народо! (В. Симоненко). 12. Ти власним світом, Україно, Сіяти будеш на землі (В. Сосюра). 13. О Україно! О рідна ненько! Тобі вірненько присягнем (М. Вороний). 14. Я вас люблю великою любов'ю, Моя старенька мамо, тату мій (Д. Павличко).

Вправа 3. Схарактеризуйте звертання за морфологічним вираженням, будовою, місцем у реченні. Поясніть розділові знаки.

1. Україно! Доки жити буду, доти відкриватиму тебе (В. Симоненко).
2. Моя любове! Я перед тобою. Бери мене в свої блаженні сни (Л. Костенко).
3. Народе мій, замучений, розбитий, мов паралітик той на роздорожжю, людським презирством, ніби струпом, вкритий! (І. Франко). 4. Здрастуй, сонце, і здрастуй, вітре! Здрастуй, свіжосте нив! Я воскрес, щоб із вами жити під шаленством весняних злив (В. Симоненко). 5. О слово рідне! Орле скутий! Чужинцям кинуте на сміх! Співочий грім батьків моїх, дітьми безпам'ятно забутий (О. Олесь). 6. Не щечечи, соловейку, під вікном близенько, не щечечи, малосінький, на зорі раненько (Н. Забіла). 7. Світе тихий, краю милий, моя Україно! За що тебе сплюндровано, за що, мамо, гинеш? (Т. Шевченко). 8. Кобзо, моя непорочна утіхо! Чом ти мовчиш? (П. Куліш). 9. Ой Хомо, Хомо, схаменись! Он скоро вже й води не стане; піди лиш, брате, подивись! (Л. Глібов). 10. Чолом тобі, сине, широкеє море! Незглибна безодне, безмежний просторе, могутня сила, – чолом! (М. Вороний).

Вправа 4. Перепишіть речення, поставивши розділові знаки.

1. Розвійтеся з вітром листочки зів'ялі, розвійтеся, як тихе зітхання! (І. Франко). 2. О Націє дужа і вічна, як Бог... (Олег Ольжич). 3. Гетьте думи ви хмари осінні! (Леся Українка). 4. Благослови мати весну закликати! (Нар. творчість). 5. Добрий вечір тобі пане господарю радуйся! Ой радуйся земле син Божий народився (Нар. творчість). 6. Глянь добрим оком о Божий сину на нашу землю, на Україну (Нар. творчість). 7. Дозволь мені мій вечоровий світе упасти зерном в рідній стороні. (В. Стус). 8. Україно моя мені в світі нічого не треба, Тільки б голос твій чути і ніжність твою берегти. (А. Малишко). 9. Мовчіть гори шуміть води гуляй буйним полем плачте діти козацькїї така ваша доля (Т. Шевченко); 10. Дрібні людці гієни стервоїдні які ж ви ласі на чужу біду! (Л. Костенко).

Вправа 5. Поставте іменники *Дніпро, зима, мати, батечко, душа, учителі, Віталій Андрійович* у кличному відмінку й уведіть їх у речення як звертання. Поясніть розділові знаки.

Тестові завдання

1. Укажіть засіб вираження звертання в реченні.

А Клична форма, іменник у кличній формі.

Б Називний відмінок. Іменник у називному відмінку.

В Стійке словосполучення.

Г Займенник у називному відмінку.

Д Субстантивована частина мови в називному відмінку.

2. Виберіть речення із звертанням.

А Повний сили, зваги і надій, світлим скарбом щастя володій!
(Л. Первомайський).

Б Є день такий – іскристий, як вино... (М. Луків).

В Здрастуй, сонце, і здрастуй, вітре! Здрастуй, свіжосте нив!
(В. Симоненко).

Г Ще великий Микола Гоголь, наш славний земляк, захоплено говорив
про мову нашого народу (І. Цюпа).

Д Був шляхетного роду, про це промовляли одежа та зброя, золотий пояс
та срібні остроги (В. Шевчук).

3. Укажіть, у якому реченні звертання називає співрозмовника.

А Думи мої, думи мої, лихо мені з вами (Т. Шевченко).

Б Віро, Віро! Кароока дніпрянка моя, горда, нескорена горлице
(І. Цюпа).

В Чого ж ти мовчиш, сивий вітряче? (М. Стельмах).

Г Мужай, прекрасна наша мово, серед прекрасних братніх мов
(М. Рильський).

Д О земле рідна, скільки у тобі краси ясної і живої сили! (І. Гончаренко).

4. Знайдіть речення, в якому допущено пунктуаційну помилку при виокремленні звертання.

А Хто ти, мрія чи сон ? (Леся Українка).

Б Слово! Як воно потрібне дитині кожної хвилини – і тоді, коли вона
втішається радіщами життя, і тоді, коли її серце стискає сум (І. Цюпа).

В Гей, юнаки, гей, молодість світу, доля планети у ваших руках
(І. Нехода).

Г Чуття, і бажання, й надії! Живи і надійся на них (А. Малишко).

Д Ясени ясени Бачу вас за селом край дороги (М. Ткач).

5. У якому реченні дотримано норм пунктуаційного оформлення звертання?

А Гей ви далі солов'їні, давні весни сині, – одцвіли ви, облетіли цвітом
на калині (І. Гончаренко).

Б О, незвичайна, чародійна мово, хоч пронеслася молодість громово,
твій звук у мене в серці не затих (Д. Павличко).

В Ой, тумане, тумане – Мій латаний талане! Чому мене не сховаєш отут
серед лану? (Т. Шевченко)

Г Україно! Ти для мене диво! (Л. Костенко).

Д О мій народе Прометейя ти маєш душу (В. Сосюра).

Тема 9. Вставні і вставлені слова, словосполучення, речення

Теоретичні питання

1. Загальне поняття про вставні компоненти. Значення вставних слів, словосполучень і речень.
2. Розділові знаки при вставних словах, словосполученнях і реченнях.
3. Вставлені компоненти.

Література

1. Авраменко О. М., Блажко М. Б. Українська мова та література: Довідник. Завдання в тестовій формі. І частина. – К. : Грамота, 2011. – С. 190–191.
2. Дияк О. В. Українська мова : комплексне видання для підготовки до ЗНО : навч. пос. / О. В. Дияк, В. М. Прудка. – К. : Літера ЛТД, 2012. – С. 270–274.
3. Козачук Г. О. Українська мова – для абітурієнтів : Навч. посібник / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 266–268.
4. Омельченко С. Б., Омельченко С. В. Українська мова : довідник : 5–9 клас / С. Б. Омельченко, С. В. Омельченко. – Луганськ : Вид-во „Шлях”, 1999. – С. 67.
5. Пентилюк М. І., Іващенко О. В. Українська мова : Підручник-комплект / М. І. Пентилюк, О. В. Іващенко. – К. : Ленвіт, 2001. – С. 251–265.
6. Українська мова. Тести. 5–12 класи : посібник / За ред. Н. В. Гуйванюк. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2006. – С. 210–223.
7. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2007. – С. 160–161.

Речення можуть ускладнювати вставні і вставлені слова, словосполучення та речення.

Вставними називають такі слова, словосполучення й речення, якими автор виражає своє ставлення до висловлюваного або ставлення інших, враження, оцінку. З іншими словами в реченні вони граматично не пов’язані й членами речення не бувають. В усній мові такі слова, словосполучення й речення виокремлюють вставною інтонацією, на письмі відокремлюють переважно комами, рідше – тире чи дужками. Вставні слова й словосполучення можуть виражати:

упевненість або невпевненість (*мабуть, очевидно, справді, безперечно, можливо, звичайно, зрозуміло, ясна річ, видно, либонь, певно, напевно, без сумніву, може, може бути, здається*), напр.: *Заросли шляхи тернами на тую країну, **Мабуть**, я її навіки, Навіки покинув. **Мабуть**, мені не вернутись ніколи додому? **Мабуть**, мені доведеться читати самому оці думи?; **Либонь**, уже десяте літо, Як людям дав я “Кобзаря”. А їм неначе рот зашиито* (Т. Шевченко);

емоції мовця (на щастя, на радість, на жаль, на диво, як на біду, на сором, сором сказати, на зло, нівроку, чого доброго, на біду, як на біду, як на гріх, шкода, жаль), напр.: *Я не нездужаю, **нівроку**, А щось такеє бачить око, І серце жде чогось* (Т. Шевченко);

вказувати на джерело думки (кажуть, на мій погляд, на мою думку, по-моєму, за висловом, за словами..., як вважає..., за вченням..., гадаю, думаю, здається, скажімо, сказати б, уявіть собі), напр.: *Там, **кажуть**, з гір усю країну видно* (Леся Українка); *Як хоч, а лихо, **кажуть**, перескоч, бодай не дивитись, бодай не казати!* Бо за людей сором, бо серце болить; *Я, не вам кажучи, пустився в малярство* (Т. Шевченко); ***По-моєму**, кожна людина мусить хоч раз коли-небудь сягнути свого zenіту* (О. Гончар);

вказувати на порядок викладу думок і зв'язок між ними (по-перше, по-друге, по-третє, отже, нарешті, до речі, значить, виходить, між іншим, зокрема, приміром, нарешті, з одного боку, до речі, зрештою, власне кажучи, головне), напр.: ***По-перше**, не поспішайте, **по-друге**, відповідь на питання спочатку подумки скажіть собі, а вже потім скажіть уголос екзаменаторові;*

посилання на щось звичайне (бувало, як завжди, як водиться, буває), напр.: *Буває, в неволі іноді згадаю; Не чваньтесь, з вас деруть ремінь, А з їх, **бувало**, й лій топили* (Т. Шевченко);

протиставлення (навпаки, проте, однак, одначе, а втім), напр.: *Дівчата, **навпаки**, чутливіші до всього; А **втім**, є річ, більша за багатство, – влада* (П. Загребельний);

активізацію чи привернення уваги співрозмовника (чуєте, знаєте, дивись, бач, бачте, погодьтесь, повірте, уявіть собі, даруйте), напр.: *Дідусь сивесенький рида – Того, **бачте**, що сирота* (Т. Шевченко); *А вона, **уявіть собі**, зупинилася в ту мить* (В. Сосюра);

спосіб оформлення думок та характер висловлення (власне, взагалі, коротше, інакше кажучи, точніше кажучи, одним словом, сказати б, так би мовити), напр.: *Життя, **власне**, це не що інше, як уміння розпізнавати ворога і перемогти його; Роксолана ніколи не ждала від султана такої, **сказати б**, невчасної покvapливості* (П. Загребельний).

Увага! Деякі слова й словосполучення є **завжди вставними**: *мабуть, либонь, пак, отже, втім, зрештою, щоправда, будь ласка, мовляв, власне кажучи, правду кажучи, чесно кажучи, інакше кажучи, м'яко кажучи;* а також слова, що вказують на послідовність викладу думок: *по-друге, по-четверте і под.*, напр.: ***Мабуть**, є речі, про які заборонено думати* (П. Загребельний); ***Власне кажучи**, посол і прибув до султана, щоб просити миру для всієї землі польської* (П. Загребельний);

Ніколи не бувають вставними, а тому не виділяють комами, слова: *адже, от, принаймні, навіть, насамперед, водночас, як би, майже, притому, причому, при цьому, тим часом, до того ж, приблизно, все-таки, все ж таки, як-не-як, за традицією, у кінцевому підсумку, ніби, мовби, нібито, мовбито, немовбито, наче, неначе і под.*, напр.: *Гердатим **часом** сів на землю, роззув*

поранену ногу (Ю. Крашевський); *Майже* вся долина була покрита лісами; *Тільки* хлопці один за одним кидались йому на шию (Ю. Крашевський).

Деякі слова можуть бути вставними й невставними залежно від контексту. Пам'ятайте, що вставні й невставні синтаксичні одиниці розрізняють за такими ознаками:

Невставна конструкція:

1. Відповідає на запитання.
2. Є членом речення.
3. Пояснює структурний компонент або речення в цілому.
4. Має значення членів речення (предметне значення, обставинну характеристику, дію, стан, ознаку тощо).

5. Невставним одиницям в основному властива закріплена позиція в реченні (прислівники – при дієсловах, сполучники – між однорідними членами чи між частинами складного речення, дієслова – у кінці головної частини складнопідрядного речення тощо).

Вставна конструкція:

1. Не відповідає на запитання.
2. Не є членом речення.
3. Часто вставні конструкції в реченні можна переставити.

Члени речення	Вставні слова
Він робить усе навпаки .	Він, навпаки , нічого не хоче робити.
Він у нас буває .	Буває , іноді заходить до нас.
Це все правда .	Правда , не все так вийшло, як хотілось.
Що все це значить ?	Значить , усе це не так!
Все їй здавалося поганим.	Дівчата, здавалося , цвіли у святкових сукнях.

Слова **проте**, **однак** є вставними, якщо стоять у середині або в кінці речення. На початку речення або між однорідними членами вони є сполучниками, напр.: *Зносек, однак, перескочив через тин її зник з очей* (Ю. Крашевський). Пор. : *Усмішка гостра, а однак сумна* (Леся Українка).

Увага!

1. Після сполучників перед вставним словом ставлять кому: *Чи просто везе мені, щастить, чи, **можже**, саме життя таке вже стало врожайне повноголосими видатними людьми* (О. Гончар).

2. Між вставним словом і частками *і (й), а*, що стоять на початку речення перед вставним словом і стосуються його, кому не ставлять: *А може, сад дримає в мені, в моїй просвітленій душі* (Ю. Сердюк).

3. Не ставлять кому при вставному слові, що стоїть на початку або в кінці відокремленого члена – означення чи обставини: *Батько, очевидно вневнившись у чесності синових слів, відпустив його* (Із газети).

4. У повторюваному вставному словосполученні можуть бути пропущені слова. Тоді замість другої коми слід ставити тире, напр.: *Дитячі ігри, з одного боку, – це розваги, а з іншого – важливий засіб виховання* (Із газети).

5. Два вставні слова потрібно відокремлювати одне від одного, напр.: *Справді, може, вперше за цей рік так часто, завмираючи, билося його серце* (Н. Рибак).

Вставлені слова, словосполучення й речення

Вставлені слова, словосполучення й речення дають додаткові повідомлення, побіжні зауваження, викликані асоціаціями, поповнюють, уточнюють і розвивають зміст висловленого, збагачують текст якимись важливими або цікавими деталями: *Її він бачив – тільки де й коли? – І знов колишні сили ожили* (М. Рильський); *І доки буду ряст топтати – бо ще ж зоря моя горить!* – хотів би мову так пізнати, щоб із землею говорить (Ю. Петренко).

Особливістю цих одиниць є те, що вони не можуть уживатися на початку речення, оскільки особа, яка говорить, не може наперед уточнювати свої думки. На письмі вставлені конструкції беруть у дужки, рідше відокремлюють тире, комами.

Вставлені слова, словосполучення й речення виокремлюють **дужками**, коли вони виражають уточнення, зауваження на зразок: *Там батько, плачучи з дітьми (а ми малі були і голі), не витерпів лихої долі, помер на панщині* (Т. Шевченко); *Я вчив його письма (не без мороки) і гладіаторського ремесла* (Д. Павличко).

Вставлені конструкції, які граматично значно тісніше пов'язані з основним реченням, тобто нема потреби їх різко відмежовувати від основного речення, виокремлюють переважно **тире**, як-от: *Натовп – козаки враз порушили стрій – завирував, заклекотів* (В. Малик).

Комами виокремлюють вставлені речення, що виражають мимохідь висловлену думку і найчастіше починаються підрядними сполучниками, напр.: *І золотої, й дорогої мені, щоб знали ви, не жаль, моєї долі молодой* (Т. Шевченко).

Кому й тире слід ставити, якщо на місці розриву основного речення повинна стояти кома, напр.: *Спочатку їхали лісом, – це Стеха визначила по хльосканню гілля, – а незабаром вискочили в степ: тут припекло сонце* (В. Малик).

Практичні завдання

Вправа 1. Випишіть із поданих речень вставні компоненти й схарактеризуйте їх за значенням: 1) виражають упевненість чи невпевненість; 2) оцінку висловлюваного; 3) вказівку на джерело повідомлення; 4) зв'язок думок; 5) активізацію уваги до повідомлюваного; 6) способи оформлювання думок.

1. Що ми не встигли – встигнуть наші внуки, і сподіваймось, зроблять все як слід! (Н. Забіла). 2. Воно мені, мабуть, так мало бути. Мабуть, воно так сказано мені (М. Вінграновський). 3. Боявся еси, Тарасе, що вмреш на чужині, між чужими людьми. Отже, ні! Посеред рідної великої сім'ї спочив ти одпочинком вічним (П. Куліш). 4. Слово, моя ти єдина зброє, ми не повинні загинуть обоє! Може, в руках невідомих братів станеш ти кращим мечем на катів (Л. Українка). 5. Я не журюсь нітрошки, що хтось тебе [мову] забуває, “б’є, мовляв, цвяхи в дошки, в труну забиває” (В. Бичко). 6. Є, на жаль, люди, які вважають, що їм цілком достатньо так-сяк засвоєної російської мови, а вже, скажімо, українська їм ні до чого (І. Дзюба). 7. Певно, не малий час минув, поки люди затвердили вигуки, навчилися розуміти їх, поки ті зразки-вигуки почали викликати однакові враження... (Панас Мирний). 8. Яка сила, яка міць залізокутих слів! І се чоловік писав не під безпосереднім подихом України, не на руїнах Січі де-небудь, а в далекім Кос-Аралі, серед пустинь киргизьких, і се, власне, сильно підкреслює, як глибоко були заложені в душу Шевченка основи українського слова (Г. Хоткевич). 9. Офіційно імперією держава називалася з XVIII століття. Однак усі істотні риси імперії вона зберігала з часів Московського царства. Це була, по-перше, держава з необмеженою владою монарха над підлеглими. Це була, по-друге, держава з необмеженою владою над величезними територіями (М. Попович). 10. Кажуть, не можна руйнувати гніздо лелеки, бо тоді не уникнути нещастя (Із журналу).

Вправа 2. Перепишіть речення, поставте пропущені розділові знаки в реченнях із вставними компонентами й поясніть їх уживання.

1. І мабуть кожен, хто знав Василя Земляка, не раз ловив себе на здивуванні від двох – таких різних, мало схожих один на одного – його образів (Із журналу). 2. А я піснями біль тамую. Увечері бувало сидимо, – задумаюсь, затихну, засумую (В. Симоненко). 3. А ми зустрічались. Не тут і не в цьому столітті – в наступному кадрі чи може в минулому світі. Можливо були ми квітками в одному суцвітті чи просто сусідніми днями в спекотному літі (І. Андрущак). 4. Із тобою було б нам гірко, обіймав би нас часом сум, і бувало б темніла зірка у тумані тривожних дум (В. Симоненко). 5. Одного разу чуєте стою на човні з вудками на Дніпрі і бачу: серединою Дніпра уявіть собі мчить проти течії човен без вітрил, мотора і весел. Я певна річ за весла і до човна. 6. На щастя сом пішов понад берегом і я слава Богу встиг ухопитися за куц. Сом видно втомився. Ну й сом я вам скажу! (Із тв. Остапа Вишні). 7. І може стало десь боляче всесвіту? (Ю. Сердюк).

8. Вибрати потрібне слово – то велике вміння і навпаки якщо ви користуєтеся словом неточним, то це власне те саме, коли б замість відточеного олівця на уроці малювання ви користувалися цвяхом (І. Цюпа). 9. Слово Агапіта (знахар-чудотворець) як сказали б мабуть сучасні медики було словом талановитого гіпнотизера (Із кн. “Дванадцять місяців”). 10. Не знаю, чи побачу вас, чи ні, а може власне і не в тому справа, а головне що десь в далечині є хтось такий, як невтоленна спрага (Л. Костенко).

Вправа 3. Складіть речення, використавши подані нижче слова й словосполучення як вставні й невставні.

Можливо, на мою думку, кажуть, без сумніву, пригадується, шкода, уявіть собі.

Вправа 4. Знайдіть у реченнях вставні й вставлені слова. Розділові знаки частково пропущені, поясніть їх уживання.

1. І довіку здається що за тим туманцем чи маревом далини лежить твоя найкраща сторінка життя, що там, у рамці росяних дібров чи синьооких луків, загубився такий закуток землі, який не снівся і геніям Відродження, що може так, по ранішніх чи вечірніх росах, поспішає назустріч тобі твоє щастя (М. Стельмах). 2. Досі, коли Таня думала про війну, коли обговорювали між собою невтішні, ким-небудь завезені з міста фронтові зведення, її при всій трагічності подій усе ж не покидала надія на якесь чудо, сподівання на те, що одної прекрасної днини війна враз кінчиться так само раптово, як і почалась... 3. Це був один з тих підйомів, коли здається моторові не вистачає якоїсь краплини сил, щоб взяти його, і люди в машині мимоволі напружуються всім тілом, мовби намагаючись підпихати самих себе, передати моторові силу своїх м'язів, щоб він міг витягти їх. 4. Незавидний, скромний цей ялівець теж кажуть оспіваний у якомусь із творів. 5. Картопля, перезимувавши невбрана, вже звісно стала нікудишня, крізь пальці тече... 6. Іван Оскарович сидів понурений. Здається розгадав нарешті причину своєї невдачі з виступом (Із тв. О. Гончара). 7. Мабуть уночі пронеслася буря з дощем, вихром столочила нескошений хліб, порвала телефонні дроти... (В. Близнець). 8. Вода під камінь кажуть не біжить (Є. Гуцало). 9. І золотої й дорогої Мені щоб знали ви не жаль Моеї долі молодой... (Т. Шевченко). 10. Вже почалось мабуть майбутнє (Л. Костенко).

Вправа 5. Доберіть із довідки вставні конструкції, які, на вашу думку, відображали б суть речення.

1. Під ногами була безодня, та, ..., вона вхопилась за купу очерету й вилізла (М. Карпенко). 2. Минають дні, минають ночі, а Україна, ..., горить (Т. Шевченко). 3. Пісня, ... , бриніла вже в ньому (М. Коцюбинський). 4. Ах, ..., що вчора цілий день ішов дощ (Леся Українка). 5. ..., через наш район будується асфальтова дорога (Ю. Яновський). 6. Тут, ..., треба зосередити всі гармати (Н. Рибак). 7. Будинок готелю був, ... , високий і міцної старовинної

кладки, а ... , наріжний (О. Гончар). 8. Правду, ... , говорив Гуща (М. Коцюбинський). 9. Цілими днями, ... , хлопець просиджував над складами (А. Головка). 10. ..., есть у нас соки, що коріння поять (П. Тичина). 11. Вже почалось ... майбутнє (Л. Костенко)

Довідка: як ви знаєте, бувало, мабуть, здавалось, знай, значить, кажуть, по-перше, по-друге, на щастя, шкода,

Тестові завдання

1. Яке речення ускладнене вставним компонентом?

- А Не раз мені здається, що я пожив тисячу років (Д. Павличко).
- Б Здавалось, що літаки ідуть зовсім беззвучно (О. Гончар).
- В Здавалось, заgrimів десь на небі грім (С. Васильченко).
- Г ...білястим здавалося тонко вібруюче повітря (О. Гончар).
- Д ...мені здається, що се я, Що це ж та молодість моя (Т. Шевченко).

2. У якому реченні функціонує вставна конструкція?

- А ...коли сниться хліб, то – на щастя і на прибуток (Р. Федорів).
- Б Онисима... забрали б у табори для полонених, але його, на щастя, поклав тиф (Б. Антоненко-Давидович).
- В І рушник вишиваний на щастя, на долю дала (А. Малишко).
- Г Та є такі дороги, що їх самі ми вибираємо собі на щастя або на лихо (В. Шевчук).
- Д Учитись важко, а учить ще важче (М. Сингаївський).

3. У якому рядку вставні компоненти мають значення авторства, джерела повідомлення?

- А Уявіть собі, звісна річ, повірте, певна річ.
- Б Шкода, скажімо, розумієш, уяви собі.
- В На його думку, з позицій автора, як кажуть, по-моєму.
- Г Скажу відверто, як мені видається, як бачимо, треба сказати.
- Д По-перше, щоправда, безперечно, у всякому разі, по суті.

4. У якому рядку подано слова, що є завжди вставними?

- А Мовляв, отже, звісно, інакше кажучи, між іншим.
- Б До речі, справді, немовбито, взагалі, на жаль.
- В Видно, мабуть, навіть, будь ласка, по-друге.
- Г Принаймні, все-таки, очевидно, даруйте, зі свого боку.
- Д Либонь, звісно, наприклад, майже, так би мовити.

5. Зазначте речення, структуру якого ускладнено вставленою конструкцією (розділові знаки частково пропущені).

- А Зло нічого не дає крім зла... (М. Луків).
- Б Як срібло пізнають по звукові (а не по голосу!), так і бесіда виявляє чоловіка (І. Верхратський).

В Якщо ми думаємо про невдачі, то ми напевне сядемо на міліну (Д. Карнегі).

Г Радуйся дівчино разом зі мною сонцем і ясною голубизною (Д. Павличко).

Д Здається я впала і заснула, Якби була Довіку проспала! (Т. Шевченко).

Тема 10. Складне речення. Складносурядні речення

Теоретичні питання

1. Загальне поняття про складне речення.
2. Складносурядне речення.
3. Розділові знаки в складносурядному реченні.

Література

1. Авраменко О. М., Блажко М. Б. Українська мова та література: Довідник. Завдання в тестовій формі. І частина. – К. : Грамота, 2011. – С. 202–203.

2. Дияк О. В. Українська мова : комплексне видання для підготовки до ЗНО : навч. пос. / О. В. Дияк, В. М. Прудка. – К. : Літера ЛТД, 2012. – С. 292–294.

3. Козачук Г. О. Українська мова – для абітурієнтів : Навч. посібник / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 271–274.

4. Омельченко С. Б., Омельченко С. В. Українська мова : довідник : 5–9 клас / С. Б. Омельченко, С. В. Омельченко. – Луганськ : Вид-во “Шлях”, 1999. – С. 69.

5. Пентилюк М. І., Іващенко О. В. Українська мова : підручник-комплект / М. І. Пентилюк, О. В. Іващенко. – К. : Ленвіт, 2001. – С. 252–254; 256–258.

6. Українська мова. Тести. 5–12 класи : посібник / За ред. Н. В. Гуйванюк. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2006. – С. 210–223.

7. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2007. – С. 166–168.

Складне речення – це синтаксична одиниця, в якій є дві або більше граматичних основ, напр.: *Прийде час – всі дороги на світі повернуть у край наш крилатий* (М. Стельмах). Тут дві граматичні основи Прийде час і дороги повернуть, тому речення складне.

Частини складного речення, на противагу простим реченням, не є самостійними й не мають семантичної та інтонаційної завершеності, а своїм змістом та інтонаційно зливаються в одне ціле. Тільки складне речення в цілому, характеризується семантичною завершеністю, має й свою інтонацію кінця, зосереджену на кінцевих словах останньої частини. Умовно частини складного речення називають простими реченнями, бо вони мають подібну

до простих речень будову, розташовані за певною схемою, але позбавлені інтонаційно-сміислової самостійності.

Складні речення, в яких лише дві частини, називають **двокомпонентними**, напр.: ¹*Світло відкриває нам те*, ²*про що ми у темряві лише здогадувалися* (Г. Сковорода). Складні речення, що мають три й більше частини, називають **багатоконпонентними**, напр.: ¹*Я люблю їхати на поле тоді*, ²*як ниви зеленіють та хвилюються зеленими хвилями*; ³*коли обважнілі колоски черкаються об голову, об вуха*; ⁴*коли ниви поцяцьковані синіми волошками та червоними маківками* (І. Н.-Левицький).

Речення, частини яких поєднують сполучники сурядності, підрядності чи інтонація, називають **складними реченнями з різними видами зв'язку**, напр.: *А в цей час наді мною твориться: хтось невидимим смичком провів по синьому піднебессі, по білих хмарах, і вони забриніли, як скрипка* (М. Стельмах); *І марили айстри в розкішнім півсні про трави шовкові, про сонячні дні, – і в мріях ввижалась їм казка ясна, де квіти не в'януть, де вічна весна* (О. Олесь).

Залежно від структури і від того, якими основними засобами поєднані частини складного речення, усі різновиди поділяють на дві групи – **сполучникові й безсполучникові**, напр.: *Пахне любисток і м'ята, мальви цвітуть край вікна* (Д. Луценко); *Гаптує вечір жовтим шовком Блакитні килими, А чорний день зробився вовком, Повившись у дими* (Юрій Клен); *Я так люблю життя, що хотів би прожити його до останньої хвилини* (О. Олесь). Складні речення із сполучниковим зв'язком залежно від сполучників і сполучних слів поділяють на **складносурядні і складнопідрядні**.

Складносурядне речення – це такий різновид складного речення, частини якого поєднані сурядними сполучниками, напр.: *Найвища наука в житті – мудрість, а найвища мудрість – бути добрим* (Григорій Тютюнник).

Залежно від сурядних сполучників, які з'єднують частини речення, розрізняють три основні види складносурядних речень:

- 1) складносурядні речення з єднальними сполучниками;
- 2) складносурядні речення з розділовими сполучниками;
- 3) складносурядні речення з протиставними сполучниками.

Складносурядні речення з єднальними сполучниками виражають:

а) одночасність або послідовність дій, станів, явищ (**і, й, та (і), ні–ні, ані–ані**), напр.: *Небо вночі чисте і видно зірки* (Є. Гуцало); *Сичі в гаю перекликались, Та ясен раз у раз скрипів* (Т. Шевченко); *Зривається вихор, і білий-білий цвіт метелицею в'ється по галяві* (Леся Українка);

б) причиново-наслідкову залежність (**і, і тому, і від того, і через те, тому, від того, через те**), напр.: *Спустився вечір, і одразу похолоднішало* (О. Гончар); *Виглянуло свіжовмите сонце, і запарувала, закуріла земля...* (М. Стельмах); *Марко, видно, відказав щось дуже неприємне для вуха Радивонові, і тому той кинув трубку* (К. Гордієнко);

в) умовно-наслідкове значення (**і, і таким чином, і значить, отже, і отже**), напр.: *Захочеш – і будеш!* (О. Ольжич); *А тепер – якийсь листочок осінній, і вже стоїш у потрясінні* (Л. Костенко);

г) приєднання (**та й, і, а, а ще, та (і) ще, та до того, і також, і на додаток**), напр.: *Шаровари сині, а ще дома двоє в скрині* (Нар. творчість); *Винаймати квартиру не було грошей, та й у радянські часи знайти житло для найму нелегко* (Є. Кононенко);

д) доповнення (поширення) (**і, і навіть, навіть**), напр.: *Перекошені стіни й покрівля потемніли від часу, і навіть хрест геть почорнів* (М. Старицький);

е) обмеження (**і, і тільки, і лише, тільки, лише**), напр.: *Тихо навкруги, і тільки зрідка обізвається сич.*

Складносурядні речення з єднальними сполучниками можуть складатися з двох і більше частин.

Складносурядні речення з розділовими сполучниками (**або, чи, то, або–або, чи–чи, чи то–чи то, не то–не то**) виражають значення чергування дій, процесів, станів, явищ або їхню несумісність (взаємовиключення), напр.: *То заблещить у небі яскраво зірка, то засвітяться контури сизуватої хмари* (А. Шиян); ... *чи ти стаєш чимраз досконаліш, чи безсилою я стаю* (С. Йовенко); *Або розумне сказати, або зовсім мовчати* (Нар. творчість).

Складносурядні речення із зіставними і протиставними сполучниками (**а, але, та (але), проте, зате, однак, так**) називають події, які протиставляють, або існують паралельно, їх зіставляють. Вони складаються з двох частин. Протиставлення може виражати обмеження, компенсацію, напр.: *Соловей витьохкував, а місяць плив великий, ясний, віщий* (Ю. Мушкетик); *Стоїть місяць над горою, а сонця немає* (Нар. творчість); *Всяка їжа і пиття смачні й корисні, але треба знати час, місце й міру* (Г. Сковорода); *З борців насміхалася доля, зростала проте їх громада* (П. Грабовський); *А мати хоче научати, так соловейко не дає* (Т. Шевченко).

Увага! Складносурядні речення тісно пов'язані з простими реченнями, ускладненими однорідними членами, оскільки однорідні члени речення можуть поєднуватися сурядним зв'язком, як і частини складносурядного речення. Розмежовуючи ці конструкції, слід визначити граматичні основи, ураховувати те, що таких основ буде дві й більше й частини складносурядного речення вступають у сурядний зв'язок безпосередньо, без допомоги інших компонентів, напр.: ¹*І красується в полі жито, і ²дунає дитячий сміх* (Є. Литюк).

Якщо граматична основа одна, то це просте ускладнене однорідними членами речення, в якому сурядний зв'язок між однорідними членами не виражається безпосередньо, а обов'язково за наявності іншого компонента, щодо якого вони функціонують як однорідні присудки, додатки, означення, обставини, напр.: *Уже відспівав свою мелодію на вербовій сопілці березень і поплив з гір у доли швидкими потоками* (Ф. Мамчур) – просте речення з однорідними присудками *відспівав і поплив*.

Розділові знаки у складносурядних реченнях

1. Між частинами складносурядних речень, поєднаних єднальними, зіставними, протиставними й розділовими сполучниками, **с т а в л я т ь к о м у**, напр.: *Довкола будиночків цвів бузок, і на білі стіни падала прозора тінь від листя* (П. Панч); *І знову ти лишилась на поталу, і знову панство суне на Полтаву* (Л. Костенко); *Дні тепер стояли у шелестах золота, у вибухах блакиті, в потоках музики і чорнобривців, а ночі народжували печаль перелітних птахів* (М. Стельмах); *Погнався за зайцем, а коневі голову зламав* (Нар. творчість); *Нас розлучали з рідними, з життям і навіть – з мрією, але ніщо й ніколи нас не розлучало з вірою* (Б. Олійник); *Чарівне море, та наймиліша серцю така земля* (Р. Іваничук); *То мати гукає, то мати шепоче, мене виряджаючи в дальню дорогу* (П. Воронько).

Кому не ставлять між частинами складносурядного речення, якщо вони:

а) мають спільний другорядний член або спільне вставне слово й поєднуються неповторюваними сполучниками *і, та* (у значенні *і*); спільними для обох частин можуть бути й видільні частки *тільки, лише*, напр.: *На хвилину **раптом** стихли голоси і спинилися тіні* (Ю. Смолич); *Тепер минає літо і липи одцвіли* (Н. Забіла); *Мабуть, батько ще дужче посивів і мати ще дужче зігнулася* (А. Головка); *Тільки невсипує море бухає десь здалеку та зорі тремтять в нічній прохолоді* (М. Коцюбинський).

Примітка. Якщо сполучники *і* (й), *та* (*і*) повторюються, то кому слід ставити: *Здавалось, і вітер тут чорний, і дощ лється з неба чорніш, як смола* (О. Гончар).

б) мають спільне підрядне речення, напр.: *Коли ж одчинили вікно, світло впало на ціле море напружених, схвильованих облич і крізь вікно в хату влетіла стоока тривога* (М. Коцюбинський);

в) виражені двома спонукальними чи питальними реченнями, напр.: *Надіє! Надіє!.. О хто тебе ніжно на грудях не грів і хто за тобою орлом не летів?* (О. Олесь); *Хай наше слово не вмирає і наша правда хай живе* (М. Рильський);

г) виражені двома називними або безособовими реченнями, напр.: *Вітер і дощ. Ніч, якої ніхто не забуде* (О. Довженко); *Доцило і в повітрі віяло прохолодою* (А. Головка);

Примітка. Між безособовими реченнями кому ставлять, якщо їхні присудки неоднорідні за значенням, напр.: *Розвиднілось, і в повітрі помітно потеплішало* (А. Головка).

д) виражені окличними реченнями, напр.: *Який простір і як легко дихати під високим небом Кавказу!* (Т. Масенко).

2. Якщо частини складносурядного речення, з'єднані сполучниками *і* (й), *та* (*і*), *та й, а*, виражають швидку або несподівану зміну подій чи різке протиставлення, тоді перед сполучником **с т а в л я т ь т и р е**, напр.: *Хвилинка ще – і схід розпише в сліпучі барви небосхил* (М. Масло); *Минулася*

буря – *і* сонце засяяло; Закрався вечір, одшуміла праця, як сльози, затремтіли ліхтарі – *та* діти наші ночі не бояться (М. Рильський).

3. Якщо друга частина складносурядного речення виражає наслідок або висновок того, про що говориться в першій частині, то слід ставити т и р е, інколи к о м у й т и р е, напр.: *Зима летіла над землею, і от весна – і все в цвіту* (В. Сосюра); *Я вірю в диво! Прийде час, – і вільні й рівні встануть люди і здійснять мрії всі ураз!* (О. Олесь).

4. Якщо частини складносурядного речення, поєднані сполучниками *а, але, проте, все ж, однак* і рідше єднальними *і, та*, дуже поширені або мають уже свої розділові знаки, або далекі за змістом, або автор хоче підкреслити їхню самостійність, то ставлять к р а п к у з к о м о ю, напр.: *Отак ми їхали, то з надсадним виттям мотора пнулись угору, то повільно спускаючись вниз; і Чорний Черемош спочатку пінувся з лівого боку, а потім з правого; і гори злітали увись із святковою легкістю; і блакитного серпанку було повно і попереду, і ззаду, й над нами* (Є. Гуцало).

Практичні завдання

Вправа 1. Випишіть спочатку складносурядні речення, а потім прості ускладнені. Поясніть різницю.

1. Хочу бачити, знати, чути, і любити, й творити красу (Л. Первомайський). 2. Тихесенький вітер на землю спадає, і сонце сідає в темнесенький гай (В. Самійленко). 3. Навкруг землі мої кружляли мрії, і в серце хлюпав хвилями Дніпро (В. Стус). 4. Тонуть в золоті і теплій синяві принадні простори і закликають уже в степу до спокою і миру (М. Стельмах). 5. У садку темніли купи вишень та стриміли здорові старі дикі груші (І. Н.-Левицький). 6. Лаврін приїхав до млина, позносив з воза мішки, заїхав за верби, розпріг воли, поклав їм сіна, а сам ліг спати (І. Н.-Левицький). 7. Тече вода в синє море, та не витікає (Т. Шевченко). 8. Ще квітнуть зорі, і в діброві зозулі ще не одцвіли (Г. Світлична). 9. Колючий посмерк повз, немов їжак, і пахла над дротами синя глина... (В. Стус). 10. Сніг з кожною хвилиною густішав і дедалі непрогляднішою стала за вікном вируюча каламуть (В. Козаченко). 11. Не чини зла, і воно не обернеться до тебе (Біблія). 12. Було життя як вірш без пунктуацій, а смерть поставить крапку і тире (Л. Костенко).

Вправа 2. Прочитайте текст і знайдіть у ньому складносурядні речення. Визначте сполучні засоби.

Село лежало за спиною, а попереду вабила себе непорушна постать людини.

Я не хотів порушувати спокій невідомого, але мені кортіло хоч одним оком скося глянути на нього..., споришем, лободою і біленькими зірочками квітів заросла забута дорога, вона підганяла мене, бо звивалася біля самого пагорка.

З пагорка розстилався величний, новітній краєвид. Стіна сизого жита починалася ось внизу, а далі губилося воно біля самого гаю. Око не могло обійняти відразу всю широчінь зеленої землі (О. Копиленко).

Вправа 3. Визначте різновиди складносурядних речень.

1. Відберіть у людини мову – і вона здичавіє (І. Цюпа). 2. Раптом десь у середині будинку загравав баян і почулася пісня (О. Гончар). 3. Люблю весну, та хто її не любить на цій чудесній, радісній землі (В. Сосюра). 4. Не то осінні води шуміли, збігаючи в Дунай, не то вітер бився в заламах провалля (М. Коцюбинський). 5. Гроза минула, і пахучі квіти усі в краплинах (М. Рильський). 6. Люди ідуть по ліщину, а я іду по дівчину сам (Нар. творчість). 7. Ім'я співака знають у всіх куточках нашої Батьківщини, та й за кордоном багато людей зачаровані українською піснею (О. Білаш). 8. Чи комиш впаде в око, чи дим тріпоче в повітрі (А. Малишко). 9. Нас ні бурі не скошили, ані шторми не взяли (П. Тичина). 10. Заснули доли, і полонина в тиші спить (О. Олесь). 11. Дорога була вузька, і сани йшли в затоки (М. Коцюбинський). 12. Ані птиця не порхала, ані вітер не віяв (Марко Вовчок). 13. Було гірко і слізно, але ж треба якось жити (І. Цюпа). 14. А ти вийшов – і сталося чудо якесь (О. Олесь). 15. Кумира вчорашнього публіка лає і вічного справді нічого нема (М. Луків). 16. Ні струна не задзвенить, ні пісні не звучать (Ю. Федькович). 17. Люблю весну, та хто її не любить на цій чудесній, радісній землі (Сосюра). 18. Лиш храм збудуй, а люди в нього придуть (Л. Костенко).

Вправа 4. Перепишіть, де треба, поставте розділові знаки.

1. Чого світання так ясніє в полі і ген сріблиться пісенька дзвінка? (М. Стельмах). 2. Ой літає орел сизий а за ним орлята (Т. Шевченко). 3. Чи дорогу тобі може хтось перебіг чи тебе забарили вітри норовисті (М. Ткач). 4. Зорі ті ж самі одначе світ інакший (О. Пахльовська). 5. Минулася буря і сонце засяяло (М. Рильський). 6. Потім почали текти річечки по вулицях і стала парувати земля на сонечку (В. Винниченко). 7. Лише гул од копит степом котився та хліба шелестіли (А. Головка). 8. Або перемогу здобути або дома не бути (Нар. творчість). 9. Таке розкішне над нами небо і такі ми до безмежності молоді! (О. Гончар). 10. Мене водило в безвісті життя та я вертався на свої пороги (Д. Павличко). 11. Де-не-де біля вирв сивіє безводний полин або кущиться пахучий чебрець (О. Гончар). 12. Не те щоб менше ставало її [землі] на світі а ділять її межі собою мало не на грядки (М. Коцюбинський). 13. І стонадцятий сніг ті поля притрусив і уже прилетять не ті самі лелеки (Л. Костенко). 14. Розсуваєш чіпке гілля чагарників і перед тобою несподівано виблискує вода (М. Коцюбинський). 15. Десь коні іржуть і глухо грають сурми (Л. Костенко). 16. Неправда гнобить і протидіє але тим дужче бажання боротися з нею (Г. Сковорода). 17. Тут запеклася кров мого народу і одридали волю кобзарі (Л. Костенко).

Вправа 5. Складіть речення за поданими схемами.

1. [...], і [...].
2. То [...], то [...].
3. [...], зате [...].
4. [...], чи [...].
5. [...], але [...].
6. Ані [...], ані [...].

Тестові завдання

1. Яке речення є складним?

- А** Ясне сонце геть підбилося вгору, розсіває своє золоте марево по зеленій долині (Панас Мирний).
- Б** За селом шелестіли хліба і пахло полином (А. Головка).
- В** Ставок, гребелька і вітряк з-за гаю крилами махає (Т. Шевченко).
- Г** з грудей вирвався чи то стогін, чи то плач (В. Малик).
- Д** Я перо те візьму і журавкою стану (Г. Світлична).

2. Виберіть складносурядне єднальне речення.

- А** Весною він [потік] бурлить і грає водою, рве дядькам ятері і перекидає верші, літом трохи заспокоюється, але ніколи не пересихає (Григорій Тютюнник).
- Б** Ждала, ждала мене ненька та й плакати стала (Т. Шевченко).
- В** Душа втомилася від грози і хоче свята (Г. Тарасюк).
- Г** Вже листопад підкрався з-за дубів і гай знімає золоту перуку (Л. Костенко).
- Д** Самій недовго збитися з путі, Та трудно з неї збитись у гурті (Леся Українка).

3. Укажіть, яке речення є складносурядним розділовим?

- А** Але скажи: чи ти зі мною поруч пройдеш безтрепетно по схрещених мечях? (В. Симоненко).
- Б** Оксен батькове женихання розцінював хоч і не досить доброзичливо, проте і без особливого осудження (Григір Тютюнник).
- В** А що сильніше підпирає твердь – молитва преподобного Антонія чи Наливайка мученицька смерть? (Л. Костенко).
- Г** Артем не раз, розмовляючи з Савелієм, запитував, чи пишуть йому з дому (А. Шиян).
- Д** То іволга у пісні їх дзвенить, то хлопчик, друзів кличучи, свистить, то колесо намазане скрипить (М. Рильський).

4. Виберіть складносурядне протиставне речення.

- А** І журиться вікнами наша хатина, і шепче задумливий сад (А. Малишко).
- Б** Для кохання в нас часу мало, для мовчання – у нас віки (В. Симоненко).

В Усе іде, але не все минає над берегами вічної ріки (Л. Костенко).

Г Прийде весна, і всюди крига скресне (С. Пушик).

Д Чи то війнув снігами небосхил, чи то так сумно розкричалась галич (Г. Світлична).

5. У якому реченні на межі частин складносурядного речення кому не ставлять (розділові знаки пропущені)?

А Мені війнула в очі сивина Та я нічого не везу додому... (Д. Павличко).

Б В повітрі дощ і гречка пахне тепло (М. Рильський).

В Катерину чорноброву В полі поховали А славнії запорожці В степу побратались (Т. Шевченко).

Г Як добре у житті закоханим і як тривожно в світі їм! (А. Кацнельсон).

Д Минулася буря і сонце засяяло (М. Рильський).

6. У якому рядку пунктуаційне оформлення складносурядного речення не відповідає нормам української мови?

А Все минає, але любов після всього застається (Г. Сковорода).

Б Танцюють згуки на дзвіниці, і плаче дзвін (П. Тичина).

В Вже давно оддзвеніли трамваї, і в будинках погасли вогні (В. Сосюра).

Г В кінці греблі шумлять верби, а лист опадає (П. Чубинський).

Д Чи стрімкі то гори біліють, повиті літніми хмарами-оболоками, чи, може, далека то Україна біліє черідкою хат? (О. Гончар).

7. У якому реченні на межі частин складносурядного речення потрібно ставити кому (розділові знаки пропущені)?

А Тільки дуб стоїть у листі і калинонька в намисті (М. Познанська).

Б Скільки ж то сили і скільки то муки! (М. Рильський).

В Часом у блакитній вишині пропливала біла хмара або пролітала пташина (А. Шиян).

Г Лише гул од копитів степом котився та хліба шелестіли (А. Головка).

Д Рясніє дощ і падає лункіше м'яких краплин розмірене биття (М. Бажан).

Тема 11. Складнопідрядні речення

Теоретичні питання

1. Загальне поняття про складнопідрядні речення. Головне й підрядне речення. Сполучні слова і сполучники.

2. Різновиди складнопідрядних речень. Розмежування складнопідрядних речень.

3. Розділові знаки в складнопідрядному реченні.

Література

1. Авраменко О. М., Блажко М. Б. Українська мова та література: Довідник. Завдання в тестовій формі. I частина. – К. : Грамота, 2011. – С. 209–211.
2. Дияк О. В. Українська мова : комплексне видання для підготовки до ЗНО : навч. пос. / О. В. Дияк, В. М. Прудка. – К. : Літера ЛТД, 2012. – С. 299–301.
3. Козачук Г. О. Українська мова – для абітурієнтів : Навч. посібник / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 275–279.
4. Омельченко С. Б., Омельченко С. В. Українська мова : довідник : 5–9 клас / С. Б. Омельченко, С. В. Омельченко. – Луганськ : Вид-во “Шлях”, 1999. – С. 69–71.
5. Пентилюк М. І., Іващенко О. В. Українська мова : Підручник-комплект / М. І. Пентилюк, О. В. Іващенко. – К. : Ленвіт, 2001. – С. 260–264.
6. Українська мова. Тести. 5–12 класи : посібник / За ред. Н. В. Гуйванюк. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2006. – С. 280–295.
7. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2007. – С. 168–170.

Складнопірядне речення – це такий різновид складного речення, складові частини якого пов’язані пірядним зв’язком за допомогою пірядних сполучників чи сполучних слів та інших засобів в єдине граматичне, семантичне й інтонаційне ціле, напр.: *Хто любить батька, матір і родину, той нелюдом не стане й на хвилину* (О. Маковей); *Душа летить в дитинство, як у вирій, бо їй на світі тепло тільки там* (Л. Костенко); *Скільки б у лісі не було солов’їв, у кожного своя пісня* (Р. Дідула).

Складнопірядне речення, на відміну від складносурядного, складається з синтаксично нерівноправних предикативних частин, одна з яких підпорядкована іншій. Та частина складнопірядного речення, якій підпорядковується інша, називається головною. Частина складно-пірядного речення, яка заложить від головної, називається пірядною. У пірядній частині завжди наявний показник її залежності – пірядний сполучник чи сполучне слово. Головна частина може мати у своєму складі вказівне (співвідносне) слово на зразок *той, такий, так, там, туди, звідти, тоді* тощо, а може й не мати його. Так, у реченні ¹*Пошли мені, Боже, хоч ворога,*² *коли друга послати жаль* (В. Симоненко) перша частина є головною, а друга – пірядною, її приєднує до головної пірядний сполучник *коли*.

Сполучними словами є відносні займенники (*хто, що, який, чий, котрий, скільки*) та прислівники (*де, куди, звідки, коли, відколи, чому, навіщо*).

Частини складнопірядних речень можуть з’єднувати сполучники пірядності (*що, щоб, бо, як, ніби, мов, ніж, хоч, хай, нехай, дарма що,*

незважаючи на те що, якщо, якби, тому що, через те що, для того щоб, задля того щоб, так що тощо. І сполучниками, і сполучними словами можуть бути: *що, коли, поки, доки, як, чим.*

Розрізнення сполучників і сполучних слів

Сполучне слово	Сполучник
<p>1. Має лексичне значення (можна поставити запитання). 2. Може мати логічний наголос. 3. Є членом речення. 4. Синонімічна заміна відповідним сполучним словом. 5. Наявність співвідносних вказівних слів.</p>	<p>1. – 2. – 3. – 4. Синонімічна заміна відповідним сполучником. 5. Співвідносні вказівні слова зазвичай відсутні.</p>
<p style="text-align: center;">Що</p> <p>1–3 4. Уживається в таких реченнях: а) в означальних, напр.: <i>Чатує вітер на останнє листя старого дуба, що своїм корінням тримає схили урвища</i> (Л. Костенко); б) у займенниково-означальних напр.: <i>Ми любимо тих, що знали нас молодими</i> (Л. Костенко); <i>Наш батько – з тих, що умирали перші</i> (Л. Костенко); в) у складнопідрядних з'ясувальних питального типу (із логічно наголошеним <i>що</i>), напр.: <i>Потрібно було в'яснити, що тут трапилося</i> (Із розм. мовлення);</p>	<p style="text-align: center;">Що</p> <p>1–3 4. Уживається в таких реченнях: а) в означальних, якщо в підрядній частині вживається особовий займенник (найчастіше в непрямих відмінках), напр.: <i>Це був народ такої сили й гарту, що їх ніхто подужати не міг</i> (Л. Костенко). б) в обставинних із значенням причини та міри і ступеня, напр.: <i>Ми є тому, що нас не може бути</i> (Л. Костенко); <i>Сонце пекло так, що й уночі степ нашів</i> (О. Гончар); в) у з'ясувальних непитального типу: <i>Мені не пробачиш ти, що я в вечори оранжеві Тебе не зумів знайти</i> (В. Симоненко); <i>Це був знак, що міст підірвано (знак про що?)</i>. г) у складнопідрядних часу, умови, причини, напр.: <i>Нащо мені та корова, що ти сама як ворона</i> (Нар. творчість); <i>Вона зраділа, що нагодився знайомий чоловік</i> (І. Н.-Левицький); <i>Що погляну-погляну я на нього, – і радісно якось мені на душі стане...</i> (Г. Хоткевич);</p>

<p>5. ЩО=ЯКИЙ (у складнопідрядних означальних)</p> <p>6. <i>Той – що, такий – що.</i></p>	<p>д) у СПР порівняльних та в порівняльних зворотах, що виконують роль відокремленого другорядного члена речення, напр.: <i>Бідна княгиня... аж тремтить уся, що та билина од вітру</i> (П. Куліш); <i>Вона ніжна, що квітка, та міцна, що криця</i> (Марко Вовчок).</p> <p>5. ЩО=КОЛИ (у складнопідрядних часу); ЩО=КЩО (у складнопідрядних умови); ЩО=БО (у складнопідрядних причини); ЩО=НАЧЕ (ніби, мов та ін.) (у складнопідрядних порівняльних та в порівняльних зворотах).</p> <p>6. <i>Тому – що, через те – що, у зв'язку з тим – що, затим – що; так – що, настільки – що, такий – що (й).</i></p>
<p style="text-align: center;">Як</p> <p>1 – 3.</p> <p>4. Уживається в таких складнопідрядних :</p> <p>а) у складнопідрядних зі значенням способу дії, уживаючись у супроводі співвідносного слова так, напр.: <i>Хай буде так, як я собі велю</i> (Л. Костенко);</p> <p>б) у складнопідрядних з'ясувальних питального типу, напр.: <i>Ще й любила, що? як її розпитують ^{про що?}, як вона у мужицтві жила, як пряла, мазала, як коня поганяла</i> (Г. Квітка-Основ'яненко).</p>	<p style="text-align: center;">Як</p> <p>1 – 3.</p> <p>4. Уживається в таких складнопідрядних :</p> <p>а) у складнопідрядних порівняльних та способу дії, напр.: <i>Моя душа хилилася до слова, як ця трава до монастирських стін</i> (О. Пахльовська);</p> <p>б) у складнопідрядних часу та умови, напр.: <i>Як проминали село, Марко роздобув у бабусі сурових ниток</i> (К. Гордієнко); <i>Як будеш так розношувати душу, вона, гляди, із совісті спаде</i> (Л. Костенко);</p> <p>в) у складнопідрядних з'ясувальних непитального типу, напр.: <i>Талимон бачив, як віддалік про щось гаряче заговорили командири</i> (Я. Стецюк).</p>

<p>5. <i>ЯК=У ЯКИЙ СПОСІБ, ЯКОЮ МІРОЮ</i></p> <p>6. <i>Так – як</i></p>	<p>5. <i>ЯК=ЯКЩО, КОЛИ</i> (СПР умови, б. – часу) <i>ЯК=НАЧЕ, НІБИ</i> (СПР порівняльні)</p>
<p style="text-align: center;">Коли</p> <p>1–3.</p> <p>4. Уживається в таких складно-підрядних :</p> <p>а) у складнопідрядних з підрядним означальним, напр.: <i>Благословеннабудь та віща мить, ^{яка?} коли</i> йому на думку спала така ідея (В. Шевчук);</p> <p>б) в обставинних часу, де в головній частині є співвідносне вказівне слово, напр.: <i>Коли</i> мене снігами занесе, <i>тоді</i> вже часу матиму доволі (Л. Костенко);</p> <p>в) у з'ясувальних питального типу, напр.: <i>Потім сів поруч і став розпитувати, коли</i> повернулися, що бачили (З газ.);</p> <p>г) у складнопідрядних з уточнювальним значенням часу, підрядна частина яких стосується обставини часу, вираженої повнозначним прислівником, напр.: <i>Потім, коли</i> висохнуть сльози, я таки витягну солому і заходжуюсь топити (Григір Тютюнник).</p> <p>5. <i>КОЛИ = ЯКИЙ</i> (у СПР присубстантивно-означальних).</p> <p>6. <i>Тоді – коли</i></p>	<p style="text-align: center;">Коли</p> <p>1–3.</p> <p>4. Уживається в таких складно-підрядних :</p> <p>а) з підрядним часу напр.: <i>Коли</i> ти навіть звався – Малоросія, твоя поетеса була Українкою! (Л. Костенко);</p> <p>б) з підрядним умови, напр.: <i>Коли</i> їм сумно – хай вони сумують (Л. Костенко).</p> <p>5. <i>КОЛИ = ЯКЩО</i> (у СПР умови)</p> <p>6. –</p>
<p style="text-align: center;">Поки</p> <p>1–3.</p> <p>4. а) у складнопідрядних з обставинним значенням часу, де в головній частині є співвідносне вказівне слово, напр.: <i>Але поки</i> ще буде на світі хоч єдина людина сумна, <i>допи</i> буде між людьми бриніти моя пісня смутна-голосна (Леся Українка);</p>	<p style="text-align: center;">Поки</p> <p>1–3.</p> <p>4. Уживається в таких реченнях:</p> <p>а) у складнопідрядних із підрядним часу, напр.: <i>Поки</i> живе надія в хаті, нехай живе, не виганяй (Т. Шевченко).</p> <p>5.</p> <p>6. –</p>

<p>б) у з'ясувальних питального типу, напр.: <i>Хліборобів цікавить, поки триватимуть дощі</i> (Із розм. мовлення).</p> <p>5. – 6. <i>Доти – поки</i></p>	
<p style="text-align: center;">Доки (допоки)</p> <p>1–3. 4. Уживається в таких реченнях: а) у складнопідрядних з обставинним значенням часу, де в головній частині є співвідносне вказівне слово, напр.: <i>І доти всі діти живуть по світах молодими, допоки чекають, допоки живуть матері</i> (С. Пушик); <i>Я житиму доти, допоки горіти буде долоні твоєї дотик</i> (Д. Павличко); б) у з'ясувальних питального типу, напр.: <i>Учителька запитала, доки Василько читатиме книгу.</i></p> <p>5. – 6. <i>Доти – доки (допоки).</i></p>	<p style="text-align: center;">Доки (допоки)</p> <p>1–3. 4. Уживається в таких реченнях: а) у складнопідрядних із підрядним часу, напр.: <i>Доки відросте борода, нехай так і буде</i> (В. Шкляр); <i>Живем, допоки любимо</i> (П. Осадчук).</p> <p>5. – 6. –</p>
<p style="text-align: center;">Чим</p> <p>4. Уживається в складнопідрядних займенниково-означальних, напр.: <i>Чим хата багата, тим і гостям рада</i> (Нар. творчість).</p> <p>5. ЧИМ = І ЦИМ (у СПР супровідних)</p> <p>6. <i>Тим – чим</i> (у СПР займенниково-означальних).</p>	<p style="text-align: center;">Чим</p> <p>4. Уживається в складнопідрядних порівняльних, напр.: <i>Що добре ходите в ярмі, ще краще, чим діди ходили</i> (Т. Шевченко); <i>Чим далі в ліс, тим більше дров</i> (Нар. творчість).</p> <p>5. ЧИМ = НИЖ; ЧИМ ...ТИМ = ЩО ...ТО (у складнопідрядних порівняльних).</p> <p>6. –</p>

Підрядна частина може стояти перед, після й у середині головної частини, напр.: **Якщо посадили деревину, то знадобиться у віках** (М. Рильський); **Не чути птиць, бо дерев нема** (О. Довженко); **День, мов крапля у криницю, у глибоку ніч упав** (М. Рильський).

Різновиди складнопідрядних речень

Різновид речення	Сполучні засоби	Запитання до підрядної частини	Приклади
Означальні	Сп. слова: <i>хто, що, який, чий, котрий, куди, де, звідки, як, коли; скільки, наскільки;</i> сполучн.: <i>що, щоб, наче</i> та ін.	<i>який? яка? яке?</i>	<i>Люблю народ, якого сиду ніхто не зломить</i> (П. Воронько); <i>В майбутньому плоди зберуть багаті із дерева, що нині розцвіло</i> (Д. Павличко); <i>Нема такого дерева, щоб на нього птиці не сідали</i> (Ю. Смолич);
займенниково-означальні	Сп. слова: <i>хто, що, що, який, чий, котрий</i> сполучник <i>що, щоб, наче, мов</i> та ін.	<i>який? яка? яке?</i> моделі речень: <i>той – хто, що, який, чий; такий – який, що</i>	<i>Щасливий той, хто бачив мрію...</i> (Д. Павличко); <i>Він такий, що в неозорім полі уночі обійде хуртовину</i> (А. Малишко); <i>Зустрів я ту, котру любив колись</i> (Д. Павличко);
з'ясувальні	Сполучники: <i>що, щоб, чи;</i> сп. слова: <i>хто, що, який, чий, котрий, куди, звідки, де, як, коли, скільки, наскільки</i> та ін.	відмінкові запитання: <i>що? чого? кого? чим?...</i>	<i>Зима спита, де літом був</i> (Нар. творчість); <i>Певен я, що всім дорогу вповні Дівчина рум'яна перейшла</i> (М. Рильський); <i>Жаль, що так мало у нього бійців</i> (М. Стельмах); <i>Кожного ранку пробуджувалася з надією, що побачить на небі бодай натяк на дощ</i> (І. Вільде);

місця	Сполучні слова: де, куди, звідки, звідкіля, звідкіль.	Де? куди? звідки?;	<i>Де</i> кров текла козацька, трава зеленіє (Т. Шевченко); <i>Оддалік, де</i> жита вигинались на рівнинах, плив комбайн (О. Довженко);
часу	Сполучники: коли, як, в той час як, доки, поки, в міру того як; після того як, перед тим як, до того як, раніше ніж, аж поки, аж доки, аж доки, відколи, з того часу як, з тих пір як, як тільки, тільки що, тільки-но, ледве, лиш(е), щойно.	Коли? поки? доки? з з якого часу? до якого часу? як довго?	Як тільки полинули гуси, гори ніби зітхнули радісно (О. Іваненко); Доки сонце зійде, роса очі виїсть (Нар. творчість); Додому я приїхав пізно, коли вже місяць росив на ясени вологе срібло (М. Стельмах).
умови	Сполучники: якщо, коли, як, раз, якже; коли б, якби, аби.	за якої умови? при якій умові?	І якщо впадеш ти на чужому полі, придуть з України верби і тополі... (В. Симоненко); Якби це було просто щастя, то це було б просто щастя (Л. Костенко);
причини	Сполучники: бо, тому що, через те що, у зв'язку з тим що, бо ж, щоб, оскільки,	чому? через що? з якої причини? від чого?	Боїться смерті, тому що нема за що вмирати (О. Довженко); Прозрінь не бійся, бо вони як ліки (Л. Костенко);

	<i>внаслідок того що, завдяки тому що, затим що.</i>		
мети	Сполучники: <i>щоб, щоби, аби, для того щоб, в ім'я того щоб, задля того щоб, з тим щоб, на те щоб, затим щоб</i> (у ролі сполучника можуть уживатися частки <i>хай, нехай</i>).	<i>для чого? навіщо? з якою метою?</i>	<i>На рідні землі сіячі вертають, щоб сіяти святе зерно своє</i> (М. Бажан); <i>Обніміте ж, брати мої, найменшого брата, нехай мати усміхнеться, заплакана мати</i> (Т. Шевченко); <i>Вона потрібна, мати, нам, живим, аби почули, доки ще не пізно</i> (Б. Олійник);
допустові	Сполучники: <i>хоч(а), хай, нехай, дарма що, незважаючи на те що; хоч – а, хай – але, нехай – та; чи...чи – (а), хоч...хоч – (але); як не, де не, скільки не, куди не, який не, хто не, хоч як, хоч який.</i>	<i>незважаючи на що?</i>	<i>Хоч підіймай його домкратом, а хам не стане демократом</i> (Л. Костенко); <i>Нехай відомий я поет, але собі я невідомий</i> (В. Симоненко); <i>Чи так, чи не так, а не буде з риби рак</i> (Нар.творчість); <i>Як не мудруй, а правди ніде діти</i> (Л. Глібов);
способу дії та міри і ступеня	Сполучники: <i>як, щоб, що</i> сполучні слова: <i>скільки, наскільки.</i>	<i>як? якою мірою? скільки? наскільки</i>	<i>Хай буде так, як я собі велю</i> (Л. Костенко); <i>Він просто з дитячих літ звикав до цього, як звикав любити матір</i> (І. Ле); <i>Поза хатами тяглися виноградники, скільки можна було окинути оком</i> (І. Н.-Левицький);

	Сполучники <i>як, мов, немов, немовбито, ніби, нібито, наче, начебто, неначебто тощо.</i>		
порівняльні	Сполучники <i>як, мов, немов, немовбито, ніби, нібито, наче, начебто, неначебто тощо.</i>	<i>як? подібно до чого?</i>	<i>Тягнеться до сонця соняшник крилатий, як до тебе сонце, стороною моя (В. Сосюра); Кожне слово майстра падало людям в душу, мов краплини дощу на виснажену землю (В. Гордієнко);</i>
наслідкові	Сполучник <i>так що</i> (ускладнений частками – <i>так що аж, так що й, аж, так що.</i>	не відповідає на запитання	<i>Всі три лави збилися на невеликому тирлі, так що й тікати було нікуди (Ю. Мушкетик); Рвучко підплигнувши на віз, так що ледве не впав на ящик, Тарас Демидович став поправляти на собі одержу (Ю. Збанацький).</i>

Увага! Слід відмежовувати одні різновиди складнопідрядних речень від інших, особливо якщо вони мають однакові сполучні засоби.

Розрізнення складнопідрядних з'ясувальних і займенниково-означальних речень

У займенниково-означальних реченнях уживається співвідносне слово *те¹* у будь-якій відмінковій формі, яке треба відрізнити від чисто службового *те²*, що вживається в з'ясувальних складнопідрядних реченнях.

<i>Займенниково-означальні</i>	<i>З'ясувальні</i>
1) <i>те¹</i> має конкретне значення; 2) <i>те¹</i> може бути доповнене чи замінене займенником <i>все</i> ; 3) <i>те¹</i> поєднується зі сполучним словом <i>що</i> , напр.: <i>Ти вискажи все те, що ми не вміємо сказати.</i>	1) <i>те²</i> є чисто службовим словом; 2) не можна доповнити чи замінити; 3) <i>те²</i> поєднується зі сполучником, напр.: <i>Я вірю в те, що вернеться тепло</i> (Д. Павличко).

Розрізнення порівняльних зворотів і підрядних порівняльних частин

<i>Порівняльний зворот</i>		<i>Підрядна порівняльна частина)</i>	
Різновиди:		Різновиди:	
<p>Порівняльний зворот-присудок Являє собою поєднання частки мов, як, наче тощо та повнозначної частини мови. Виконує синтаксичну роль а) простого дієслівного присудка: <i>І я ніби оживаю на полі, на волі</i> (Т. Шевченко); б) складеного іменного: <i>А дівчина була як сонце</i> (Марко Вовчок).</p>	<p>Порівняльний зворот – інші члени речення Являє собою поєднання сполучника як, мов, наче тощо та повнозначної частини мови. Виконує функцію відокремленого члена речення (обставини або означення). Стрижневим компонентом таких порівняльних зворотів є: а) дієприкметник (сам або із залежними словами): <i>Мовчить Полтава, наче приголошнена</i> (Л. Костенко); б) дієприслівник (сам або із залежними словами): <i>Максим нагнувся, ніби поправляючи щось на ногах</i> (І. Багряний); в) прикметник: <i>Ти знову закохалась, як шалена</i> (Л. Костенко); г) прислівник: <i>Гайвороння чорне, як ніколи, иматочок сонця ділить у полях</i> (Л. Костенко);</p>	<p>Повна порівняльна підрядна частина Містить підмет і присудок, напр.: <i>Зацвіла в долині червона калина, ніби засміялась дівчина-дитина</i> (Т. Шевченко).</p>	<p>Неповна порівняльна підрядна частина Містить не всі обов'язкові члени речення; виокремлюємо такі типи: 1) порівняльна підрядна частина із присудком та другорядними членами речення або без них: <i>Над голубими вітряками плив журавлиний караван, неначе кликав у дорогу</i> (В. Сосюра); 2) порівняльна підрядна частина без присудка: а) із підметом та другорядним членом речення групи присудка (додатком, обставиною): <i>У серце, наче в землю деревце, вона вросла</i> (Д. Павличко); б) лише з підметом або з підметом та означенням: <i>Та навіть хоч би зрадив, як Іуда, я, певне б, і повісився, як він</i> (Л. Костенко); в) без підмета й присудка, а лише з другорядним членом речення: <i>Мов по</i></p>

	д) іменник (у називному відм., рідше – у непрямих): <i>Прослався степ, неначе море, килимом срібної трави</i> (П. Карманський);		<i>душі простреленій моїй, ти йшла на гострих каблуках високих</i> (Д. Павличко).
Практичні прийоми визначення порівняльного звороту (для конструкцій з опорним компонентом ПК іменником)	Практичні прийоми визначення підрядної порівняльної частини (неповної підрядної частини з наявним підметом)		
<p>1) заміна орудним відмінком;</p> <p>2) перетворення в прийменниково-відмінкову конструкцію з прийменником <i>подібно до</i>;</p> <p>3) заміна прислівником із префіксом <i>по-</i> і суфіксами <i>-ому, -ему, -и</i>: <i>Дівчата щебетали, мов пташки.</i> – <i>Дівчата щебетали пташками.</i> <i>Дівчата щебетали подібно до пташок.</i> <i>Дівчата щебетали попташиному.</i></p>	<p>1) перенесення присудка з головної частини в ПК (обов'язково варто враховувати доцільність перенесення присудка): [Містечко] <i>Любило цеглу, як дитина – кубик</i> (Л. Костенко) – [Містечко] <i>Любило цеглу, як дитина любить кубик.</i></p>		

Розділові знаки в складнопідрядному реченні

1. Підрядну частину від головної слід в і д д і л я т и к о м о ю, напр.: *Коли душа посоловіє, тоді уже не до краси* (Л. Костенко); *Вишні цвіли так рясно, неначе вкрив їх пухнастий сніг* (Ю. Яновський); *Ми є тому, що нас не може бути* (Л. Костенко).

2. Якщо підрядна частина стоїть у середині головної, то її виокремлюють з обох боків комами, напр.: *Там, де зорі сяють з-за гори, над водою гнуться явори* (А. Малишко); *За високою стрункою дзвіницею, що так поривається вгору, десь у білому підхмар'ї зникають лебеді...* (М. Стельмах).

3. Якщо підрядна частина стоїть після головної й поєднується з нею складеним сполучником підрядності *тому що, через те що, завдяки тому що, незважаючи на те що, унаслідок того що, в міру того як, з тих пір як, після того як, перед тим як, лише коли, відтоді як, тимчасом як, перш ніж*, то кому ставлять або перед усім складеним сполучником, або в середині його, але тільки один раз, напр.: *Вранці, перед тим як рушити на переправу, Хаєцький зробив ревізію на возах і доповів командирові роти про наявну кількість мін* (О. Гончар); *І минуле було прожите для того, щоб ствердити майбутнє* (М. Стельмах).

4. Якщо підрядна частина зі складеним сполучником підрядності стоїть на першому місці (перед головною), то сполучник комою не розділяють, напр.: *Для того щоб полюбити власний народ, не треба нам ненавидіти*

інший народ (О. Кобилянська); *Дарма що сніг хрумкотить під ногами, але весна своє бере* (М. Коцюбинський).

5. Якщо друга частина виражає висновковий чи наслідковий відтінок значення й інтонаційно виокремлена, між частинами може бути тире, напр.: *Хто волю хоче вбить – загине* (Д. Павличко); *Куди не ступиш – лід кругом ламкий* (О. Пахльовська).

6. Якщо підрядна частина передує головній, а головна містить висновок з того, про що говориться в попередній, то перед головною частиною ставлять кому й тире, напр.: *Де не повернеться, – всюди за ним золоте гілля росте* (Григорій Тютюнник); *Коли звалювали першого дуба, – на хлопців дрібним холодним дощем бризнула роса* (Григорій Тютюнник).

7. Якщо підрядна частина стосується слова головної частини, яке потребує роз'яснення, то перед нею ставлять двокрапку, напр.: *Ідуть дівчата в поле жати та, знай, співають ідучи: як проводжала сина мати* (Т. Шевченко)

К о м у н е с т а в л я т ь між частинами складнопідрядного речення, якщо:

а) перед підрядним сполучником чи сполучним словом стоїть сурядний сполучник, напр.: *Ми не знали й коли розпочнеться зустріч;*

б) перед підрядним сполучником або сполучним словом стоїть частка *не*, напр.: *Хотілось би знати не що він сказав, а як він сказав;*

в) підрядна частина складається з одного сполучного слова, напр.: *Він обіцяв прийти, але не сказав куди;*

г) перед сполучниками *як, ніби* стоять слова *майже, зовсім*, напр.: *Син виріс заввишки майже як батько;*

д) це стійкі вирази, близькі за значенням до іменної частини складеного присудка або обставини способу дії, а також порівняння фразеологічного типу, напр.: *полетів як стріла, все йде як по маслу, робить як хоче, лле як з відра, упав як підкошений, невідомо скільки, приніс скільки міг, поклади де прийдеться, зробили хто коли зміг, їли що попало, прийди коли захочеш, все одно який, невідомо хто (де, коли), хто завгодно, де попало тощо*, напр.: *Доц лле як з відра* (Із розм. мовлення); *Парубок обертається на стук і невідомо кому погрожує кулаком* (М. Стельмах).

є) це сполучення слів *більш ніж (як), менш ніж (як), не раніше ніж (як), не пізніше ніж (як)*, що в реченні є обставиною, напр.: *Тепло прийде^{коли?} не раніше як за місяць* (Із розм. мовлення).

Практичні завдання

Вправа 1. Перепишіть речення, визначте, чого стосується підрядна частина в кожному з них, якими сполучними засобами поєднано складові частини.

1. Думається батькові, чи то часом не син пролетів та й розписався тасьмою в небі над рідним вранішнім степом (О. Гончар). 2. Поки я йшов по стежці, дрозди-чикотні з діловитим азартом дзьобали ягоди (Є. Гуцало).

3. Я так люблю життя, що хотів би прожити його до останньої хвилини (О. Олесь). 4. Солодке пізнає пізніше той, хто може проковтнути неприємне (Г. Сковорода). 5. Він був готовий, як звір, кожної миті при спротиві напасти на пастухів, аби лиш заволодіти їхньою їжею (В. Малик). 6. Тільки гілля кленів і тополь ставало таким пухнастим, наче хтось навмисне обкладав його товстим шаром вати (А. Шиян). 7. Тут саме життя підіймає, бо рано починається день (О. Гончар). 8. Твоя душа готова вмістити в собі все, що вміщає в собі душа Княжої гори (Є. Гуцало). 9. Вже так натовився за краєм своїм тужити, що вірші, здавалось, ридають уже під пером (Л. Костенко). 10. Сумую знов за невідомим, що завжди манить далиною (П. Воронько). 11. Жаль, що так мало у нього бійців (М. Стельмах). 12. Благословен, хто викопав криницю (М. Рильський). 13. Хоча пізно, але все ж дождемося весни (У. Самчук). 14. Найстрашніше, мабуть, тільки тиша карає, коли поруч з тобою повзе по житті (В. Симоненко). 15. Той господар в просторі безмежному, Хто душею відрікся меж (В. Симоненко). 16. Де плачуть, там немає вже краси (П. Грабовський). 17. На те коня кують, щоб не спотикався (Нар. творчість). 18. Ручки туго позатягунані в перчатки, так що й пальці зігнути не можна (Панас Мирний).

Вправа 2. Визначте різновиди складнопідрядних речень та засоби зв'язку їхніх частин.

Щоб мову свою рідну їх діти не забували, їм літери виводять вірменки на піску (Л. Костенко). 2. На вас, завзяті юнаки, що возлюбили Україну, кладу найкращії гадки, мою сподіванку єдину (М. Старицький). 3. Там, де ти колись ішла, тиха стежка зацвіла (Б. Олійник). 4. У кого серце мудрістю багате, тому глибини всякі перейти (А. Малишко). 5. Нащо, нащо тобі питати, чи я люблю тебе, чи ні (О. Олесь). 6. Заревіли гори, аж небо здригається (М. Черемшина). 7. Де зелені хмари яворів заступили неба синій став, на стежині сонце я зустрів (Д. Павличко). 8. В пустелі стояла спека, дарма що був тільки квітень (Ю. Яновський). 9. Робилося душно, бо сюди, в гори, не долітав вогкий морський вітер (М. Коцюбинський). 10. Щасливий, хто сни має милі (Леся Українка). 11. Благословенна та ясна година, коли буквар бере до рук дитина (Д. Павличко). 12. Малі дерева схожі на дорослих, як діти на своїх батьків (М. Сингаївський). 13. Людина відчуває свою слабкість тоді, коли її покидають надії (Б. Харчук). 14. І де б я не був за далекою даллю, тебе, Україно, завжди пізнаю... (А. Малишко). 15. Які мама й татко, таке і дитятко (Нар. творчість). 16. Немає гірше, як в неволі про волю згадувать (Т. Шевченко). 17. Я навчив синів стародавнього мистецтва косіння не тому, що готував їх у косарі (Ю. Збанацький). 18. Будити будуть біль і щем, аж доки темінь не розтане (М. Лазарук).

Вправа 3. Доберіть з художньої літератури по три речення з підрядними означальними, займенниково-означальними, з'ясувальними, що мають різні засоби зв'язку.

Вправа 4. Складіть або випишіть із художньої літератури речення відповідно до схем.

1. [... дієслово], (як ...).
2. [... займенник], (хто...).
3. [... іменник], (щоб...).
4. (якщо...), [...].
5. [іменник, (який...), ...].
6. [... займенник, (чим...), ...].

Вправа 5. Перепишіть, поставте розділові знаки, поясніть їх уживання.

1. Навряд чи десь по інших країнах співають так гарно і голосно як у нас на Україні (О. Довженко). 2. Хоч як нелегко розібратись у подіях Проте найважче розібратись у собі (В. Забаштанський). 3. Щоб з'ясувати справи всі ці дальні символиці належне віддамо (Л. Костенко). 4. Спасибі ж тим хто дарує нам щастя добрих спогадів (Григій Тютюнник). 5. І там де звучить рідна мова Живе український народ (В. Сосюра). 6. Якщо не можеш бути вічно юним То змолоду не будь старим бодай! (Д. Павличко). 7. А дощ все ллє як із відра (Із розм. мовлення). 8. Після того як луг покосять знову трави ростуть у цвіту (В. Ткаченко). 9. Скажи що-небудь щоб я тебе побачив (Сократ). 10. В холодні зими в теплі пори коли цвітуть рясні сади зелений вогник семафора до себе кличе поїзди (Д. Луценко). 11. Незважаючи на всі ті переживання був я найщасливішою людиною в світі (Ю. Збанацький). 12. Для того щоб ознайомитися з будь-яким великим містом треба обійти характерні його вулиці й завулки (П. Панч). 13. Урожай буде зібрано не пізніше як у серпні (Із розм. мовлення).

Тестові завдання

1. У якому рядку подано складнопідрядне речення?

А І дощ, і сніг, і віхола, і вітер (Л. Костенко).

Б Золото добувається з землі, а знання – з книг (Нар. творчість).

В Вмиті сонцем ось-ось пшениці вколосяться, Молодими голівками вклониться жито (А. Малишко).

Г Порадившись з сестрою, хлопець тут же вирішив, що завтра відішле свій виграш матері у Кринички (О. Гончар).

Д І шум гаїв, і шелест нив – усе було благословенне (М. Луків).

2. Підрядну частину до головного приєднує сполучне слово в реченні

А Ті, що народжуються раз на століття, умерти можуть кожен день (Л. Костенко).

Б Я так люблю життя, що хотів би прожити його до останньої хвилини (О. Олесь).

В Похибки друзів ми повинні вміти виправляти або зносити, коли вони не серйозні (Г. Сковорода)

Г Приїжджайте частіше додому, Щоб не мучила совість потому (М. Луків).

Д Як побачу рідну хату, Заяснію наче цвіт... (А. Демиденко).

3. Підрядну частину до головної приєднує сполучник у реченні

А В майбутньому плоди зберуть багаті із дерева, що нині розцвіло (Д. Павличко).

Б Думав я, що в кожному серці є сьогодні, вчора, завтра (Б. Олійник).

В Солодке пізнає пізніше той, хто може проковтнути неприємне (Г. Сковорода).

Г Посходились того дня на квартиру Островського люди, на яких він чекав давно (І. Цюпа).

Д Наближався час, коли Марко мав їхати у велике приморське місто складати іспити до мореходного технікуму (М. Трублаїні).

4. Складнопірядним з означальною частиною є речення

А Якби ви з нами подружились, Багато б дечого навчились (Т. Шевченко).

Б Хто зневажає рідний край, той серцем немощний каліка (Т. Шевченко).

В Вчорашнє – ніби сон, Що випурхнув з грудей (В. Симоненко).

Г Світло відкриває нам те, про що ми у темряві лише здогадувалися (Г. Сковорода).

Д І волею край свій, як сонцем, заллєм, щоб міг він і другим зоріти (О. Олесь).

5. Складнопірядним із з'ясувальною частиною є речення

А І любо восени по коліна ходити в листі, коли так гарно червоніє калина (М. Стельмах).

Б І хоч життя послало йому калюжу замість океану, душа в нього була океанська (О. Довженко).

В Коли риба спіймана, вона вже не потребує принади (Г. Сковорода).

Г Я збагнула, що забуття не суджено мені (Леся Українка).

Д Ітиму, доки вистачить снаги (Л. Костенко).

6. Складнопірядним займенниково-означальним є речення

А Сліпі очі, коли затулені зіниці (Г. Сковорода).

Б Кричали по дворах горласті півні, ніби поздоровляли господарів з Новим роком (І. Цюпа).

В Та не можуть душу зігрівати ті, що не палають, не горять (В. Симоненко).

Г Бринять живою радістю ліси, як ранок спалахне на небокраї (В. Симоненко).

Д Хоча пізно, але все ж дождемося весни (У. Самчук).

7. Складнопідрядним місця є речення

- А Не все те отрута, що неприємне на смак (Г. Сковорода).
- Б Людина завжди повинна пам'ятати, звідки вона пішла в життя (О. Довженко).
- В Повела житами стежка неширока в поле, де тополя мріє одинока (В. Симоненко).
- Г Звідки вітер, звідти й дощ (Нар. творчість).
- Д Не смійся з другого, щоб тобі не було цього (Нар. творчість).

8. Складнопідрядним часу є речення

- А Така краса, висока і нетлінна, що хоч спинись і з Богом говори (Л. Костенко).
- Б Без пісні, що мені співала мати, я навіть дня прожити би не зміг (В. Вихрущ).
- В Як став місяць серед неба, ревнула гармата (Т. Шевченко).
- Г Кому душа болить, тому весь світ плаче (Г. Сковорода).
- Д Я знаю, знаю, що не мови людей на світі поділили на злих і добрих (Д. Павличко).

9. Складнопідрядним реченням способу дії є речення

- А Людина сильна, поки вірить (І. Головченко).
- Б На те зорі, на те і квіти, щоб було мило жити на світі (О. Олесь).
- В В таку добу під горою, біля того гаю, що чорніє над горою, щось біле блукає (Т. Шевченко).
- Г Не називай солодким те, що породжує гіркоту (Г. Сковорода).
- Д Шануй вчителя, як свого родителя (Нар. творчість).

10. Складнопідрядним реченням умови є речення

- А Я так її, я так люблю, Мою Україну Україну убогу, Що проклену святого Бога, За неї душу погублю (Т. Шевченко).
- Б Пахне хлібом земля, що дала мені сонце й крила (Д. Павличко).
- В Я не сидів у скелі, коли дуби валились вікові (П. Воронько).
- Г Це від того, що ти мене любиш, стільки сонця тепер на землі (О. Пахльовська).
- Д Якщо бажаєш ти дійти до щастя, то не бери сліпих поводитирів (В. Крищенко).

11. Складнопідрядним допустовим є речення

- А Як ліки не завжди приємні, так і істина буває сувора (Г. Сковорода).
- Б Хоч дорога гінка, та щезають сліди у снігах Колими (В. Крищенко).
- В Залазити в чужу душу – це таке ж злодійство, як залазити в чужу комору (М. Стельмах).
- Г Побудьте, мамо, коло мене, Допоки сонця я нап'юсь (Д. Павличко).
- Д Я люблю їздити на поле тоді, як ниви зеленіють та хвилюються зеленими хвилями (І. Н.-Левицький).

12. Складнопідрядним причини є речення

- А Коли копають картоплю, стигне вода у криниці (М. Рильський).
- Б Як нерозумно випрошувати те, чого можеш сам досягти (Г. Сковорода).
- В Прозрінь не бійся, бо вони як ліки (Л. Костенко).
- Г Я б побажав тобі когось отак любити, як я тебе люблю (В. Симоненко).
- Д Я воскрес, щоб із вами жити під шаленством весняних злив (В. Симоненко).

13. Складнопідрядним мети є речення

- А Тоді лише пізнається цінність часу, коли він втрачений (Г. Сковорода).
- Б Щоб ти зробився дужчим і добрішим, тобі дано і пригорщу невдач (В. Крищенко).
- В Куди б мене в житті не прихилило, а все одно до тебе повернусь (Л. Костенко).
- Г Тільки тим дана перемога, хто у болі сміятися зміг (О. Теліга).
- Д Пише рідна, що навколо хати Наш садок вишневий забілів (В. Симоненко).

14. Складнопідрядним наслідковим є речення

- А Лід на те й родиться, аби танути (Г. Сковорода).
- Б Прокидалась край неба зірниця, мов над озером тихим, глибоким лебідь сплескував білим крилом (Леся Українка).
- В Косарі затягли пісню так голосно, що аж луна пішла понад ставом (І. Н.-Левицький).
- Г Де знаходить природа такі розмаїті барви, що їх не відтворити жодною фарбою, жодним пензлем! (Д. Степовий).
- Д Настало нове життя, так що старому нема вороття (Нар. творчість).

15. Складнопідрядним порівняльним є речення

- А Як слово не допоможе, то й кий не дошкулить (Нар. творчість).
- Б Як вересніє, то й дощик сіє (Нар. творчість).
- В Малі дерева схожі на дорослих, як діти на своїх батьків (М. Сингаївський).
- Г Як не б'юся з годинами люто, час мене переможе в бою (В. Сосюра).
- Д І не збагну ніколи, як вмістилось моє життя в маленькім слові хліб (Д. Павличко).

16. У якому рядку *що* сполучне слово?

- А Сьогодні я такий веселий, що молодіти хочу знов (В. Сосюра).
- Б Батько і мати – великі дві сили, що нам дарують радість й тепло (В. Крищенко).
- В Яюсь восени я йшов тим полем і побачив, що на великому лузі зібралось багато лелек (В. Земляк).
- Г Я виростав серед пісень, що їх співала тихо мати (І. Світличний).
- Д Я прокинувся через те, що поїзд сіпонував і раптом пішов швидше (Ю. Смолич).

17. У якому рядку коли сполучник?

А Коли їм сумно, хай вони сумують (Л. Костенко).

Б Тепер, коли били вже окремі батареї та міномети, всі чули глухий, рівномірний, безперервний гул далеко на лівому фланзі (О. Гончар).

В Великим святом був для нього той день, коли він на „відмінно” склав математичний аналіз (Н. Рибак).

Г Коли в людини є народ, тоді вона уже людина (Л. Костенко).

Д Не питай мене, коли я приїду (Із розм. мовлення).

18. Установіть відповідність

Вид підрядного речення

1 часу

2 причини

3 означальне

4 з'ясувальне

5 способу дії

Приклад

А Горнуй до тебе, Україно, як син до матері горнуй (М. Бакай).

Б Я знову згадав ті хвилини, що душу п'янили мою (В. Сосюра).

В Як купала мене мати у любистку, трусив зорі Див із лану у колиску (Т. Осьмачко).

Г Не знаю, що буде після нас (Л. Костенко).

Д Над товаришем не смійся, бо над собою заплачеш (Нар. творчість).

	А	Б	В	Г	Д
1					
2					
3					
4					
5					

19. Установіть відповідність

Вид підрядного речення

1 місяця

2 мети

3 допустовості

4 умови

5 наслідкове

Приклад

А Хай приходять прозріння у віщій печалі, щоб серцями спокутувати гріх (В. Крищенко).

Б Якщо не можеш бути вічно юним, То змолоду не будь старим бодай!
(Д. Павличко).

В А більш нічого я не знаю, Хоч я за це і пропадаю в далекій стороні
(Т. Шевченко).

Г Теплий туман слався по полю і наливав балку по самі вінця, так що дерева
потопали в ньому (М. Коцюбинський).

Д Там, де ти колись ішла, тиха стежка зацвіла вечоровою матіолою, житом-
долею світанковою (Б. Олійник).

20. Установіть відповідність

Вид підрядного речення

1 займенниково-означальне

2 міри і ступеня

3 порівняльне

4 причини

5 з'ясувальне

Приклади

А Тільки старі люди вміють чекати, бо вони ближчі до вічності
(П. Загребельний).

Б Ті, що народжуються раз на століття, умерти можуть кожен день
(Л. Костенко).

В Вірилось, що бажання уже стає дійсністю (М. Стельмах).

Г Пісенність Шевченкової лірики настільки приваблива і природна, що
багато його поезій стали народними піснями (О. Гончар).

Д Хати біленькі виглядають, мов діти в білих сорочках у піжмурки в яру
гуляють (Т. Шевченко).

	А	Б	В	Г	Д
1					
2					
3					
4					
5					

Тема 12. Безсполучникові складні речення

Теоретичні питання

1. Загальне поняття про безсполучникові речення. Засоби вираження смислового й синтаксичного зв'язку між частинами безсполучникового речення.
2. Різновиди безсполучникових речень. Безсполучникові речення з однорідними частинами. Безсполучникові речення з неоднорідними частинами.
3. Розділові знаки в безсполучниковому реченні.

Література

1. Авраменко О. М., Блажко М. Б. Українська мова та література: Довідник. Завдання в тестовій формі. I частина. – К. : Грамота, 2011. – С. 223–224.
2. Дияк О. В. Українська мова : комплексне видання для підготовки до ЗНО : навч. пос. / О. В. Дияк, В. М. Прудка. – К. : Літера ЛТД, 2012. – С. 307–308.
3. Козачук Г. О. Українська мова – для абітурієнтів : Навч. посібник / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 282–284.
4. Омельченко С. Б., Омельченко С. В. Українська мова : довідник : 5–9 клас / С. Б. Омельченко, С. В. Омельченко. – Луганськ : Вид-во “Шлях”, 1999. – С. 73–74.
5. Пентилюк М. І., Іващенко О. В. Українська мова : Підручник-комплект / М. І. Пентилюк, О. В. Іващенко. – К. : Ленвіт, 2001. – С. 269–272.
6. Українська мова. Тести. 5–12 класи : посібник / За ред. Н. В. Гуйванюк. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2006. – С. 270–273.
7. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2007. – С. 166; С. 170; С. 172; С. 175–176.

Безсполучникові складні речення – це такі складні речення, складові частини яких об'єднані в єдине граматичне, смислове та інтонаційне ціле не за допомогою сполучних слів та сполучників, а лише інтонації: *Нації вмирають не від інфаркту, Спочатку їм відбирають мову* (Л. Костенко); *Скільки зла таїться в середині за гарною подобою: гадюка ховається в траві* (Г. Сковорода); *О не дивуй, о не дивуй мені – моє життя для тебе незбагненне* (В. Стус).

За характером смислових зв'язків між частинами безсполучникові речення поділяють на дві основні групи: а) з однорідними частинами; б) з неоднорідними частинами.

Безсполучникові речення з однорідними частинами – це речення, що являють собою поєднання частин, які є незалежними, скоординованими за смислом й співвідносяться з частинами складносурядного речення.

Безсполучникові речення з неоднорідними частинами – це такі речення, в яких частини є залежними, неоднорідними за змістом й співвідносяться з головною та підрядною частинами складнопідрядного речення

Безсполучникові складні речення

<i>З однорідними частинами</i>	<i>з неоднорідними частинами</i>
<p>1) єднальні (синонімічні до складносурядних єднальних зі сполучником і):</p> <p>а) одночасності перелічуваних подій, явищ, напр.: <i>Облітають квіти, обриває вітер пелюстки печальні в синій тишині</i> (В. Сосюра);</p> <p>б) часової послідовності, напр.: <i>Минають дні, минає літо, настала осінь</i> (Т. Шевченко);</p> <p>2) зіставно-протиставні (синонімічні до складносурядних зіставних і протиставних зі сполучниками а, але):</p> <p>а) зіставлення, напр.: <i>Зайця ноги носять – вовка зуби годують</i> (Нар. творчість);</p> <p>б) протиставлення, напр.: <i>Гірка праця – солодкий спочинок</i> (Нар. творчість).</p>	<p>1) з'ясувально-об'єктні (синонімічні до складнопідрядних з'ясувальних із що, щоб), напр.: <i>Знай: по бурі тяжкій перемога засяє дзвінка і погідна</i> (Леся Українка);</p> <p>2) причини (синонімічні до складнопідрядних причини зі сполучником бо), напр.: <i>Не плюй в криницю – доведеться водиці напиться</i> (Нар. творчість);</p> <p>в) наслідкові (синонімічні до складнопідрядних наслідкових зі сполучником так що), напр.: <i>Защобетав соловейко – пішла луна гаєм</i> (Т. Шевченко);</p> <p>3) порівняльні (синонімічні до складнопідрядних порівняльних зі сполучником як), напр.: <i>Роса блищить на сонці – чисте срібло</i> (М. Коцюбинський);</p> <p>4) часу (синонімічні до складнопідрядних часу зі сполучником коли), напр.: <i>Прийде час – всі дороги на світі повернуть у край наш крилатий на печаль ворогам, на утіху тобі</i> (В. Стус);</p> <p>5) умови (синонімічні до складнопідрядних часу зі сполучником якщо), напр.: <i>Не навчив батько – не навчить і дядько</i> (Нар. творчість);</p> <p>б) допустові (синонімічні до складнопідрядних допустових зі сполучником хоч), напр.: <i>Кинь правду в калюжу – вона чиста буде</i> (Нар. творчість);</p> <p>7) мети (синонімічні до складнопідрядних мети зі сполучником щоб), напр.: <i>Вволю багатства мати – треба чесно працювати</i> (Нар. творчість);</p>

	<p>8) пояснювальні, в яких друга частина пояснює один із членів першої або її в цілому (можна ввести а саме), напр.: <i>Мені відкрилась істина печальна: життя зникає, як ріка Почайна</i> (Л. Костенко);</p> <p>9) приєднувальні, зокрема:</p> <ul style="list-style-type: none"> – перша частина має еліптичний характер, а друга розкриває її зміст (= і побачив, що; і почув, що; і відчув, що), напр.: <i>Обернувся я на хати – нема в мене хати</i> (Т. Шевченко); – перша частина становить самостійне повідомлення, а друга доповнює її, зазвичай починаючись словами це, то, ось, такий, напр.: <i>Біля греблі почувлися голоси – то йшли робітники-монтажники</i> (Ю. Збанацький).
--	---

Розділові знаки в безсполучниковому реченні

Між рівноправними частинами безсполучникового речення ставлять **к о м у**: *А над головою, розсотуючи вечірню мережку хмар, пролетіли дикі гуси, ніч тихо пройшла за нами в степ...* (Г. Косинка).

Якщо частини поширені (мають свої розділові знаки) або далекі за змістом, між ними слід ставити **к р а п к у з к о м о ю**: *Сонце зазирнуло в глибину лісу; по узгір'ї вже не було жодної душі* (Ю. Крашевський); *Розлягався брязкіт на станції, мигтіли і перебігали огні; свистки і сюрчки прорізали чорний простір; зрештою, хлопець насмілився покинути схованку і покрадьки відійти на перон* (В. Барвінський).

Д в о к р а п к у в безсполучниковому реченні потрібно ставити, якщо:

а) друга частина доповнює або розкриває зміст першої: *Мені здається: твої очі в мою душу світять з вишини* (В. Сосюра); *Ідеш: волошки у житах, березка в'ється по стеблині* (О. Олесь);

б) друга частина виражає причину того, про що говориться в першій: *Далеко на сході стало червоніти небо: сонце сходило* (О. Маковей).

Т и р е між частинами безсполучникового речення слід ставити, якщо:

а) перша частина вказує на час або умову того, про що говориться в другій: *Я входжу в ліс – трава стає навипиньки, кошлатий морок руку подає* (Л. Костенко); *Забудеш рідний край – тобі твій корінь всохне, вселюдське замовчиш – обчухраним зростеш* (П. Тичина);

б) друга частина виражає наслідок або висновок з того, про що говориться в першій: *Танцюють зорі – на мороз чималий показують* (М. Рильський); *Вдаримо гучно ми в дзвони – всесвіт обійде луна* (В. Чумак);

в) друга частина вказує на швидку зміну подій: *Оглянувся – в порту вже кипить бій* (О. Гончар);

г) якщо зміст обох частин зіставляється або протиставляється: *Дерево міцне корінням – людина горінням* (Нар. творчість); *Пан гуляв у себе в замку – у ярмі стогнали люди* (Леся Українка);

д) друга частина містить порівняння: *Подивилась ясно – заспівали скрипки* (П. Тичина).

Практичні завдання

Вправа 1. Визначте безсполучникові складні речення.

1. Шумить, і плаче, і тривожить зрадливий дощ із-за кутка (М. Рильський). 2. Небо раптом нахмурилось, місяць ліг за хмару (Григорій Тютюнник). 3. Тихо-тихо стікає на землю зерно – перестиглі сльози степів (М. Стельмах). 4. На озері туман то лежить пеленою, то хвилює од вітру, то розривається, odkриваючи блідо-блакитну воду (Леся Українка). 5. Надворі лютує зима-лихоманка, а в мене у хаті щебече веснянка (Л. Глібов). 6. Пробачте поету дивацтва незлі: небагато поетів живе на землі (Б. Олійник). 7. Біда, коли тебе забуде брат (Д. Павличко). 8. Заховалось за горами сонечко, з гір повіяло холодом, вогкістю (Леся Українка).

Вправа 2. Випишіть спочатку безсполучникові речення з однорідними, а потім неоднорідними частинами.

1. Знаю: з попелу сходять квіти, вірю: з каменю б'є джерело (А. Малишко). 2. У гаю, гаю вітру немає; місяць високо, зіроньки сяють (Т. Шевченко). 3. Дощ пройшов хазяйським кроком – сад в росі купається (І. Нехода). 4. Ластівки низько літають – дощ обіцяють (Нар. творчість). 5. Ясно бачиш мету – легше до неї дійти (Нар. творчість). 6. Дивлюся – аж світає, край неба палає (Т. Шевченко). 7. Бувають дивні на землі діла – серед зими черешня зацвіла (Д. Павличко). 8. Хліб наснажує тіло, книга – розум (Нар. творчість). 9. Уже сонце скотилося до заходу, уже степова трава місила червоним одлиском (І. Н.-Левицький). 10. Ти намагався писати про неї – вона пише тобою (І. Драч). 11. Здушили сльози – не виходь на люди (Л. Костенко). 12. Затіють козаки бійку – Лаврін обійде стороною (Ю. Мушкетик). 13. Не вмирає душа наша, Не вмирає воля (Т. Шевченко).

Вправа 3. Спишіть, визначте різновиди безсполучникових складних речень. Поясніть смислові відношення між складовими частинами й розділові знаки.

1. Уночі несподівано знявся північний вітер, небо скоро затяглося хмарами (В. Собко). 2. До влади прийшов силою – з ганьбою витурлять (О. Воля). 3. О не дивуй, о не дивуй мені – моє життя для тебе незбагненне (В. Стус). 4. Нема розумного друга – з книгою поговори (Нар. творчість). 5. Промчався вершник по німій Полтаві – у серці міста громом віддалось (Л. Костенко). 6. Ось поглянь – розквітнула купава (Д. Павличко). 7. Все почалося просто: з-за обрію тихо виткнувся ріжечок ледь помітної синьої

хмари (О. Гончар). 8. Відчинили двері – вітер як дмухне (Марко Вовчок). 9. Встала мати Україна, сонце засвітила, пробудилася народна незнищенна сила (Д. Павличко). 10. Ой співав би на весь голос – та нікому співати (П. Куліш). 11. Гляне – холодною водою обіллє (Марко Вовчок). 12. В мене руки вагоміють стислі, в мене в грудях незнане кипіння: ненавиджу я камені-мислі, ненавиджу серцець квиління (С. Будний).

Вправа 4. Прочитайте сполучникові складні речення. Опустивши сполучники, перетворіть їх на синонімічні безсполучникові речення й запишіть.

1. Ти засни на моїй долоні, а я тихцем заспіваю тобі. 2. Я знаю, що ти мене доб'єшся. 3. Роман радів, що їде на екскурсію до Львова. 4. Якщо виявиш наполегливість, станеш відмінником. 5. Коли будеш у наших краях, то заходь. 6. Спека почала спадати, і в природі все ожило. 7. Матроси спали на палубі, бо внизу їм було жарко. 8. Раптом я чую, як мене хтось бере за плече. 9. Рана спалахувала раптово, мов порох на полиці. 10. Дід косив траву, але йшла робота туго.

Вправа 5. Спишіть речення із безсполучниковим зв'язком. Поставте розділові знаки, поясніть їх уживання.

1. Мовить слово соловей співає (Нар. творчість). 2. Сказано ж солдатом не родишся а робишся (О. Гончар). 3. Прийде година достигне і калина (Нар. творчість). 4. Боятися смерті на світі не жити (Нар. творчість). 5. Вже пахло морем ось-ось воно мало з'явитися із-за обрїю (О. Гончар). 6. Пізніше встанеш менше зробиш (Нар. творчість). 7. Ось поглянь розквітнула купава (Д. Павличко). 8. Все почалося просто з-за обрїю тихо виткнувся ріжечок ледь помітної синьої хмари (О. Гончар). 9. Ми можем згинути не згине народ (М. Стельмах). 10. Кричать сови спить дїброва зїроньки сяють (Т. Шевченко). 11. Поливали дорїженьку вона все куриться (Нар. творчість). 12. Вернувся він вже смеркло (Панас Мирний). 13. Дівчина глянула на село і завмерла від жаху з трьох боків його затоплювали полчища степовиків (В. Малик). 14. На зеленій траві білі чайки сидять білі свічі горять на тарелях латать (Д. Павличко).

Тестові завдання

1. Яке речення випадає з логічного ряду?

А Бувають дивні на землі діла – серед зими черешня, зацвіла (Д. Павличко).

Б Не копай другому яму – сам упадеш (Нар. творчість).

В Я принесу тобі свою надію, а подарую смуток і біду (В. Симоненко).

Г З одного краю селища сага блищить, з другого – облуплений собор біліє (О. Гончар).

Д Вправо глянеш – там димлять заводи (П. Тичина).

2. У якому безсполучниковому реченні потрібно поставити тире між його частинами (розділові знаки вилучено)?

А Хмарки біжать милоюся (П. Тичина).

Б З одного краю селища сага блищить з другого – облуплений собор біліє (О. Гончар).

В Демон проти демона не свідчить вовк вовчого м'яса не їсть (Г. Сковорода).

Г І диво дивне сталося з ним совість заговорила! (А. Іщук).

3. У якому безсполучниковому реченні потрібно поставити кому між його частинами (розділові знаки вилучено)?

А Пізнаєш істину ввійде тоді у кров твою сонце (Г. Сковорода).

Б Не вмирає душа наша Не вмирає воля (Т. Шевченко).

В І немає маленьких людей є лиш душі малі (В. Коротич).

Г На схід сонця квітнуть рожі будуть дні погожі (П. Тичина).

Д Зайде сонце Катерина по садочку ходить (Т. Шевченко).

4. У якому безсполучниковому реченні потрібно поставити двокрапку між його частинами (розділові знаки вилучено)?

А А ти [Марусю] співаєш душу всю проймає (Л. Костенко).

Б Той розуміє юність той розуміє старість (Г. Сковорода).

В Дні стоять погожі і привітні розтопилося б і серце кам'яне (В. Симоненко).

Г Білі квіти впали в заповідь майбутніх січнів перший раз тоді поцілувала землю вічність (І. Б.-Антонич).

Д Наука не пиво в рот не ввіллєш (Нар. творчість).

5. У якому реченні допущено пунктуаційну помилку?

А Погасли вечірні вогні: усі спочивають у сні (Леся Українка).

Б На годину спізнишся, за рік не наздоженеш (Нар. творчість).

В Червоні клени й клени срібні, над кленами весна і вітер (І. Б.-Антонич).

Г Дивлюсь у воду – місяць у воді сміється (О. Довженко).

Д Уночі несподівано знявся північний вітер, небо скоро затяглося хмарами (В. Собко).

6. Установіть відповідність між реченнями та смисловими відношеннями, які виражені між їхніми частинами.

Відношення

1 одночасність подій

2 умова

3 наслідок

4 причина

5 допустовість

Приклади речень

А Була б охота – знайдеться робота (Нар. творчість).

Б Низько ходить жовте листя, сліпить очі вітер лютий, плачуть ліхтарі (М. Рильський).

В Засип правду хоч золотом, вона випливе доверху (Нар. творчість).

Г Білі мухи налетіли – все подвір'я стало біле (М. Рильський).

Д Довго, довго Україна сліпа й глуха буде: засліпили, заглушили лукаві люди (Т. Шевченко).

	А	Б	В	Г	Д
1					
2					
3					
4					
5					

Тема 13. Складні багатокomпонентні речення

Теоретичні питання

1. Загальне поняття про багатокomпонентні речення.
2. Складносурядні багатокomпонентні речення.
3. Складнопідрядні багатокomпонентні речення, їхні типи за характером зв'язку між частинами:
  - 1) складнопідрядні речення з однорідною підрядністю;
  - 2) складнопідрядні речення з неоднорідною підрядністю;
  - 3) складнопідрядні речення з послідовною підрядністю.
4. Безсполучникові багатокomпонентні речення.
5. Складні речення з різними видами сполучникового й безсполучникового зв'язку.
6. Розділові знаки в складних багатокomпонентних реченнях.

Література

1. Авраменко О. М., Блажко М. Б. Українська мова та література: Довідник. Завдання в тестовій формі. І частина. – К. : Грамота, 2011. – С. 223–224.
2. Дияк О. В. Українська мова : комплексне видання для підготовки до ЗНО : навч. пос. / О. В. Дияк, В. М. Прудка. – К. : Літера ЛТД, 2012. – С. 301; С. 313.
3. Козачук Г. О. Українська мова – для абітурієнтів : Навч. посібник / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 280; С. 285.

4. Омельченко С. Б., Омельченко С. В. Українська мова : довідник : 5–9 клас / С. Б. Омельченко, С. В. Омельченко. – Луганськ : Вид-во “Шлях”, 1999. – С. 71–75.

5. Пентилюк М. І., Іващенко О. В. Українська мова : Підручник-комплект / М. І. Пентилюк, О. В. Іващенко. – К. : Ленвіт, 2001. – С. 263–264; С. 275–278.

6. Українська мова. Тести. 5–12 класи : посібник / За ред. Н. В. Гуйванюк. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2006. – С. 295–316.

7. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2007. – С. 169–170; С. 171.

Складними багатоконпонентними (ускладненими, складними синтаксичними конструкціями) вважають речення, що складаються з трьох і більше частин. Ними можуть бути складносурядні, складнопідрядні, безсполучникові та комбіновані (із різними типами зв’язку) конструкції.

1. Складносурядні багатоконпонентні речення. У таких реченнях складові частини поєднані сурядними сполучниками. Вони відрізняються від неускладнених складносурядних такими ознаками:

- кількістю частин (мінімум три);
- кількістю сполучних засобів (мінімум два).

Найчастіше частини складносурядних поєднуються в єдине ціле за допомогою єднальних або розділових сполучників, напр.: *Пройшла гроза, і ніч промчала, і знову день шумить кругом* (М. Рильський) – [...], і [...], і [...]. *То вітерець дмухне по ниві, То коник в житі засюрчить, то радісно бджола з добутом, злетівши з квітки, задзижчить* (Л. Глібов) – То [...], то [...], то [...].

Складносурядні речення, частини яких поєднані іншими сполучними засобами (протиставними, зіставними), є лише двокомпонентними. Проте вони можуть входити до багатоконпонентних складносурядних речень, поєднаних іншими сурядними сполучниками (наприклад, єднальними і протиставними, розділовими і зіставними тощо), напр.: *Соняшник лежить неподалік, переїханий колесом, але він ще цвіте, цвіте в пилюці, і пахне цей квітчастий брат сонця і дитинства, і бджола заклопотано лазить по його тугому, передавленому колесом щільникові, впивається в кожну чашечку, бере нектар* (О. Гончар) – [...], але [...], і [...], і [...].

2. Складнопідрядні багатоконпонентні речення (складнопідрядні з кількома підрядними). У складнопідрядному реченні може бути кілька підрядних частин. Такі багатоконпонентні складнопідрядні речення поділяють на дві групи:

- а) конструкції з супідрядним зв’язком;
- б) конструкції з послідовною підрядністю.

Безпосереднє підпорядкування двох і більше підрядних частин, пов'язаних між собою сурядним зв'язком, головній частині називається **супідрядністю**, напр.: *Але я тим не журюся, **бо** кохаю сонце красне, **бо** кохаю світло ясне...* (М. Вороний).

Якщо перша підрядна частина підпорядковується головній, а друга – першій підрядній частині й утворюється послідовна залежність між ними, то таке підпорядкування називається **послідовною підрядністю**, напр.: *І встають у пам'яті дороги, ті, **що** довелося нам пройти, **щоб** багряний прапор Перемоги над рейхстагом гордо піднести* (В. Симоненко).

За смисловими і граматичними зв'язками між підрядними частинами багатокомпонентні складнопідрядні речення бувають різних видів.

Види складнопідрядних речень з кількома підрядними

<p>1. З однорідною супідрядністю [...], (що...), (в які...) <i>Не знаю, що буде після нас, в які природа убереться шати</i> (Л. Костенко)</p> <p>2. З неоднорідно супідрядністю [, (що...), ...], (що...) <i>Те, що ми побачили і почули, переконало нас, що актора знайдено</i> (О.Довженко)</p> <p>3. Речення з подвійною супідрядністю, коли в одному складнопідрядному реченні поєднано обидва різновиди супідрядності (однорідну та неоднорідну). (І якщо...), (якщо...), [...], (хто..) <i>І якщо до вас підійде маленький золоточубий хлопчик, якщо він дзвінко смітиметься і нічого не відповідь на ваші запитання, ви вже, звісно, догадаєтесь, хто він такий</i> (А. Сент-Екзюпері);</p>	<p>4. З послідовною підрядністю [...], (бо...), (що...) <i>Краса бояться незвична, бо звикла вірити, що вічна</i> (І. Муратов)</p> <p>5. З супідрядністю та послідовною підрядністю [...], (на якому...), (куди...), (де б...) <i>У кожного є свій берег, на якому ми народилися і вирости, куди завжди в подумках тягнемось своїм серцем, де б ми не бували</i> (І. Цюпа).</p>
---	--

3. Безсполучникові багатокомпонентні речення. Це такі складні безсполучникові речення, у яких три й більше частини поєднано безсполучниковим зв'язком в одне ціле.

Різновиди:

а) безсполучникові складні речення з однорідними частинами, напр.: *За вікнами вигін парував під сонцем, уже жовтіли козельці, зеленіли кущики пасльону, пробивався спориш* (П. Панч) – [...], [...], [...], [...].

б) безсполучникові складні речення з неоднорідними частинами, напр.: *Але все це добрі, хащі: б'єшся – загадка та й край* (Д. Білоус) – [...]: [...] – [...].

в) безсполучникові складні речення, що містять одночасну однорідну й неоднорідну безсполучниковість, напр.: *Рвучко встав, озирнувся: товариші спали, багаття ледве тліло* (О. Гончар) – [...]: [...], [...].

4. Складні багатокомпонентні речення з різними типами зв'язку.

Складні речення, в яких поєднано різні види сполучникового (сурядного й підрядного) та безсполучникового зв'язку, називають ще й реченнями мішаного типу. Вони можуть бути різних комбінацій (поєднань) і поєднувати різну кількість компонентів. Здебільшого це багатокомпонентні речення з різнотипними зв'язками. Їхню структуру добре ілюструвати схемами речень: *Скрізь по обидва боки Раставиці на покаті стеляться чудові городи, жовтіють тисячі соняшників, **що** ніби поспинались та заглядають поверх бадилля кукурудзи на річку: там набігли на річку високі коноплі і залили берег своїм гострим важким духом* (І. Н.-Левицький) – [...], [...], (що...): [...].

Отже, в цьому складному реченні є зв'язок безсполучниковий однорідний, підрядний і безсполучниковий неоднорідний.

У наступних реченнях поєднано зв'язок сурядний із безсполучниковим неоднорідним, напр.: *Батько хай їде орать – його коні знають, **а** я піду гулять – мене гості чекають* (Нар. творчість) – [...] – [...], а [...] – [...].

*А в цей час наді мною твориться диво: хтось невидимим смичком провів по синьому піднебессі, по білих хмарах, **і** вони забриніли, як скрипка* (М. Стельмах) – [...] : [...], **і** [...].

***Або** не сокіл я, **або** спалила мені неволя крила, тільки чую, душею чую – їм не відрости* (Леся Українка) – або [...], або [...], [...] – [...].

*Там, у гущавині молодого гілля, ціла орда усякої пташини завелася: чижі, кропив'янки розсипають своє цьомкання, горлиці туркочуть журавлину пісню, лісові кішки перегукуються, зозуля кує літа, горобці несамовито жирують, **а** солов'ї розлягаються на увесь ліс заливним щебетанням* (Панас Мирний) – [...] : [...], [...], [...], [...], [...], а [...].

Сурядний і підрядний зв'язок, напр.: *І марили айстри в розкішнім півсні про трави шовкові, про сонячні дні, – **і** в мріях ввижалась їм казка ясна, **де** квіти не в'януть, **де** вічна весна* (О. Олесь) – [...], – і [...], (де..), (де..).

Поєднання безсполучникового (одно- і різнотипного), сурядного та підрядного зв'язків спостережено в реченні: *Віз наш увесь дерев'яний: дід і прадід були чумаками, **а** чумаки не любили заліза, **бо** воно, казали, притягає грім* (О. Довженко) – [...] : [...], а [...], (б о ...).

Розділові знаки в складних багатокomпонентних реченнях

1. У складнопідрядних реченнях із кількома підрядними, частини яких приєднуються сполучниками чи сполучними словами, ставлять к о м у, напр.: *Розкажи, як за горою сонечко сідає, як у Дніпра веселочка воду позичає* (Т. Шевченко); *Невинна біль змінилась в гордий пурпур на тій калині, що тебе квітчала, де соловей співав пісні весільні* (Леся Українка).

2. Якщо після головної частини перед сполучним словом чи сполучником підрядності стоїть частка **не** або повторюваний сполучник сурядності **і (й)... і (й), ні...ні, то...то, чи то...чи то, не то...не то**, тоді підрядну частину від головної пунктуаційно не відділяють, а між самими підрядними частинами ставлять кому, напр.: *Працювала над книгою й коли втомлена була, й коли не здоровилось...* (Із розм. мовлення); *Хотілось би знати не що він написав, а як він зробив цей напис* (Із газети).

3. Якщо дві підрядні частини з'єднані між собою одиничним (єднальним чи розділовим) сполучником, то кому ставлять лише після головної частини, напр.: *Забула, мабуть, доля злая, відкіль наш рід і що за птиці ми* (Л. Глібов).

4. За збігу сполучних засобів (двох підрядних сполучників, підрядного сполучника й сполучного слова, сурядного й підрядного сполучника або сполучного слова) кому слід ставити між ними тільки в тому разі, якщо під час вилучення другої підрядної частини, складне речення не потребує перебудови, напр.: *Соломія міркувала, що, коли брати в ліву руку, плавні мусять швидко скінчитися...* (М. Коцюбинський) – *Соломія міркувала, що плавні мусять швидко скінчитися*; але: *Через той битий шлях Корсунь зазнавав багато лиха, бо як тільки татари набігали на Київщину або Білу Русь, то вже вони не минали Корсуня* (А. Кащенко) – вилучити підрядну частину **як тільки татари набігали на Київщину або Білу Русь** не можна, бо в наступній головній частині є сполучниковий елемент **то** й потрібна її перебудова.

5. Якщо дві рівноправні частини, з'єднані між собою єднальними сурядними сполучниками **і (й), та (і)**, мають спільну підрядну частину, то кому перед сурядним сполучником не ставлять, напр.: **Якщо** *відома відстань, йти ніби легше і не такими довгими здаються верстви* (Т. Шевченко).

Практичні завдання

Вправа 1. Визначте тип складних багатокomпонентних речень. Подайте їхні схеми.

1. Люди великих міст не знають, коли ходить біля них смерть, коли вона торкається їхнього чола холодними пальцями, коли вона дмухає смердючим ротом (Ю. Яновський). 2. Коні бігали, і половці не впізнавали один одного, а з неба палило сонце (Ю. Яновський). 3. Сонні шепочуть платани, Хвилі колишуть піски, Ходять по горах тумани, Слухають гірні Казки (О. Олесь).

4. Від води холодком тягне, туманець понад кущами лепехи моститься – тепла ніч буде (Григір Тютютюнник). 5. Ростуть дерева, колосіють зорі, і б'ють джерела світозарних дум (М. Д.-Хмара). 6. Кругом всієї хати обходить місяць, немов хоче освітити причілки і перевірити, чи не сховався хто часом в куцах бузку під вікном (С. Склярєнко). 7. Колись неодмінно мою Україну – мою найсвятішу! – ти стрінеш в путі; Побачиш, як мати стоїть коло хати І слухає тишу в німій самоті (І. Гнатюк). 8. Мені здається, що наші душі злилися так, що ми самі не знаєм, де починається моя і де кінчається моя (О. Олесь).

Вправа 2. Випишіть із творів О. Гончара 5 багатокомпонентних складних речень, поясніть їхню будову й визначте тип.

Вправа 3. Складіть речення за поданими схемами. Проаналізуйте вид підрядності в кожному випадку, а також схарактеризуйте сполучні засоби.

Варіант 1

1. (Якщо ...), [..., (що ...), ...]; 2. [..., (яка...)], (так що ...); 3. [...так], (що ...), (...);
4. [..., (коли...), (коли...), ...]; 5. (Як ...), (де ...), [...]; 6. [...], (що ...), (яка...);
7. (Щоб ...), [...], (щоб ...); 8. (Хто...), [...], (коли ...).

Варіант 2

1. (Коли ...), [...], (дарма що ...); 2. [...], (як ...), (як ...), (які ...);
3. [...], (або ...), (що ...); 4. [..., (коли ...), ...], (де ...); 5. (Хто ...), (хто ...), [той ...];
6. [...], (чого ...), (тому що ...); 7. [...], (що ...), (хоч ...);
8. [..., (хто...), ...], (щоб ...).

Вправа 4. Подайте схеми наведених речень та прокоментуйте їхні особливості.

1. Хатка та боліла йому, як болять старим давнє кохання, до якого не судилося повернутись, як болять минулі роки, які не можна прожити знову (В. Коротич). 2. Пізніш я був певен, що вони потрібні для того, щоб не помилялись, ділячи людей на класи, і щоб легко було вилучати п'яти босі з гурту тих, що мають під собою високі французькі підбори (В. Самійленко). 3. Важко мені стало, бо я чув, що людина перед смертю бажає подивитися скрізь, де вона ходила, де вона бувала (І. Н.-Левицький). 4. Розлючений Вихор ще більше спалахнув, коли вона підтвердила, що справді познайомилася з новим мічманом, і сказала, що одержує від нього листи і навіть вважає його своїм другом (В. Кучер). 5. Нерідко було, що за коваля правив сам наш зв'язковий Лука Орестович, який мав візка, конячину з лошам, що вже встигло підросли, і рекомендував себе зубним лікарем, який нібито приїхав на підробітки з самого Києва (В. Земляк). 6. У гаю, гаю вітру немає; місяць високо, зіроньки сяють (Т. Шевченко).

Вправа 5. Поставте розділові знаки в складних реченнях.

1. І доти на київських вежах стоятиме золотий архангел доки не оживуть студені серця і не стане гаслом живим вірним будь у малому натхнення шукай у великому (Н. Королева). 2. Як добре те що смерті не боюсь я і не питаю чи важкий мій хрест що перед вами судді не клонюся в передчутті невідомих верст... (В. Стус). 3. Вони мовчки здіймалися вгору і хоч була вже ніч Іван виразно бачив при світлі зірок її обличчя (М. Коцюбинський). 4. Голова йому видалась неймовірно важкою бо коли захотів озирнутися то йому було несила її повернути (Н. Рибак). 5. Пізніш я був певен що вони потрібні для того щоб не помилялись ділячи людей на класи і щоб легко було вилучати п'яти босі з гурту тих що мають під собою високі французькі підбори (В. Самійленко). 6. Кланяюсь тобі за ласку за багатство що дала ти моєму серцю за те, що дивлячись на тебе роблюсь я добрим людяним і щасливим що можу любити тебе все життя річко моя душа мого народу (О. Довженко).

Тестові завдання

1. У якому рядку речення складне, складнопідрядне, з однорідною супідрядністю?

А Дружба – найнеобхідніше для життя, оскільки ніхто не побажає собі життя без друзів, навіть коли б він мав всі блага (Аристотель).

Б Можна вибачить мені на сей раз, бо за весь час, що ми в Києві, всього раз сталося, що я схибила в листуванні (Леся Українка).

В Будь першим, коли треба слухати, і останнім, коли треба говорити (Е. Капієв).

Г Розум, якщо навіть нехтують ним, у кінцевому рахунку завжди перемагає, бо жити без нього неможливо (І. Франко).

Д Пишіть листи і надсилайте вчасно, коли їх ждуть далекі адресати, коли є час, коли немає часу і коли навіть ні про що писати (Л. Костенко).

2. У якому рядку речення складне, складнопідрядне, з неоднорідною супідрядністю?

А Будем слухати з тобою, як степи співають, як шумлять широкі ріки, як вітри гуляють (О. Олесь).

Б Не хватайся поперед батька в пекло, бо не знайдеш, де сісти (Нар. творчість).

В З двох людей, що сперечаються, більше винен той, хто розумніший (Й. Гете).

Г Вийдеш у степ – твій степ, глянеш у небо – небо із сонцем твоє (О. Гончар).

Д Скажи мені правду, мій добрий козаچه, що діяти серцю, коли заболить (Нар. творчість).

3. У якому рядку речення складне, складнопідрядне, з послідовною підрядністю?

А Колисав мою колиску звук підгірської трембіти, що від неї зорі меркнуть і росою плачуть квіти (Б. Лепкий).

Б Життя – це шлях, що переходить в шлях, кінця немає ні одна дорога (Д. Павличко).

В Відомо, що поганий той школяр, який учителя не переважить (Леся Українка).

Г А той, хто дружби зрікся безоглядно і задивився на багатство власне, над своїм скарбом ніє безпорадно, немов та свічка скапує і гасне (М. Тарновський).

Д У кожної людини буває такий день, коли вперше радієш сонцю, коли вперше деревами тішишся (Д. Павличко).

4. У якому рядку речення складне, багатокomпонентне, з різними видами зв'язку, зі сполучниковим сурядним і підрядним зв'язком?

А Креснула блискавка, торохнув грім, немов на залізний дах сипнули повну шаньку каштанів (Григір Тютюнник).

Б Увечері, після дощу, хутір оповила темінь, і трудно було розібрати, де блищать калюжки, а де латки землі (Григір Тютюнник).

В Заходило сонце, у вузеньких вуличках стояла червона курява, в садках варилося на триніжках вечерея, гупали об землю спілі яблука (Григір Тютюнник).

Г Будеш, батьку, панувати, поки живуть люди, поки сонце з неба сяє, тебе не забудуть (Т. Шевченко).

Д Чи то солов'ї щебетали, чи капали роси з туманів, чи трави співали квіткам (О. Олесь).

5. У якому рядку речення складне, багатокomпонентне, з різними видами зв'язку, із безсполучниковим і сполучниковим підрядним зв'язком?

А Не говори, що знаєш, але знай, що говориш (Нар. творчість).

Б У хаті спочило, що й цвілі по кутках не видно, і шибки посиніли, мов на грозу (Г. Тютюнник).

В Мудрий не все каже, що знає, а дурень не все знає, що каже (Нар. творчість).

Г Коли чиниш добре, так і лице веселе позирає; коли чиниш недобре, то на тебе гріх чигає на порозі, щоб одоліти тебе (М. Стельмах).

Д Ти не загинеш, Україно, і мова прадідна твоя, що кожне слово в ній – перлина, не вмере повік (М. Чернявський).

6. У якому рядку пунктуаційне оформлення складнопідрядного речення з кількома підрядними відповідає нормам української мови?

А Коли ж людина знайшла свою половину, але не поєдналася з нею, скрипка плаче сумно-гужливо, поки не пірвуться струни, і не розіб'ється скрипка (М. Мочульський).

Б Але ні, не могла дівчина зараз думати про те, що сьогодні почула і довідалася, бо мала майже неживі ноги і забиту сколошканими хмарами голову, бо очі в неї таки падали, очі її майже спали (В. Шевчук).

В Козаки зупинилися, почали кресати вогонь і, коли заблимав роздутий протягом каганець старий козак лунко стукнув шаблею у двері каземату (З. Тулуб).

Г Незабаром ще довелося їм підбирати з плота греків-рибалок, котрі й після того як були вже взяті на палубу, нагодовані і перевдягнуті в спортивні костюми курсантів, все ще не могли прийти до тями, неспроможні були в своїм очманінні до ладу пояснити яким чином пощастило їм після загибелі судна зачепитись і втриматись, щоб їх підібрав “Оріон” (О. Гончар).

Д От якби мати вірну дружину тиху, сумирну, щоб перед нею можна було розкрити своє серце, показати, що там наболіло, запеклося що труїть чоловіка, щоб вона пожалувала і своїм тихим приязним словом мов рукою зняла всю вагу серця (М. Коцюбинський).

7. У якому рядку пунктуаційне оформлення складнопідрядного речення з кількома підрядними не відповідає нормам української мови?

А Він сказав це таким тоном, що годі було зрозуміти, чи він уважав співбесідника за того, хто використовує цю галузь, чи справді мав на думці зміст, що вклав у речення автор (О. Досвітній).

Б Але Світличний не дуже тривожився, бо він хоч і припускав, що війна з Німеччиною можлива, але завжди заспокоював себе думкою, що це ще не скоро, що Гітлер не наважиться воювати з нами, поки не розв’яже собі руки на заході (А. Дімаров).

В А коли надійшла ніч і чорні хмари блимнули світом самотніх осель, як потвори злим оком, Іван почув, що сили ворожі сильніші за нього, що він вже поліг у боротьбі (М. Коцюбинський).

Г Прихильники Рильського говорили, що, коли б він не став поетом, то напевне був би видатним музикантом (Т. Масенко).

Д Бо пам’ятайте, що на цій планеті, відколи сотворив її пан Бог, ще не було епохи для поетів, але були поети для епох (Л. Костенко).

Тема 14. Способи відтворення чужого мовлення

Теоретичні питання

1. Пряма й непряма мова.
2. Речення з прямою мовою. Слова автора.
3. Пунктуаційне оформлення речень із прямою мовою.
4. Заміна прямої мови непрямою.
5. Невласне пряма мова.
6. Цитата як різновид прямої мови.
7. Діалог.

Література

1. Авраменко О. М., Блажко М. Б. Українська мова та література: Довідник. Завдання в тестовій формі. I частина. – К. : Грамота, 2011. – С. 228–229.
2. Дияк О. В. Українська мова : комплексне видання для підготовки до ЗНО : навч. пос. / О. В. Дияк, В. М. Прудка. – К. : Літера ЛТД, 2012. – С. 317–319.
3. Козачук Г. О. Українська мова – для абітурієнтів : Навч. посібник / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 287–289.
4. Мацько Л. І. Українська мова : навч. посібник / Л. І. Мацько, О. М. Мацько, О. М. Сидоренко. – К. : Либідь, 1998. – С. 324–328.
5. Пентилюк М. І., Іващенко О. В. Українська мова : Підручник-комплект / М. І. Пентилюк, О. В. Іващенко. – К. : Ленвіт, 2001. – С. 282–285.
6. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2007. – С. 182–185.

У процесі спілкування часто виникає потреба передавати чи відтворювати висловлювання інших мовців. В українській мові для цього є різні способи: пряма мова, діалог, цитата – пряма передача чужої мови й непряма мова – непряма передача чужої мови.

Пряма мова – це чуже мовлення, передане дослівно, з повним збереженням змісту та інтонації.

Пряму мову супроводжують **слова автора**, які вказують на те, кому вона належить. Слова автора можуть стояти перед прямою мовою, у середині й після неї, напр.: *„В умовах власної держави Довженко виріс би на світового генія”*, – сказав у своєму виступі на урочистому зібранні Євген Маланюк; *А він [Себастьян] відповідає: „Бо я люблю, коли сонце визбирує росу, але не люблю, коли земля визбирує сльози”* (М. Стельмах); *„Життя мені всміхалося, – говорив Іван Франко, – а діти були тим весняним промінням, яке зігрівало його серце”*.

Непряма мова – це чуже мовлення, передане тільки із збереженням змісту висловлюваної думки без збереження форми та інтонації висловлювання. Пор.:

Пряма мова

*Ну й чого ж ти мовчиш? –
спитала жінка (П. Козланюк).*

Непряма мова

Жінка спитала, чого він мовчить.

Пряму мову і слова автора вимовляють із різною інтонацією: пряма мова має інтонацію питального, розповідного чи окличного речення, а слова автора супроводжує розповідна інтонація. Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, їх вимовляють із пониженням голосу й невеликою паузою. Слова автора, що стоять після прямої мови, вимовляють трохи прискорено з пониженням голосу. Слова автора, що стоять в середині прямої мови, ділять речення на три частини. Першу частину прямої мови вимовляють із

підвищенням голосу, другу залежно від мети висловлювання, а слова автора виокремлюють паузами з обох боків і вимовляють з інтонацією вставних слів, із зниженням голосу в кінці.

Пунктуаційне оформлення речень із прямою мовою

1. Слова автора стоять перед прямою мовою: А: „П”. *Христя питає чоловіка: „Чи не час уже обідати?”* (Панас Мирний).

2. Слова автора стоять після прямої мови:

• „П”, – а. (Пряма мова – розповідне речення): *„Невинувдані людські втрати – найбільша ганьба для командира* (О. Гончар).

• „П?” – а. (Пряма мова – питальне речення): *„Де ж ви пропадали?” – важко дихаючи, сердито спитав Гута* (А. Головка).

• „П!” – а. (Пряма мова – окличне речення): *„Чекайте телеграми!” – відповів Козаков без посмішки* (О. Гончар).

3. Слова автора стоять у середині прямої мови:

• „П, – а, – п” (Пряма мова – одне речення): *„Вони позлазили з коней, – сказав Карноухий, – і хочуть поповзом перетнути нам шлях”* (Л. Смілянський).

• „П, – а. – П” (Пряма мова – два чи більше речень, перше з яких розповідне неокличне): *„Ніщо так не красить людину, як натхнення, – подумала Ярослава, провівши Сергія поглядом. – Просто насолода дивитись на людину ось таку – розкрилену, одухотворену”* (О. Гончар).

• „П! – а. – П”. „П? – а. – П”. (Пряма мова – два чи більше речень, перше з яких питальне або окличне): *„Радій же, серце! – захоплювався світом великий життєлюб М. Рильський. – До останку пий життя людського пінистий напій”*.

• „П, – а: – П” (Одна частина слів автора стосується речення прямої мови, що стоїть до розриву речення, друга частина слів автора стосується частини прямої мови, що стоїть після неї): *„Чого б ото не зробити однакове письмо – і читане, і писане? – журиється мати над наукою, а далі наказує. – Біжи, сину, до дядька Миколи, хай прийде прочитає”* (М. Стельмах).

4. Пряма мова стоїть у середині слів автора:

А: „П”, а. А: „П!” – а. А: „П?” – а. (Якщо після прямої мови стоїть знак питання, знак оклику чи три крапки, то після лапок перед другою частиною слів автора треба ставити тире. Кому ставлять тоді, коли вона потрібна за умовами контексту). *Мене ізмалку люблять всі дерева, і розуміє бузиновий Пан, чому верба, від крапель кришталева, мені сказала: „Здрастуй!” – крізь туман* (Л. Костенко); *Казав пан: „Кожух дам”, та слово його тепле* (Нар. творчість).

Увага! Пряму мову не виокремлюють лапками, якщо відсутня вказівка на те, кому вона належить, напр.: *Недарма кажуть: пісня – душа народу* (В. Скуратівський).

Пряму мову можна замінити непрямою. Речення з непрямою мовою – здебільшого складнопідрядне речення, у якому є дві частини: головна – слова автора, підрядна – пряма мова, що приєднується до головної частини сполучниками *що, щоб, ніби* чи сполучними словами *хто, що, який, чий, котрий, де, як, коли* тощо.

Заміна прямої мови непрямою

Речення прямої мови	Засоби зв'язку	Приклади	
		пряма мова	непряма мова
розповідне речення	сполучники: <i>що, ніби, щоб</i>	<i>Бригадир сказав: „Сьогодні ми працюємо на будівництві школи.”</i>	<i>Бригадир сказав, що сьогодні вони працюватимуть на будівництві школи.</i>
питальне речення	сполучник чи сполучні слова: <i>хто, що, який, чий, котрий, де, коли, як</i> тощо	<i>Учитель запитав: „Хто поїде на екскурсію?”</i> <i>Учитель запитав: „Поїдете на екскурсію?”</i>	<i>Учитель запитав, хто поїде на екскурсію.</i> <i>Учитель запитав, чи поїдемо на екскурсію.</i>
спонукальне речення	сполучник <i>щоб</i>	<i>Староста нагадав: „Принесіть завтра макулатуру.”</i>	<i>Староста нагадав нам, щоб принесли завтра макулатуру.</i>

У ході заміни прямої мови непрямою займенники й дієслівні форми 1-ї та 2-ї особи замінюють займенниками й дієслівними формами 3-ї особи. У реченні з непрямою мовою займенники і прислівники стають сполучними словами, а питальна частка *чи* – сполучником.

Унаслідок заміни прямої мови непрямою утворюється складнопідрядне речення із з'ясувальною частиною.

Якщо пряма мова складається з кількох речень, то під час заміни її непрямою утворюється багатокомпонентне складне речення, напр.: *„Не журіться, ми вам коня добудемо”, – на ходу заспокоював Блаженко свого командира. – Блаженко на ходу заспокоював свого командира, щоб він не журився, що коня вони йому добудуть.*

Іноді речення з прямою мовою в ході заміни її непрямою стає простим реченням. *„Дякую”, – сказала Галина Іванівна. – Галина Іванівна подякувала.*

Запитання, передане прямою мовою, – пряме питання, а непрямою – непряме питання. У кінці речення з непрямим питанням ставлять крапку.

Примітка. Не всяку пряму мову можна замінити непрямою. Якщо пряма мова насичена вигуками, повторами, вставними словами, заміну проводять значно переробляючи пряму мову: її ніби довільно переказують.

До способів відворення чужого мовлення зараховують ще **невласне пряму мову**. Це особливий стилістичний прийом, коли автор глибоко розкриває внутрішні почуття героїв, їхні думки, переживання, прагнення. Вона становить поєднання непрямої мови з елементами прямої, зберігаючи при цьому порядок слів, інтонацію, дослівні вислови, емоційність мови персонажів. Це так зване внутрішнє мовлення, передане письменником через перекладення у свого героя, напр.: *Кайдашиха обтерла білою хусткою сар'янци і гордовито дивилась навкруги: дивіться, мов, люди добрі, яка панія їде в гості* (І. Н.-Левицький).

Цитата – це уривок якогось тексту, твору, висловлювання, який точно передано для підтвердження чи заперечення власних думок. Як і в прямій мові, цитати можуть супроводжувати слова автора. Синтаксична будова цитат буває різною. Одні з них становлять просте речення чи складне, інші мають у своєму складі кілька речень. Якщо цитати стоять при словах автора, то розділові знаки ставлять як при прямій мові, напр.: *М. Грушевський писав: „Великдень – світле і радісне свято життя!*

За давніх часів, коли не було теперішньої християнської віри, люди справляли свято весни. Раділи, що тепло, сонце, життя знов бере гору над холодом, зимою, смертю. Їм здавалося, що то знову вертає на землю якесь божество життя, урожаю, радості”.

Цитата може бути частиною речення (словосполучення чи й одне слово), зливатися зі словами автора. У цьому разі її беруть у лапки, але пишуть із малої букви, напр.: *Справжнім ідейним соратником Безсмертного був учитель і письменник Григорій Задніпровський, який мав „серце лева, чоло мислителя, а очі – дівчини”* (Із підручника). Якщо в цитаті опущено окремі слова, речення, то на їхньому місці ставлять три крапки, напр.: *„...Роль Куліша в історії української літератури і громадського руху... без сумніву, дуже велика” – писав на початку 30-х рр. професор Київського університету О. Дорошевич.*

Запам'ятайте! Якщо цитують поетичну строфу із збереженням форми вірша, то в лапки такий віршований текст не беруть, пишуть цю цитату з нового рядка, зробивши відступ від лівого берега в 1/3 ширини сторінки.

Діалог – розмова двох чи кількох осіб, відтворена дослівно. Він складається з реплік (запитань і відповідей або повідомлень), які беруть у лапки й між якими ставлять тире, напр.: *„А що в тебе в торбинці?” – „Хіба не бачиш? Липовий цвіт”. – „На чай збираєш?” – „Ні, наша кооперація*

приймає його на ліки...” (М. Стельмах); „*А в тебе земля ще де є?*” – „*Ні, нема.*” – „*А хата є?*” – „*Є*” (Панас Мирний);

У друкованих текстах частіше кожен репліку починають із нового рядка, а перед нею ставлять тире. Якщо репліку супроводжують слова автора, то ставлять ті самі розділові знаки, що і при прямій мові.

Практичні завдання

Вправа 1. Поясніть розділові знаки в конструкціях із чужим мовленням.

1. Промовила конвалія: „Прощай, гаю милий!”. 2. „Вам здається, – обізвалася сусідка, – що тепер море, як синій птах?” (М. Коцюбинський). 3. „Почали сіно возити?” – зацікавивсь Аркадій Петрович. 4. Летів до тебе туманом через моря і дні, спадав із неба тугою, а ти сміялась: „Ні”. (Б. Олійник). 5. „Невже це літо зупинилось було біля нашого саду та й пішло собі до інших людей? – завмер я на місці. – Але чого воно було таким схожим на Мар’яну?.. Навіть хустку там розправило, як Мар’яна”. 6. Ось одна зірка упала на дальні поля, і дід говорить до неї і до себе: „Зорі, як люди, падають на землю, і вони мають свій вік, – а далі обертається до мене: – Тобі, дитино, не холодно? Може, свою кирею дати?” (М. Стельмах). 7. „На добридень, ти моя голубко! – „На добридень, мій коханий друже!” – „Що ж сьогодні снилось тобі, любко?” – „Сон приснився, та дивненький дуже” (Леся Українка). 8. Челядь гуляє на майдані; старі гомонять під ворітьми, а в Мелашки звичайні гості – думки. Ох, Боже, Боже, трошки того віку, а як важко його прожити. Андрій знов не найнявся. Отак щороку легкого хліба шукає (М. Коцюбинський).

Вправа 2. Перепишіть, розставляючи розділові знаки. Визначте засоби передачі чужого мовлення, прокоментуйте особливості вживання розділових знаків.

1. Добрий вечір вам. І тобі добрий Одарко статечно відповідає тато зупиняє Обмінну пізенько повертаєшся з поля. Після чужої роботи ходила дивитись на своє жито підходить жінка до самого воза (М. Стельмах). 2. Куди ви нас везете питає звільнена бранка На тихі води на ясні зорі у мир хрещений у край веселий молодичко підморгує Савка (З. Тулуб). 3. А в тебе земля ще де є Ні немає А хата є Є (Пананас Мирний). 4. Хіба щось погане приснилось питають мати і знову заходжуються дмухати в жарину (Григій Тютюнник). 5. І він потягся як дитина радо І мовив Добре бути молодим У теплі дні збирання винограду (М. Рильський). 6 Як добре те що смерті не боюсь я і не питаю чи тяжкий мій хрест що перед вами судді не клонюся в передчутті недовідомих верст... (В. Стус). 7. Тадей Рильський ... постійно жив у селі Романівка де одружився з простою селянською дівчиною оставшись на все життя вірний ідеї прекрасної авантюри своєї молодості

(М. Рильський). 8. Хтось говорив що рецензувати поезію значить цитувати її (В. Симоненко). 9. Ніколи не забуду резюме проф. В. Сімовича який ... сказав про неї [повість „Старший боярин”] таке від часів Гоголя українська природа не найшла величнішого поета ніж Тодось Осьмачка (Ю. Стефаник).

Вправа 3. Замініть пряму мову непрямою, спираючись на правила заміни.

1. „Черниш, яке сьогодні число?” – спитав похмуро Сагайда, шкутильгаючи поруч (О. Гончар). 2. „Це він тільки на вигляд ефрейтор!” – пояснив подоляк (О. Гончар). 3. „А де ж це помічниця ваша?” – поспитала Ковалиха (Є. Гуцало). 4. „О, я хочу мерщій вибити з голови інститутський романтизм”, – сказала Катерина (І. Н.-Левицький). 5. „Мріємо?” – спитав Тур, подаючи Іванові руку (Григор Тютюнник). 6. „Чого зажурився, мій любий козак?” – питає дівчина вродлива (Леся Українка). 7. „Прокляття!” – цідить він крізь зуби (О. Сизоненко). 8. Захар Іванович завжди застерігає мене: „Дивись, без балощів! Ти на роботі! Обережно мені!” (В. Близнець).

Вправа 4. Запишіть діалог поставте потрібні розділові знаки й поясніть їх.

Три відповіді
Цікавість запитала в юнака
Твоя вершина... Де вона Яка
Любов
Тепер вона у зрілості пита
Що повнить змістом днини і літа
Праця
Іде до старості, зове відповісти
А що цінуєш більше всього ти
Життя

В. Крищенко

Вправа 5. Цитати запишіть реченнями з прямою мовою, урізноманітвивши їх пунктуаційне оформлення.

1. Найбільше і найдорожче добро в кожного народу – це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування (Панас Мирний). 2. Гончар мав усі підстави сказати без перебільшень, що Шевченко й Франко – це справді ті два могутні крила, які винесли українське слово, українську культуру на простори світові (Д. Павличко). 3. Дорожить людина тим, у чому вона залишила часточку свого життя, крихітку серця свого, крапельку крові (В. Сухомлинський). 4. Ніщо нам не коштує так дешево і ніщо не цінується нами так дорого, як ввічливість (М. Сервантес). 5. Книга – це дзеркало. І якщо в нього дивиться мавпа, то із нього не може виглянути лик апостола (Г.-К. Ліхтенберг). 6. Як може добре виховати людину той, хто сам не був добре вихований! (Ж.-Ж. Руссо).

Тестові завдання

1. Установіть відповідність

Спосіб відтворення чужого мовлення

- 1 пряма мова
- 2 непряма мова
- 3 невласне пряма мова
- 4 цитата
- 5 діалог

Речення

- А Франкові рядки „Нам пора для України жить...” актуальні як ніколи.
Б Ось і прийшла випробувань хвилинка, Мене питає: „ Ти мужній? Доведи!” (В. Крищенко).
В Питається вітер У юної нени: „Чи вирости діти?”– „Вони ще зелені.” (В. Крищенко).
Г По довгому напруженому мовчанні Давид озвався перший. Може, він Марію образив, хай не сердиться; він зовсім цього не хотів, як говорив те, може, й казати не треба було (А. Головка).
Д Другого дня на лану Микола спитав у Нимидори, чи вийде вона в суботу на вулицю (За І. Н.-Левицьким).

	А		В	Г	Д
1					
2					
3					
4					
5					

2. Установіть відповідність між реченням (розділові знаки пропущено) і його схемою.

Схема

- 1 А: „П?”
- 2 „П? – а. – П”.
- 3 „П?” – а.
- 4 „П!” – а.
- 5 „П, – а, – П”.

Речення

- А Ви чули новину розказував Петро Сула й Десна впадають у Дніпро (В. Симоненко).
Б І кричать мандрівники Нас тепер ніяким дивом Навіть бубликом красивим Не заманите віки У країну Навпаки (В. Симоненко).

В Ото воно там якраз і було тикаючи назад пужалком сказав мій візник отам де стовп (П. Панч).

Г Хто такі спитав похмуро Найстрашніший мацапура (В. Симоненко).

Д Додому додому співало його серце (І. Цюпа).

	А	Б	В	Г	Д
1					
2					
3					
4					
5					

3. У якому рядку пунктуаційне оформлення прямої мови відповідає нормам?

А Еміль Короткий писав, „людина вчиться говорити дуже рано, а мовчати дуже пізно”.

Б „Людині треба два роки, щоб навчитися говорити”, сказав Ф. Гойя, і шістдесят років, щоб навчитися тримати язик за зубами”.

В „Нелегко, кажуть, жити на дві хати. А ще не легше – жити на дві душі!”(Л. Костенко).

Г Пушкар сказав: „Я вам поговорю! Тут головне – спокійно і без крові.” (Л. Костенко).

Д „Іронія – це блискавка ума, котра освітить і глибини смислу” – зауважує Л. Костенко.

4. У якому рядку пунктуаційне оформлення прямої мови не відповідає нормам?

А „Геніальність має межі, – зауважував Є. Хаббард, – дурість безмежна”.

Б „Коли людина не відчуває краси квітів, коли не любить природу і коли її не радують пісні, вона хвора, – писав В. Шекспір і наголошував І цю людину треба обов’язково лікувати”.

В Борис Олійник влучно мовив: „З народом загравать не треба. Він добре бачить з-під брови: І що ви корчите із себе, І хто есте насправді ви”.

Г „Де ти, Претич-воєводо, Де ти, князю Святослав?!” – Так собі подумав хлопець І у когось запитав: „Чи не бачили ви, дядьку, Тут буланого коня?” (О. Олесь).

Д „Вставай, Михайлику, вставай...”– „Ма-мо, іще одну крапельночку...” – „Струси цю крапельночку”. – „Ой...” (М. Стельмах).

5. У якому рядку правильно оформлено цитату?

А Юрій Смолич писав про Ярослава Галана, що це була людина не тільки чималої політичної сили, але й ніжної вдачі, гарячого серця і чулої душі.

Б Б. Олійник назвав В. Крищенка у передмові до книги поезій „істинним українцем і за родоводом, і, щонайголовніше – за ідеєю”.

В Життєвим кредом В. Стуса можна вважати його ж рядки:

„Тож дай мені – дійти і не зотліти,
Дійти – і не зотліти – дай мені!
Дозволь мені, мій вечоровий світе,
Упасти зерном в рідній борозні”.

Г „Роби радість іншим! І ти побачиш, що радість радує”. (К. Фішер)

Д Під враженням від почутої одного разу ввечері на Кос-Аралі української пісні Тарас Шевченко написав: Ну що б, здавалося, слова... Слова та голос – більш нічого. А серце б’ється, ожива, як їх почує!

СТИЛІСТИКА І КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

Тема 15. Стилїстика

Теоретичні питання

1. Поняття про спілкування та мовлення. Ситуація спілкування: адресат та адресант мовлення, мета й умови спілкування, повідомлення, його зміст і форма.

2. Поняття про стилі мовлення: розмовний, публіцистичний, науковий, художній, офіційно-діловий, епістолярний, конфесійний.

Література

1. Козачук Г. О. Українська мова : Практикум [Текст] / Г. О. Козачук. – К. : Вища школа, 2008. – 416 с.

2. Козачук Г. О. Практичний курс української мови / Г. О. Козачук, Н. Г. Шкурятяна. – К: Вища школа, 1993. – 367 с.

3. Кравець Л. В. Стилїстика української мови : Практикум : Навч. посіб. / За ред. Л. І. Мацько. – К. : Вища школа, 2004. – 199 с.

4. Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М. Стилїстика української мови / Мацько Л. І. – К. : Вища школа, 2003. – 462 с.

5. Пономарів О.Д. Стилїстика сучасної української мови : Підручник / Пономарів О. Д. – 3-тє вид. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2000. – 248 с.

Художній стиль посідає особливе місце серед функціональних стилів української мови. Він широко використовує матеріал усно-розмовного стилю, але й дисциплінує його, уводить у літературні норми побутове мовлення. Унікальність художньої мови в тому, що в ній у взаємозв’язках і переходах реалізуються всі функціональні типи мовлення.

Увага! Основними **ознаками** художнього стилю є *образність, поетичність, естетика мовлення, експресія як інтенсивність вираження,*

зображуваність (конкретно-чуттєве живописання дійсності – людей, природи, явищ, понять, якостей, властивостей, відношень). У художньому стилі, крім об'єктивності реального світу, існує і суб'єктивність сприйняття його людиною.

Художній текст є системою образів, які вибудовано на тлі загальнозживаної нейтральної, емоційно-експресивної лексики, різних видів синонімів, антонімів, омонімів, фразеологізмів; використанням зі стилістичною метою історизмів, архаїзмів, діалектизмів, просторічних елементів, напр.: *Провесна. По узліссі і на галяві зеленіє перший ряст і цвітуть проліски та сон-трава.*

Дерева ще безлисті, але вкриті бростю, що от-от має розкритись. На озері туман то лежить пеленою, то хвилює од вітру, то розривається, odkриваючи блідо-блакитну воду. В лісі щось загомніло, струмок зашумував, забринів... (Леся Українка).

Особливою прикметою художнього стилю є широке вживання дієслівних форм різних способів: родових – у минулому часі й умовному способі; особових – у теперішньому й майбутньому часі дійсного способу, у наказовому способі.

Оскільки в текстах художнього стилю можуть використовуватися всі функціональні типи мовлення (опис, розповідь, міркування) і всі можливі їхні комбінації, то відповідно можуть використовуватися всі типи речень. Така повна свобода синтаксичного конструювання можлива тільки в художньому та розмовному стилях, напр.: *Море дедалі втрачало спокій. Чайки знімались із одиноких берегових скель, припадали грудьми до хвилі і плакали над морем. Море потемніло, змінилось. Дрібні хвилі зливались докупі і, мов брили зеленкуватого скла, непомітно підкрадались до берега, падали на пісок і розбивались на білу піну. Під човном клекотіло, кипіло, шумувало, а він підскакував і плигав, немов нісся кудись на білогривих звірах* (М. Коцюбинський).

Увага! У художньому стилі повною мірою представлені тропи та стилістичні фігури: метафора, метонімія, синекдоха, порівняння, епітет, паронімія, гіпербола, персоніфікація, алітерація, асонанс, анафора, повтори, синтаксичний паралелізм, еліпс, неповні речення, періоди, риторичні звертання, питання, полісиндетон (багатосполучниковість), асиндетон (безсполучниковість).

Художній стиль поділяють на підстили за родами й жанрами літератури: *епічні* (прозові: епопея, роман, повість, оповідання, нарис), *ліричні* (поема, балада, пісня, поезія), *драматичні* (драма, трагедія, комедія, мелодрама, водевіль), *комбіновані* (ліро-епічний твір, драма-феєрія, усмішка тощо). Кожний із них має свої особливості мовної організації тексту.

Офіційно-діловий стиль сучасної української мови певний час розвивався тільки як епістолярій приватного характеру, оскільки український народ не мав своєї державності. У зв'язку з проголошенням України незалежною самостійною державою нині максимально зростає роль офіційно-ділового стилю української мови, що обслуговує суспільне, громадське і державне життя громадян усієї країни.

Сфера використання офіційно-ділового стилю мови – це офіційне спілкування в державно-політичному, громадському й економічному житті, законодавство, адміністративно-господарська діяльність.

Основне призначення – регулювання ділових відносин мовців у державно-правовій і суспільно-виробничій сферах, обслуговування громадянських потреб людей у типових ситуаціях.

Основні ознаки офіційно-ділового стилю: регульовально-імперативний характер, документальність (кожний офіційний папір повинен мати характер документа), стабільність (тривалий час зберігає традиційні форми), стислість, чіткість, висока стандартизація значної частини висловів, суворе регламентація тексту.

Основні мовні засоби: на нейтральному тлі загальноживаних мовних елементів широке використання суспільно-політичної та адміністративно-канцелярської термінології (*відрядження, протокол, наказ, вищезазначений, вищезгаданий, нижчепісаний, пред'явник, пред'явлений, заява, заявник, сторони, показання, ухвала, угода, розпорядження, резолюція, інструкція, план, звіт, документ, декларація, кредит*); специфічна фразеологія (*порушити питання, подати пропозицію*); відсутність емоційно-експресивної лексики і будь-якої мовної індивідуальності автора, обмежена синонімія. У синтаксисі офіційно-ділового стилю переважають: безособові й наказові форми дієслів; безособові, інфінітивні, неозначено-особові, узагальнено-особові речення; іменний присудок, складні синтаксичні конструкції, дієприкметникові й дієприслівникові звороти. Обов'язковим є чітко регламентоване розміщення і побудова тексту, обсяг основних частин, наявність обов'язкових стандартних висловів (тому в діловому спілкуванні прийнято частіше користуватися готовими бланками).

Офіційно-діловий стиль мови має такі підстилі (та їхні жанри): *законодавчий* (закони, укази, статuti, постанови); *дипломатичний* (міжнародні угоди – конвенції, повідомлення – комюніке, звернення-ноти, протоколи); *адміністративно-канцелярський* (накази, інструкції, розпорядження, довідки, заяви, звіти).

Публіцистичний стиль української мови започатковуваний одночасно з художнім, офіційно-діловим, науковим. Проте тривалий час публіцистичний стиль не мав повноцінного розвитку через втрату українським народом державності, через постійні заборони української мови. Публіцистичний стиль – це стиль суспільної комунікації, громадського життя, звідки українська мова витіснялася з нього то польською, то російською владою.

Публіцистика є ніби проміжною сферою художнього, ділового й наукового спілкування, вона синтезує в собі частину функцій, мовних ознак та засобів художнього, ділового, наукового стилів.

До **основних ознак публіцистичного стилю** належать: спрямованість на новизну; динамічність; актуалізація сучасності; інформаційність; політична, суспільна, морально-етична оцінка того, про що пишеться або мовиться; синтез логізації та образності мовного вираження, що нагадує про близькість

публіцистичного стилю до наукового і художнього; документально-фактологічна точність; декларативність; закличність; поєднаність стандарту й експресії; авторська пристрасть; емоційність, простота і доступність; переконливість. Усі ці й інші ознаки створюють враження «багатостильовості» публіцистичного стилю, який настільки розростається й розгалужується поза власне публіцистичним, що підстилі дають підстави називати їх окремими стилями (газетним, журнальним, телевізійним тощо).

Основні мовні засоби публіцистичного стилю – це сплав елементів наукового, офіційно-ділового, художнього стилів. З одного боку, у ньому широко використовують суспільно-політичну лексику, політичні заклики, гасла, точні найменування (подій, дат, учасників, місця), а з іншого – багатозначну образну лексику, що здатна привернути увагу читача і вплинути на нього, художні засоби – тропи і фігури. Всі лексеми здебільшого чітко розподілені на позитивно-оцінні й негативно-оцінні. Навіть при художньому домислі в публіцистичному стилі авторське «я» збігається з фактичним мовцем.

Сфера застосування, призначення публіцистичного стилю і ознаки, яким він має відповідати, виробили в ньому певні мовні форми вираження. Насамперед до таких можна зарахувати суспільно-політичну лексику: як власне суспільно-політичну: *актив, актуальність, громадський, держава, державний, єдність, ідея, ідейність, ідейний, капіталістичний, політика, політичний, прогрес, прогресивний, реакційний, світогляд, союзник, суспільство*, так і загальноживану, що часто вживається в суспільній сфері й набула такого контекстного значення: *боротьба* (сил), *вогнище* (війни), *змагання* (систем), *проблема* (роззброєння), *розвиток* (ідей) тощо.

Увага! Публіцистичний стиль завжди виражає протистояння певних сил. Це його обов'язкове призначення й основна ознака.

У публіцистичному стилі виокремлюють кілька підстилів, кожний з яких має свої жанрові й мовні особливості: *власне публіцистичний*, або стиль засобів масової інформації (газети, часописи, радіо, телебачення, реклама), *художньо-публіцистичний* (памфлети, фейлетони, нариси, есе), *науково-публіцистичний* (критичні статті, аналітичні огляди, соціальні портрети тощо).

Майстерне виголошення досконалого публіцистичного тексту називають *ораторським*. Тому можна вважати, що вислів «ораторський стиль» означає усну форму публіцистичного стилю, ці поняття близькі.

Науковий стиль і його термінологія почали складатися ще в давній книжній українській мові частково за зразками і під впливом грецької та латинської мов, які викладали тоді в усіх вищих школах України. Із них перекладено наукові книги, тому що латина була мовою наук усієї Європи. Почасті науковий стиль формувався з власне українських мовних засобів шляхом спеціалізації вжитку їх і термінологізації значень. Науковий стиль нової української мови почав формуватися з середини XIX ст. спочатку як науково-популярний стиль.

Основні ознаки наукового стилю: інформативність, понятійність і предметність, об'єктивність, логічна послідовність, узагальненість, однозначність, точність, лаконічність, доказовість, переконливість, аналіз, синтез, аргументація, пояснення причиново-наслідкових відношень, висновки.

Основні мовні засоби: абстрактна лексика, символи, велика кількість термінів, схем, таблиць, графіків, зразків-символів, часто іншомовних слів, наукова фразеологія (стійкі термінологічні словосполучення), цитати, посилання, однозначна загальнонавчальна лексика, безсуб'єктність, безособовість синтаксису, відсутність всього того, що вказувало б на особу автора, його уподобання (емоційно-експресивних синонімів, суфіксів, багатозначних слів, художніх тропів, індивідуальних неологізмів).

Наукові тексти мають типові композиції жанрів. Для текстів наукового стилю характерним є послідовне членування на розділи, параграфи, пункти, підпункти. Науковий стиль має чітко організований синтаксис. У ньому переважають речення складної, але «правильної» будови, часто ускладнені зворотами, нанизуванням іменних форм. У реченнях багато іменників і відносних прикметників, мало дієслів, зокрема особових форм. Із наявних дієслівних форм частіше вживають безособові, узагальнені чи неозначені, напр.: *Дано дві сторони і кут, протилежний одній з них. Знайди інші два кути і третю сторону* (Із підручника).

Науковий стиль має такі підстили: *власне науковий* (монографія, стаття, наукова доповідь, повідомлення, тези); *науково-популярний* (виклад наукових даних для нефахівців – книги, статті в неспеціальних журналах); *науково-навчальний* (підручники, лекції, бесіди тощо).

Увага! Зберігаючи основні ознаки стилю, кожний із підstilів і жанрів характеризується своїми особливостями використання мовних засобів. *Власне науковий* підстиль має інтернаціональну символіку, універсальні загальнонаукові терміни. *Науково-популярний* підстиль використовує й елементи художнього мовлення (епітети, порівняння, метафори), щоб зацікавити читача. *Науково-навчальний* характеризується доступністю викладу інформації, спрощеністю системи доведень, програмністю викладу матеріалу, спрямованою на активізацію мислення учня, поступовим, послідовним уведенням термінологічної лексики.

Конфесійний (від лат. confessio – визнання, сповідання) стиль виник як стильове запозичення у зв'язку з прийняттям християнства в Київській Русі. Культові книги почали перекладати з грецької мови старослов'янською і використовували в релігійних обрядах, додаючи окремі українські вимовні й граматичні риси. Вчені вважають, що такі тексти в XIV ст. вже читали по-українському. Відомо, що в XVI ст. в церквах використовували й давню українську мову, що засвідчують численні переклади фрагментів із Біблії, учительних евангелій. Найціннішою пам'яткою того періоду є писане давньоукраїнською мовою Пересопницьке евангеліє, що стало національною святинією українців.

Сфера поширення конфесійного стилю – культові установи: церкви, монастирі, скити, теологічні навчальні заклади, молитовні будинки, релігійні громади, родини вірян.

Основне призначення конфесійного стилю – допомагати вірянам в спілкуванні їхніх душ із Богом, зберігати й продовжувати культові ритуали, об'єднувати вірян одним почуттям щиросердної віри в Бога.

Основні ознаки конфесійного стилю: урочистість і піднесеність, благозвуччя, символізм та стійкість (стандартність) стильової норми.

До **основних мовних засобів** конфесійного стилю належить маркована лексика, яку в національній літературній мові називають конфесійною. Це слова *Ісус, Різдво, Великдень, Пасха, Благовіщення, Трійця, піст, причастя, говіння, святий, священник, отець, дяк, диякон, єпископ, митрополит, архімандрит, архієрей, архіпастир, Водохреще, патріархат, літургія, врата, олтар, престол, псалми, ангел, архангел, катахізис, церква, ікона, кадило, християнство, хрещення, духовенство, вознесіння, пророк, гріх, провидіння, монах, чернець* тощо.

Серед конфесійної лексики є складні слова: *Богородиця, Богоматір, Богоявлення, чудотворець, триєдиний, чоловіколюбний, Богочоловік, чинопокладація, священнодіяння*.

У конфесійному стилі є загальноживані вирази, які набули сакрального забарвлення. Деякі з них шляхом перенесення і символізації набули конфесійного стилістичного значення, напр.: слово *чаша* в конфесійному стилі означає долю (*випити чашу до дна* – терпеливо знести всі незгоди життя; *гірка чаша* – дісталася тяжка доля; *нехай мене обминає чаша сія* – нехай буде все добре), слова *хліб* і *вино* – їжу (хліб – тіло Христа, а вино – кров), слово *дорога* – це життя.

Увага! Важлива мовна ознака конфесійного стилю – старослов'янізми: *агнець, взивати, воздати, воздаяніс, возсідати, сотворити, уповати, упованіс*. Має конфесійний стиль і свою фразеологію – усталені словосполучення: *Ісус Христос, Мати Божя, за упокій душі, подати на часточку, Небесний Отець, Тайна вечеря, Святий Дух, раб Божий, воскресіння із мертвих, скорблящих радосте, Христос воскрес! Воістину воскрес! Достойно єсть! Христос Спаситель, судний день*.

Як і в кожній мові, так і в українській **розмовний стиль** найдавніший, тому що він започаткований із виникненням мови і в ньому вона розвивалася на початкових своїх етапах. Перші норми літературних мов, що виникали на діалектній основі, формувалися саме в розмовному стилі.

Для української мови розмовний стиль є особливо важливим, бо в різні й майже завжди несприятливі для розвитку літературної мови часи через політичні утиски українського народу, через офіційне невизнання його мови, культури, через надмірні впливи запозиченої старослов'янської та інших мов тільки розмовна мова зберігала й передавала з уст в уста моральні засади й етнічні риси українства.

Увага! Розмовний стиль має дві суттєві риси, якими зумовлені більшість його ознак. Перша з них – він з'явився в усній формі і намагається її зберегти, хоча нині поширюється і в писемній формі (епістолярії, художні твори). Друга – розмовний стиль має дуже широку сферу.

Усна форма розмовного стилю позначилася на мовних одиницях усіх рівнів: вимові звуків і звукосполучень, лексиці, словотворі, морфологічних формах, синтаксичних структурах, будові тексту.

Розмовний стиль «обслуговує» всіх громадян суспільства, всі верстви українського етносу в їхніх щоденних життєвих потребах, він має надзвичайно розгалужену, багату лексику. Розмовний відтінок негативного забарвлення мають складні іменники з дієслівним компонентом у формі наказового способу: *варивода, вернигора, вертихвістка, дурисвіт, крутивус, крутиніс, паливода, пройдисвіт, шибайголова* та дієслівним коренем у ролі другого компонента: *віршомаз, блюдолиз, душогуб*.

Такі ознаки розмовного стилю, як *лаконічність тексту, стислість структур*, ведуть до того, що в розмові означуване слово випускається, залишається тільки те основне, що вказує на ознаку, тобто структури компенсуються і відбувається субстантивізація іменників: *гардеробна, душова, закусочна, приймальня, примірочна, пивна, шашлична, булочна, молочна, заливне, холодне, гаряче* (страва), *апаратна, прохідна, доповідна, накладна, відпускні, комісійні* тощо. Такий самий розмовний характер мають і назви жіночого роду з суфіксом *-к-* на зразок: *читалка, курилка, електричка, забігайлівка, трясучка, літучка* (швидкий поїзд), *легковичка, моторка, роздягалка*. Серед прикметників народнорозмовний відтінок мають утворення з суфіксами інтенсивної якості та згрубілості: *-уч-/-юч-, -ач-/-яч-/*, *-ущ-/-ющ-/*, *-ащ-/-ящ-/*: *бруднючий, балакучий, добрячий, поганючий, завидючий, гулячий, пропащий, гребенястий, попелястий, рукастий, головастиий* тощо. У системі дієслівних форм виокремлюють кілька таких, що мають розмовний відтінок. Це дієслова з суфіксом *-ону-*: *стукнути, хвастоннути, хапоннути, стрибоннути*; відвігукові дієслова з суфіксом *-ка-*: *бекати, мекати, гикати, ойкати, гейкати*; інфінітивні форми на *-ть*: *співать, ходить, робить*; дієслова тривалої чи багатократної дії з префіксом *попо-*: *попоходити, попоробити, попоказати, поподумати*.

Характерною рисою розмовного стилю є продуктивність багатоназивання та різноназивання: *батько, дід, син, онук, зять, брат, дядько, кум, сват; мати, дочка, онука, невістка, сестра, бабуся, тітка, кума, сваха, жінка; силач, ловкач, хапун, свистун* та ін.; *ледар, дурень, дурак, роззява, розмазня, шмаркач, ледащо, ніщо* та ін.

Відтінок розмовності мають і віддієслівні іменники жіночого роду з суфіксами *-н-, -еч-, -анин-* на означення інтенсивності та розтягненості дії, процесу, явища: *гульня, грання, метушня, гризня, реготня, ворожнеча, колотнеча, біганина, тяганина*. Розмовний відтінок переважно негативного забарвлення мають і збірні іменники з суфіксами *-н-, -в-, -от-*: *комашня, дітлашня, собачня, братва, біднота, голота, парубота, мушва*.

Серед іменників – назв осіб за професією, родом занять та розмовно-просторічним характером вирізняються іменники жіночого роду з суфіксами **-ш-, -их-**: *директорша, коменданша, офіцерша, генеральша, ревізорша, бухгалтерша, кравчиха, дячиха*.

Відтінок розмовності завжди мають і суфіксальні іменники, що є назвами осіб за якимись характерними особистими рисами і зовнішніми ознаками: *бабій, багатій, крутій, лупій, плаксії, тюхтій; дивак, пияк, чудака; забудько, крутько, незнайко, хапко, хвалько; брехун – брехуха, ласун – ласуха, балакун – балакуха, реготун – реготуха; бурмило, дурило, громило, здоровило* та ін.

Увага! Абревіація словосполучень в одне слово також є ознакою розмовності, напр.: *харчоблок, медсестра, ветлікар, завгосп, машбуд*.

Розмовний стиль широко послуговується художніми засобами – тропами і фігурами, проте надає перевагу лише окремим. Немає в ньому широких періодів, полісиндетонів, повторів, але активно використовуються епітети й метафори, порівняння, метонімія і синекдоха. У тропях і фігурах задіяна розмовна і загальноживана лексика.

Сфера використання епістолярного стилю мови не має чітко окреслених меж – це побут, інтимне життя, виробництво, політика, наука, мистецтво, справоведення (справочинство).

Основне призначення епістолярного стилю – обслуговувати заочне, у формі листів, спілкування людей у всіх сферах їхнього життя. **Листи** (від гр. *epistole* – лист, звідси *епістолярний*) – це писемно оформлені монологи, звернені до певної особи (чи осіб).

Тематикою і змістом листи можуть бути найрізноманітнішими залежно від сфери їх використання та інтересів адресатів. Все листування буває двох типів: *офіційне (службове) та неофіційне (приватне)*.

Крім листів, до епістолярного стилю належать *щоденники, мемуари, записники, нотатки, календарі*.

Офіційним є листування між державними органами, установами, організаціями та між службовими особами, які підтримують офіційні стосунки. Таке листування входить до сфери офіційно-ділового стилю.

Неофіційне (приватне) листування ведеться між особами, які мають неофіційні стосунки. Воно має переважно побутовий характер – родинний, інтимний, дружній – і перебуває у сфері дії усно-розмовного стилю.

Увага! Не всі стилісти визнають епістолярний стиль, вважаючи його писемним різновидом (підстилем) усно-розмовного.

Практичні завдання

Вправа 1. Визначте, до якого стилю належить поданий текст. Назвіть основні мовні ознаки цього стилю відповідно до тексту.

Понад самим берегом в'ється в траві стежка через усе село. Підеш тією стежкою, глянеш кругом себе, і скрізь бачиш зелене-зелене море верб, садків, конопель, соняшників, кукурудзи та густої осоки.

От стеляться розложисті, як скатерть, зелені левади. Густа, як руно, трава й дрібненька, тонісінька осока доходять до самої води. Подекуди по жовто-зеленій скатерті розкидані темно-зелені кущі верболозу, то кругленькі, наче м'ячики, то гостроверхі, неначе топольки. Між м'якими зеленими, ніби оксамитовими, берегами в'ється гадюкою Раствавиця... он верби оступились од берега й розсипались купами па зеленій траві... в одному місці розрослись чималі вишняки, а далі од берега, коло самих хат, ростуть дикі груші та яблуні, розкидавши своє широке гілля понад соняшниками; а ондечки серед одного города вгніздилась прездорова, стара, широка та гілляста дика груша, розклала своє гілля трохи не при землі на буряки та картоплю. Соняшники заплутались своїми жовтими головами в гіллі... (І. Нечуй-Левицький).

Вправа 2. Визначте, до якого стилю та підстилю належить поданий текст. Випишіть характерні словосполучення та слова.

Комуністичний режим, який встановився внаслідок жовтневого перевороту, розв'язав нещадну громадянську війну на терені Російської імперії силою зброї, опираючись на п'яту колону, та захопив Україну, заливши її кров'ю. Що було далі, нині уже стало широко відомим: розкуркулення і депортація найталановитішої верстви селянства, штучний голодомор, який забрав до 8 мільйонів життів українців, винищення квіту нації – інтелігенції, жорстоке придушення найменших виявів національної самосвідомості, створення атмосфери тотального страху, терор, вироки трійок та розстріли без суду та слідства, десятирічні каральні операції проти населення Західної України, яке повстало проти комунізму, політика зросійщення, яка мала відібрати (і почасти відібрала) у нас материнську мову. Немає кінця-краю комуністичним злочинам проти української нації. Це був справжній геноцид, етноцид, лінгвоцид нашого народу (Із газети).

Вправа 3. Визначте, до якого стилю належить поданий текст. З'ясуйте, які мовні засоби використані в ньому.

Назва літургії походить від двох грецьких слів, що означають загальнонародне богослужіння. Усі ідеї, і серце християнства, і всі прагнення церкви зосереджені в літургії, як у світлому крузі. В ній здійснюється Євхаристія, тобто причащення тіла і крові Господньої. Це таїнство встановив Христос при Апостолах па горі Сіоні в Єрусалимі й заповідав творити його до кіпця світу. Отці і вчителі церкви опрацювали і доповнили його. У XIV ст. літургія склалася остаточно в неземній красі обрядового і молитовного чину як дорогоцінний духовний скарб для життя.

Літургія має три частини: проскомідію, літургію проголошених і літургію вірних (В. Барка).

Вправа 4. Назвіть основні мовні ознаки поданого тексту.

– Карпе! – тихо почав Лаврін, дуже охочий до гарних дівчат. – Скажи-бо, кого ти будеш сватать?

– Ат! Одчепись од мене, – тихо промовив Карпо.

– Сватай Олену Головківну. Олена кругла, як цибулька, повновида, як повний місяць; в неї щоки, мов яблука, зуби, як біла ріпа, коса, як праник, сама дівка здорова, як тур: як іде, то під нею аж земля стугонить.

– Гарна... мордою хоч пацюки бий: сама товста, як бодня, а шия хоч обіддя гни.

– Ну, то сватай Одарку Ходаківну: ця тоненька, як очеретина, гнучка станом, як тополя; личко маленьке й тоненьке, мов шовкова нитка; губи маленькі, як рутяний листок. З маленького личка хоч води напийся, а сама пишна, як у саду вишня, а тиха, неначе вода в криниці.

Старий Кайдаш аж набік сплюнув, а Карпо промовив:

– Вже й знайшов красуню! Та в неї лице, як тріска, стан, наче копистка, руки, як кочерги, сама, як дошка, а як іде, то аж кістки торохтять.

– Але ж ти й вередливий! То сватай Хотину Корчаківну, – сказав Лаврін і засміявся.

– Чи ти здурів? Хотина як вигляне в вікно, то на вікно три дні собаки брешуть, а на виду в неї неначе чорт сім кіп гороху змолотив.

Ну, то бери Ганну. ...(І. Нечуй-Левицький).

Вправа 5. Перепишіть тест. Визначте його стиль та підстиль. Укажіть на конкретні мовні засоби, які творять стиль. Чому текст не можна зарахувати до художнього стилю? Знайдіть у тексті лексичні синоніми.

У сивого полину є чорнявий брат – чорнобиль. У нього чорнувато-буре стебло і темні суцвіття. Назва *чорнобиль* прозора, адже друга частина *било*, *билина* – «стебло», «зілля» (корінь *бил* – зафіксовано в словах усіх слов'янських мов). Друга назва цього виду полину – нехворощ. Це вже більш таємнича назва. Може, в основі цієї назви лежить слово *хворост*, а заперечна частка *не* вказує, що віник, зроблений з полину, це «не хворостяний віник»? Навряд. Назва своїми коренями сягає в сиву давнину і перекладається описово як «засіб від грому та блискавки». А ось і докази: у старій чеській мові було слово *нехрасть*, а тепер є слово *нетреск*, у польській мові є слово *нетшеск*, у словаків і сербів – *нетреск*, скрізь *не-* і скрізь *-треск-*. До східних слов'ян слово прийшло зі старої чеської мови і засвоїлося цими мовами, а за законами східнослов'янських мов західнослов'янське сполучення *-ра-* передається як *-оро-*: *нехрасть* – *нехорость* – *нехворощ*.

У полину є ще одна назва – євшан, рідковживана і маловідома. Вона засвідчена в Іпатіївському літописі від 1201 р. (*евшань*, *емшань*). Зустріти це слово можна в старовинних піснях, у віршах поетів А. Майкова, М. Вороного. Походить воно з тюркських мов (туркменське *йовшан*, башкирське *юшан*) (А. Коваль).

Тестові завдання

1. Основні функціональні стилі сучасної української мови:

А Науковий, офіційно-діловий, епістолярний, публіцистичний, художній, конфесійний;

Б Науковий, офіційно-діловий, епістолярний, публіцистичний, художній, конфесійний, розмовно-побутовий, ораторський;

В Науковий, офіційно-діловий, публіцистичний, художній, конфесійний, розмовно-побутовий.

Г Публіцистичний, художній, розмовно-побутовий, науковий, офіційно-діловий.

2. Основні ознаки офіційно-ділового стилю:

А Абстрагованість, гіпотетичність, стислість і вичерпність викладу змісту, послідовність та переконливість, достовірність, точність, стабільність, висока стандартизація висловів, суворе регламентація тексту.

Б Достовірність, точність, експресивність, оцінність, стислість і вичерпність викладу змісту, послідовність та переконливість, стабільність, висока стандартизація висловів, авторське «я», суворе регламентація тексту.

В Достовірність, точність, суворе регламентація тексту, імперативність, стислість і вичерпність викладу змісту, послідовність та переконливість, стабільність, висока стандартизація висловів.

Г Точність, абстрагованість, гіпотетичність, стислість і вичерпність викладу змісту, послідовність та переконливість, достовірність стабільність, висока стандартизація висловів, емоційність, суворе регламентація тексту.

3. У структурі тексту є такі елементи:

А Теза, аргументи, основна частина, висновки.

Б Вступ, основна частина, закінчення.

В Передмова, вступ, основна частина, закінчення, післяслово.

Г Вступ, теза, аргументи, висновки, післяслово.

4. Укажіть рядок, у якому всі слова стилістично нейтральні:

А Ремонтувати, декада, тонна, інспектор, захід.

Б Брат, ходити, тиждень, довідка, десять, минулий.

В Ячмінь, мороз, широкий, кільканадцять, твердиня.

Г Говорити, виправляти, виконувати, реконструкція, негідник

**Тема 16. Розвиток мовлення.
Власне висловлення**

Власне висловлення оцінюють за критеріями змісту та мовленнєвого оформлення. Максимальна можлива сума балів за власне висловлення (сума балів за всіма критеріями) – 20 балів.

Зміст власного висловлення оцінюють за шістьма критеріями, як показано в таблиці 1.

Таблиця 1

Тема власного висловлення: «Будь-яка проблема – це можливість стати кращим»

Критерій	Зміст компонента	Композиційне оформлення та, словесний вияв	Кількість балів
1. Теза	<p>Учасник ЗНО чітко формулює тезу висловлення, тобто положення, яке буде доводитися в роботі.</p> <p>Учасник чітко формулює тезу, тобто висловлюється в один із таких способів:</p> <p>1) підтримує запропоновану думку (шляхом повторення чи перефразування теми власного висловлення);</p> <p>2) спростовує (заперечує) думку;</p> <p>3) пропонує компромісний варіант, наприклад: я не зовсім поділяю запропоновану думку і вважаю, що...;</p> <p>4) подає дві тези й аргументує кожну окремо, тобто водночас і підтримує, і спростовує запропоновану думку.</p> <p>Орієнтовні опорні слова: <i>проблема, труднощі, криза, випробування, справа, промах, неуспіх, невдача, невезіння, поразка, провал, крах, катастрофа, фіаско, помилка, програш;</i> <i>можливість, шанс, перспектива, спроможність, спромога;</i></p>	<p>Теза передує аргументам. Учасник може використати мовні конструкції на зразок «Я вважаю...», «На мою думку,...», «Я підтримую...», «Уважжаю...», «Я погоджуюся...», «Мені здається...», «Переконаний...», «Я не підтримую...», «Я хочу спростувати...», «Я не погоджуюся...», «Хочу піддати сумніву...», «Як на мене, то ...», «З одного боку..., аз іншого...» тощо.</p>	2

	<p><i>кращий, найкращий, гідний, достойний, хороший, гарний, славний, ладний, предобрий, прехороший;</i></p> <p><i>ставати кращим, робитися кращим, покращуватися, удосконалюватися, не опускаючи руки, не падати / занепадати духом, не впадати у відчай, не вішати носа</i></p>		
	<p>Учасник лише зазначає: «Я погоджуюся / не погоджуюся із запропонованою думкою», не розкриваючи змісту теми.</p> <p>У роботі немає чіткого формулювання тези, але наявні речення та ключові слова, що свідчать про розуміння теми.</p> <p>Учасник пише про проблеми, але не оцінює їхнього значення</p>	Теза розташована після аргументів або теза розірвана аргументами чи прикладами.	1
	<p>Учасник не формулює тези.</p> <p>Учасник формулює тезу, яка не відповідає запропонованій темі.</p>	У роботі відсутні речення та ключові слова, що свідчать про розуміння теми.	0
2. Аргументи	Учасник наводить принаймні два доречних докази, підстави для обґрунтування, підтвердження висловленої тези, які пов'язують тезу з прикладом.	Учасник може використовувати мовні конструкції на зразок «тому що», «це доводить», «підтвердженням цього є», «це засвідчує», «свідченням цього є», «доказом цього може бути» тощо.	2
	<p>Учасник наводить принаймні один доречний доказ для обґрунтування висловленої тези.</p> <p>Аргументи дублюють один одного, тобто другий аргумент перефразовує зміст першого.</p> <p>Один із аргументів не є доречним стосовно сформульованої тези.</p>		1

	Учасник не наводить жодного аргумента для обґрунтування тези, або наведені аргументи не є доречними.		0
3а. Приклад із літератури чи інших видів мистецтва	Учасник наводить принаймні один доречний приклад із художньої літератури або інших видів мистецтва. Указано проблему, порушену у творі, художній образ, через який проблему розкрито, назву й автора твору, може бути наведено цитату з твору. Учасник може також посилатися на факти з життя митців, якщо ці факти стосуються їхньої творчості	Учасник може використовувати мовні конструкції на зразок <i>«наприклад...»</i> , <i>«прикладом може слугувати...»</i> , <i>«яскравим прикладом цього може слугувати...»</i> , <i>«не можна не згадати...»</i> тощо.	2
	Немає мотивації наведення цього прикладу, або приклад містить фактичні помилки, або приклад не конкретизований через художній образ.		1
	Прикладу з літератури чи інших видів мистецтва немає або він недоречний.		0
3б. Приклад, що є історичним фактом або випадком із життя	Учасник наводить принаймні один доречний приклад або з історії, або із суспільно-політичного чи власного життя. Учасник може посилатися на факти з життя митців, якщо ці факти не стосуються їхньої творчості.	Учасник може використовувати мовні конструкції на зразок <i>«наприклад...»</i> , <i>«прикладом може бути...»</i> , <i>«не можна не згадати...»</i> тощо.	2
	Немає мотивації наведення цього прикладу або приклад містить фактичні помилки.		1
	Прикладу з історії, суспільно-політичного чи власного життя немає або він недоречний.		0
4. Логічність і послідовність	У роботі немає порушень причинно-наслідкових зв'язків.	Учасник структурує роботу за абзацами. Використовує мовні кліше, слова-скріпи, що оформлюють	2

		текст, на кшталт «по-перше», «по-друге», «з цього випливає», «як було зазначено», «повертаючись до думки», «як можна побачити» чи інші засоби міжфразового зв'язку.	
	У роботі є порушення логіки викладу. Наприклад, учасник формулює вступ, не пов'язаний з темою та змістом власного висловлення.	Учасник не структурує роботу за абзацами. Засобів міжфразового зв'язку немає	1
	Логіка викладу відсутня.		0
5. Висновок	Висновок органічно впливає з тези, аргументів і прикладів.		2
	Висновок не пов'язаний з аргументами та прикладами.		1
	Висновку немає. Висновок не відповідає темі та змісту власного висловлення.		0
Усього за зміст			12

У мовленнєвому оформленні власного висловлювання враховується відповідність роботи орфографічним, пунктуаційним, лексичним, граматичним і стилістичним нормам української мови. Мовленнєве оформлення оцінюють за двома критеріями: **ба** та **бб**.

Орфографічну й пунктуаційну нормативність власного висловлення оцінюють за критерієм **ба**, як це показано в таблиці 2.

Таблиця 2

Оцінювання орфографічного та пунктуаційної нормативності власного висловлення

ба. Кількість орфографічних і пунктуаційних помилок	Кількість балів
0 – 1 (негруба)	4
2 – 6	3
7 – 11	2

12 – 16	1
17 і більше	0

Під час оцінювання орфографічної та пунктуаційної нормативності роботи 2 негрубі помилки слід зараховувати як 1 грубу.

Увага! До не грубих зараховують такі помилки:

- ✓ винятки з правил;
- ✓ написання великої літери в складних власних назвах;
- ✓ випадки написання разом і окремо префіксів у прислівниках, утворених від іменників із прийменниками;
- ✓ випадки, коли замість одного розділового знака поставлений інший або пропущений один із парних розділових знаків;
- ✓ випадки нерозрізнення не / ні;
- ✓ заміна українських літер російськими.

Негрубу орфографічну та негрубу пунктуаційну помилку не сумують не зараховують як одну грубу.

Лексична, граматична та стилістична нормативність власного висловлення оцінюється за критеріями **6б**, як це показано в таблиці 3.

Таблиця 3

Оцінювання лексичної, граматичної та стилістичної нормативності власного висловлення

6б. Кількість лексичних, граматичних та стилістичних помилок	Кількість балів
0 – 1	4
2– 4	3
5 – 7	2
8 – 10	1
11 і більше	0

Систематичне порушення норм милозвучності (три і більше випадків порушення на одне із правил: у – в, ся – сь, і – й, з – із – зі) треба рахувати як одну стилістичну помилку.

Практичні завдання

Вправа. Сформулюйте тезу, наведіть два-три переконливі докази, що найкраще аргументуватимуть Ваші міркування. Проілюструйте думки покликаннями на приклади з художньої літератури (укажіть проблему порушену письменником, назву твору, назвіть художній образ,

через який проблема розкрита тощо), історичні факти або випадки з життя. Не переказуйте змісту, не давайте повної характеристики образів. Сформулюйте висновки. Підтримайте або спростуйте думку.

1. Українська мова може рівнятися з освіченими мовами гнучкістю й багатством синтаксису..., мова поетична, музикальна, мальовнича (І. Срезневський)
2. Україна – розкішний вінок із рути та барвінку, що над ним світять заплакані золоті зорі...
Поема жалю і смутку, краси і недолі...
Україна – країна смутку і краси, країна, де найбільше люблять волю і найменше мають її... (С. Васильченко)
3. Вибір професії – одна з найважливіших людських свобод.
4. Праця – найкращі ліки, моральні й естетичні (А. Франс).
5. Хто не вміє говорити, кар'єри не зробить (Наполеон).
6. Навіть маленька практика варта великої теорії (Чжуан-Цзі).
7. Є тисячі доріг, мільйон вузьких стежинок
Є тисячі ланів, але один лиш мій (В. Симоненко).
8. Не може бути справжнім сином своєї Вітчизни той, хто не стає справжнім сином матері й батька.
9. Серце матері – це безодня, на глибині якої завжди знайдете прощення (Оноре де Бальзак).
10. Дім без книг, що тіло без душі.
11. Шляхи, що ведуть до мистецтва, встелені тернами, але на них вдається зривати прекрасні квіти (Жорж Санд).
12. Всі види мистецтва служать найвеличнішому із мистецтв – мистецтву жити на землі (Б. Брехт).
13. В людині повинно бути все прекрасним: і обличчя, і одяг, і душа, і думки (А. П.Чехов).
14. Добро – це насамперед щастя всіх людей. Мудрість – це розум, поєднаний з добротою. Розум без доброти – лукавство (Д. Лихачов).

Тестові завдання

1. Укажіть на рядок, в якому немає помилок в уживанні прийменників.

- А по дорученню, по непорозумінню, по ініціативі;
- Б за бажанням, з питання, на замовлення;
- В з алгебри, з примусу, по адресу;
- Г по вимозі, через помилку, по закінченню.

2. В якому реченні немає помилок у слововживанні?

- А голова оголосив порядок денний зборів;
- Б акт являється документом, який ґрунтується на конкретних доказах;
- В більшість абітурієнтів, які успішно здали екзамени, будуть прийняті до інституту;
- Г у місті розпочалася підписка на газети та журнали.

3. Слово *показчик* може сполучатися зі словом

- А дороги;
- Б зрілості;
- В культури;
- Г даних.

4. Логічність мовлення не порушено в реченні

- А Мене не тільки цікавлять тварини, але і собаки;
- Б Ці квіти пахнуть ніжно і духмяно;
- В Повернувшись додому, у мене знову з'явився настрій;
- Г Усі школярі вже повернулись із занять, які вчилися в другу зміну.

5. Точність мовлення порушено в словосполученні

- А громадянський шлюб;
- Б особовий характер;
- В показник зрілості;
- Г передплата журналів.

6. Виберіть рядок, де всі конструкції є етикетними формулами прохання.

- А пробачте, вибачте, до побачення, дякую, доброго здоров'я;
- Б дуже прошу, прийміть моє прохання, будь ласка, будьте добрі, дозвольте;
- В добрий день, прощайте, зичу вам щастя, будьте люб'язні, дуже вдячний вам за...;
- Г перепрошую, даруйте на слові, щиро дякую, вітаю вас з ювілеєм, доброго вечора.

7. Виберіть правильний варіант речення чи словосполучення.

- А Студент чекав більш конкретнішої відповіді на запитання;
- Б Ми вирішували цю проблему на протязі року;
- В Клопотання у перегляді судового рішення;
- Г Найкращим варіантом вирішення цієї проблеми є перший.

8. Виберіть правильний варіант речення чи словосполучення.

- А Він привіз на згадку про подорож пам'ятний сувенір;
- Б Необхідно взаємно допомагати один одному;
- В Діюче законодавство;
- Г Зараз виступатимуть такі депутати.

9. У якому рядку між словами слід уживати прийменник *в*?

- А успіх (у, в) творчості, приніс (у, в) кишені, читала (у, в) журналі, попросив (у, в) друга;
- Б жила (у, в) Одесі, служити (у, в) армії, плавати (у, в) озері, була (у, в) Італії;

В зайти (у, в) клас, запитати (у, в) актриси, працювати (у, в) аптеці, погляд (у, в) майбутнє;

Г жити (у, в) Києві, сидіти (у, в) автобусі, зайшов (у, в) клас, бачив (у, в) товариша.

10. У якому рядку неправильно підібрано українські відповідники під час перекладу?

А принимать участие – брати участь, назначение – призначення, многочисленный – численний, предприятие – підприємство;

Б разработать мероприятие – розробити міроприємство, в значительной степени – в значній мірі, бывший директор – бувший директор, самый лучший результат – самий кращий результат;

В сдавать экзамены – складати екзамени, вовлекать в работу – залучати до роботи, указ вступил в силу – указ набрав чинності, в дальнейшем – надалі;

Г на протяжении недели – протягом тижня, заведующий отделом – завідувач відділу, исключение из правил – виняток з правила, по понедельникам – щопонеділка.

11. У якому рядку допущено помилку в ході побудови словосполучень?

А громадська думка, орендні відносини, нагальна справа, обопільна угода;

Б спільне підприємство, чинити опір, відповідач у справі, розбіжності з питань;

В діяти всупереч наших пропозицій, оплачувати за проїзд, вжити термінові заходи, сфотографуватися в анфас;

Г скористатися пропозицією, оплата позики, триматися осторонь, залучати до роботи.

12. У якому рядку всі словосполучення стилістично правильні?

А підготувати тези, поїхати у відрядження, ухвалити рішення, любий із студентів;

Б значні зміни, краєвид з вікна, проти ночі, колишній учитель;

В вищий учбовий заклад, міроприємство, діюче законодавство, чергова печатка;

Г на слідуючий день, приймати участь, правильна відповідь, на протязі року.

ЗРАЗКИ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

Контрольна робота № 1

Частина 1

Завдання 1 – 7 мають по чотири варіанти відповідей, серед яких лише ОДИН ПРАВИЛЬНИЙ. Виберіть правильний варіант і позначте його в бланку згідно з інструкцією. Не робіть інших позначок.

1. Антоніми вжито в прислів'ї

- А Добро далеко розходиться, а зло ще далі.
- Б Не говори, що знаєш, але знай, що говориш.
- В Птицю знати по пір'ю, а чоловіка по бесіді.
- Г Коли хочеш щось сказати – перш подумай.

2. Фразеологічний зворот ужито в реченні

- А Побачивши великий натовп людей, перехожі дивувалися.
- Б Часу було обмаль, а він усе бив байдики.
- В Величезна сила криється в людському розумі.
- Г Пісня народжує радість.

3. Виділене слово вжите в прямому значенні в реченні

- А Холодні осінні тумани *спускають* на землю мокрі коси.
- Б У чужу душу *не влізеш*.
- В *Умивається* сльозами убога земля.
- Г *Приходять* друзі, виринають у пам'яті спогади.

4. Числівник є в реченні

- А Лінивий двічі ходить, скупий двічі платить.
- Б Майнули в повітрі десятки крил – і голубина згряя знялась у блакить.
- В Дуб ріс уже кількадесят років.
- Г Стокілометрову відстань подолали дуже швидко.

Прочитайте текст 1. Виконайте завдання 5 – 7 до нього.

(1) У *життєвому* круговороті народжуються неповторні людські світи.
(2) Вдивляючись щороку в очі юнаків і дівчат, яких *проводжаю* в самотійну дорогу життя, я не можу бути спокійним.
(3) Що є найголовнішим у людині яку ми творимо?
(4) У ту коротку червневу ніч, коли разом з ними ми виходимо в поле зустрічати перше *сонце* їхнього нового життя, в моє серце стукають болючі питання: де, в чому людська серцевина?
(5) Як її, зрештою, створити?

5. Орфографічну помилку допущено в написанні слова

- А життєвому
- Б проводжаю
- В сонце
- Г серцевина

6. Пунктуаційну помилку допущено в реченні

- А першому
- Б другому
- В третьому
- Г п'ятому

7. Вставним словом ускладнено речення

- А перше
- Б друге
- В третє
- Г п'яте

Завдання 8 – 23 мають по п'ять варіантів відповідей, серед яких лише ОДИН ПРАВИЛЬНИЙ. Виберіть правильний варіант та позначте його в бланку згідно з інструкцією. Не робіть інших позначок.

8. Приголосні звуки тільки глухі в усіх словах рядка

- А фікус, папуга, цукати, тьохкати
- Б капуста, пакетик, сахатися, ціпочок
- В ситечко, тапочки, пайок, часопис
- Г тактика, пощастити, сестриця, цяточка
- Д сипучість, частка, пакуночок, точиться

9. Приголосні звуки тільки дзвінкі в усіх словах рядка

- А джерельний, газда, в'юнець, гриб
- Б жанр, забіг, лід, джміль
- В коледж, регіон, неділя, мова
- Г добро, лимон, рейс, недорогий
- Д медаль, мармур, рельєф, немовля

10. Всі приголосні м'які в усіх словах рядка

- А квітень, тінь, сіль, сядь
- Б осінь, лінь, сій, зять
- В віття, лінь, мідь, учень
- Г льон, біль, ллеться, вісь
- Д лізь, лють, лялька, мить

11. Однакові звуки в усіх словах рядка

- А дятел, дубок
- Б злива, льодок
- В клен, липа
- Г сіль, слива
- Д тінь, тиша

12. Уподобнення приголосних звуків відбувається в усіх словах рядка

- А безшумний, доріжка, (на) стежинці, просьба
- Б дьогтю, кузня, пругкий, казка
- В піднігтьовий, згідити, боротьба, співачці
- Г сережка, двигтить, стіжки, зчистити
- Д пісня, вокзал, рюкзак, ложка

13. Усі слова розташовані за алфавітом у рядку

- А почути, почухрати, пощедрувати, пошепки
- Б зичити, зійти, з'їхати, зйомка
- В підгрунтя, підготувати, підданий, підеш
- Г націлити, начинити, нащадок, нашити
- Д зжувати, ззовні, з'їсти, зітліти

14. Сполучення літер Дж позначає один звук у всіх словах рядка

- А джаз, піджарка, переджовтневий, джміль
- Б піджак, джентльмен, джоуль, віджати
- В джем, підживити, джемпер, воджу
- Г ходжу, джерело, дріжджі, аджарець
- Д переджнив'я, Джон, воджу, джинси

15. Позначте рядки слів, кожне з яких має три склади

- А афіша, еліта, Італія, орбіта
- Б кіно, азимут, очерет, аварія
- В оазис, лінія, акція, епіцентр
- Г акула, колія, філія, акація
- Д епоха, омана, армія, колесо

16. М'який знак НЕ СЛІД ПИСАТИ в усіх словах рядка:

- А міл...ярд, ойкан...ня, мен...ший
- Б Уман...щина, Поділ...ля, Бат...ківщина
- В безбат...ченко, змагаєш...ся, віс...сю
- Г ін...ший, жен...шень, спіл...чанський
- Д кин...мо, ріж...мо, насип...мо

17. М'який знак СЛІД ПИСАТИ в усіх словах рядка:

- А рибал...ство, погод...ся, прип'ят...ський, голівон...ці
- Б зателен...кати, красун...чик, купал...ський, виріз...бити
- В вигул...кнути, конс...єржка, зат...марити, нац...кувати
- Г кан...йон, ковз...кий, мал...ва, локал...ний
- Д консул...ський, обвін...чати, відгад...ко, крад...кома

18. Апостроф СТАВЛЯТЬ в усіх словах рядка

- А дзв...якнути, з...єднати, подвір...я, комп...ютер
- Б Рейк...явік, б...юджет, св...яткувати, мавп...ячий

В двох...ярусний, В...єтнам, пан...європейський, ад...ютант
Г інтерв...ю, матір...ю, моркв...яний, з...економити
Д ін...екція, Мін...юст, пред...явник, Св...ятослав

19. Апостроф НЕ СТАВЛЯТЬ в усіх словах рядка

А дзв...якнути, рум...яна, св...ято, р...тівний
Б моркв...яний, кр...юк, рутв...яний, черв...як
В кур...йозний, різьб...яр, без...язикий, Св...ятослав
Г медв...яний, р...юмсати, в...юн, Х...юстон
Д духм...яний, цв...ях, грав...юра, к...ювет

20. Трапляються порушення норми чергування у – в, і – й у рядку

А У Рівному, порошинка в оці, зображення в телевізорі, шлях у ліс
Б У Ялті, вітер у полі, риба в озері, пташка в небі
В У Опішні, грім у небі, узвар у каstrулі, корабель в морі
Г І золотої й дорогої, півонії й олеандри, батьки й діти, вітер і гроза
Д І мертвим і живим, Архімед і Галілей, Віра й Олена, Степан і Богдан

21. Літеру Е треба писати в усіх словах рядка

А ш...рокий, вес...лий, буз...на, чуж...на
Б ч...решня, вел...тень, щ...друвати, пл...кати
В бер...зень, дал...на, ч...мний, дел...гувати
Г ц...ментний, б...нтежний, дир...гент, пер...лаз
Д дел...гат, смород...на, ч...мдуж, шел...стіти

22. Літеру И на місці пропуску треба писати в усіх словах рядка

А бад...лина, благоч...стивий, кр...хкий, ж...виця
Б вар...во, меж...річчя, вич...пурений, кр...шталь
В п'ят...річка, заруч...ни, нев...димка, обітн...ця
Г зач...нати, виконав...ця, знів...чити, вел...чина
Д нож...чок, печ...во, викор...нити, оз...ратися

23. Позначте рядки, в яких у всіх словах спрощення відбувається на письмі.

А піз...ній, гіган...ський, безсовіс...ний, балас...ний
Б цінніс...ний, виїз...ний, швидкіс...ний, шіс...надцять
В заздріс...ний, кіс...лявий, бороз...на, звіс...но
Г тиж...невий, кількіс...ний, чес...но, міжоблас...ний
Д волос...ний, особистіс...ний, зліс...ний, пес...ливий

Завдання 24–28 мають на меті встановити відповідності. До кожного рядка, позначеного ЦИФРОЮ, доберіть відповідник, позначений БУКВОЮ, і впишіть її в бланк відповідей. Не робіть інших позначок.

24. Установіть відповідність між буквами та звуками:

Кількість звуків	Приклади
1. У слові на один звук більше, ніж букв	А щупальце
2. У слові на два звуки менше, ніж букв	Б круїз
3. У слові однакова кількість звуків і букв	В ящірка
4. У слові на два звуки більше, ніж букв	Г гедзь
	Д написати

25. Правильними є тлумачення фразеологізмів

Фразеологізми	Значення
1. Повісити носа	А лінуватися Г засмутитися
	Б плентатися Д розгубитися
	В заспокоїтися
2. Рукою подати	А раптово Г проголосувати
	Б близько Д привітатися
	В дуже просто
3. Хоч трава не росте	А багато Г зруйнувати
	Б відставати Д запросто
	В байдуже
4. Хоч греблю гати	А безрезультатно Г дуже багато
	Б незрозуміло Д страшенно
	В дуже просто

26. Установіть відповідність між словами й назвами частин мови:

Слова	Частини мови
1 подвоїти, потроїти, удесятерити	А іменник
2 двоповерховий, п'ятиярусний, триколісний	Б прикметник
3 другий, одна друга, трійко	В дієслово
4 двійка, десятник, п'ятак	Г числівник
	Д прислівник

27. Установіть відповідність між словами й правилами, за якими в них поставлено апостроф:

<i>Слова</i>	<i>Апостроф ставиться</i>
1 під'їхати	А після р, що позначає твердий [р]
2 підв'язати	Б у слові Лук'ян і похідних від нього
3 Лук'янівка	В після префіксів, що закінчуються на приголосний
4 кур'єр	Г після б, п, в, м, ф , якщо перед ними немає ін. приголосного, який би належав до кореня, крім р .
	Д у складних словах, якщо перша частина закінчується на приголосний

28. Установіть відповідність між словами й правилами, за якими в них поставлено м'який знак:

<i>Слова</i>	<i>М'який знак ставиться</i>
1 близько	А у суфіксах прикметників зі значенням зменшеності -еньк, -есеньк, -ісіньк, -юсіньк
2. тоненько	Б після д, т, з, с, ц, л, н у кінці слова та складу для позначення їх м'якості
3. доньчин	В у суфіксах -зьк, -цьк, -ськ
4. по-українському	Г у сполученнях -льц-, -льч-, -ньц-, -ньч- , утворених від -льк-, -ньк
	Д після букв на позначення м'яких приголосних у середині складу перед О .

Частина 2

Читання й аналіз тексту

Прочитайте текст (цифри в дужках позначають номери рядків) і виконайте завдання 29–36.

Чарівна скринька

(1–8) Понад 10 років тому у світі з'явилася така собі «чарівна скринька» – сайт, який змінив уявлення про інформацію та доступ до неї... Назва цього сайту – Вікіпедія. Він докорінно вплинув на життя школярів, студентів, журналістів – загалом тієї частини людства, яка потребує постійного й зручного доступу до найрізноманітнішої інформації. Поступово відходять у минуле багатотомники традиційних енциклопедій, багатогодинні походи в бібліотеки, колекціонування довідників і словників. Адже практично кожнісінький факт можна знайти в одній з мільйонів статей, розміщених у Вікіпедії – універсальній багатомовній безплатній веб-енциклопедії.

(9–17) Заснували проект Джиммі Вейлз і Ларрі Сенгер. Разом вони розробили формулу успіху Вікіпедії. Вейлз вирішив зробити її відкритою для редагування кожним охочим, а Сенгер запропонував використати для цього вікі – так називають сайти, які дають змогу користувачам змінювати зміст і програмне забезпечення (гавайською мовою «вікі» означає «хуткий»). Отже, 2001 року англomовну Вікіпедію було офіційно запущено, а вже 2007 року вона пододала позначку два мільйони статей, ставши найбільшим довідником в історії людства. Проект став джерелом натхнення для численних імітацій, проте жодній так і не вдалося наблизитися в популярності до оригіналу.

(18–21) Реальних конкурентів Вікіпедія справді не має. За даними дослідників, нині це сьомий найпопулярніший сайт у світі. Енциклопедія має 280 мовних версій, на чотирьох із яких (англійській, німецькій, французькій і нідерландській) – понад мільйон статей.

(22–30) Проект живе на пожертви та завдяки неоплачуваній праці тисяч волонтерів. Перший збір коштів оголосили, щоб купити ноутбук для волонтера, який згодом став першим директором з технічних питань. З роками потреби енциклопедії зросли – тепер вона має понад 50 оплачуваних працівників і мусить підтримувати роботу сотень серверів. Наприкінці 2010 року Вікіпедія, уже вкотре провівши кампанію зі збору добровільних внесків, змогла отримати 16 мільйонів доларів – більше й за коротший термін, ніж будь-коли раніше. Середній розмір пожертви становив усього 22 долари, хоча енциклопедія отримує й більші гранти, наприклад, два мільйони доларів 2010 року від Гугл.

(31–38) Утім симпатикам і творцям Вікіпедії рано спочивати на лаврах. Спостерігачі зазначають, що темпи додавання нових статей значно сповільнилися. Причиною може бути те, що вже наявні на сьогодні статті описують більшість відомих людству фактів. Паралельно, однак, відбувається й процес відпливу редакторів-добровольців, завдяки яким проект виявився успішним. Критики наголошують, що Вікіпедія стає дедалі ексклюзивнішою: статті та правки нових редакторів змінюють або скасовують частіше, ніж тексти елітної групи постійних редакторів. Це відлякує новачків, а отже, не сприяє появі нових статей.

(39–45) Натомість багатьох науковців той факт, що будь-яка людина може анонімно виправити статтю, написану фахівцем, украй обурює. А чимало викладачів узагалі забороняють своїм студентам використовувати Вікіпедію, бо вважають її ненадійним джерелом інформації. Саме «антиелітаризм» проекту призвів 2002 року до розриву між Вейлзом і Сенгером, якого обурював брак поваги до експертів. За словами останнього, він не зміг змиритися з тим, що «в проекті була отруйна соціальна й політична атмосфера».

(46–51) Україномовна Вікіпедія з'явилася 2004 року і на сьогодні нараховує понад 400 тисяч статей. За статистикою, українська Вікі є найпоширенішим і найбільшим енциклопедичним ресурсом українською мовою. Це свідчить передусім про самовіддану працю українських вікіпедистів. Станом на кінець 2012 року 156 тисяч зареєстрованих користувачів української Вікіпедії зробили принаймні одне редагування.

(52–59) Загалом же сучасний стан розвитку «чарівної скриньки» характеризується справжнісінькими війнами: представники різних націй намагаються підняти свою мовну версію якнайвище в рейтингах. На щастя, це той випадок воєнних дій, коли запеклі битви для кожної зі сторін закінчуються перемогою: результатом суперництва стає не руйнування, а поширення знань, завдяки чому «чарівна скринька» ніколи не перетвориться на «скриньку Пандори», адже її відкриття робитиме знання доступнішим, що, є надія, сприятиме розвитку кожної нації зокрема й людства загалом, а отже, злагоді у світі.

За Д. Губенком, журнал «Український тиждень», 569 слів

29. З тексту можна зробити висновок, що перевагами Вікіпедії порівняно з традиційними енциклопедіями є все перераховане, ОКРІМ

- А можливості звернення до джерела будь-коли;
- Б універсальності інформації, яку можна знайти;
- В зручності роботи з потрібними матеріалами;
- Г відсутності суворої експертизи змісту статей.

30. Наявне в тексті протиставлення «чарівна скринька» / «скринька Пандори» може бути інтерпретоване як протиставлення за значеннями

- А злагода / розбрат;
- Б знання / невігластво;
- В доступність / таємність;
- Г відкритість / закритість.

31. Говорячи про «антиелітаризм» (рядки 39–45) як політику, що лежить в основі стратегії творення Вікіпедії, автор має на увазі

- А доступність інформації з веб-енциклопедії для будь-яких прошарків населення;
- Б рівність усіх у праві створювати й редагувати будь-які статті веб-енциклопедії;
- В низьку якість веб-енциклопедії через відсутність фахового редагування статей;
- Г відсутність поваги до експертів і віддання переваги анонімному редагуванню.

32. У тексті немає мікротеми

- А проблеми розвитку Вікіпедії;
- Б конфлікт «батьків» Вікіпедії;
- В популярність Вікіпедії у світі;
- Г заборона доступу до Вікіпедії.

33. Факт про те, що середній розмір пожертви на Вікіпедію становить усього 22 долари (рядки 22–30), автор наводить, щоб

- А поінформувати читачів про Вікіпедію як доволі прибуткову справу для організаторів;
- Б показати, що сайт Вікіпедія не гребує навіть найменшими сумами для свого розвитку;
- В засвідчити, що цей проект підтримує чимало простих людей, розуміючи його користь;
- Г підтвердити думку про Вікіпедію не як про бізнес-проект, а як про добровільну справу.

34. Засобом міжфразового зв'язку між другим і третім реченнями тексту є

- А лексичний повтор;
- Б вставне слово;
- В прислівник;
- Г займенник.

35. Загальною темою тексту є розповідь про

- А історію випадкової появи Вікіпедії;
- Б Вікіпедію від її появи й до сьогодні;
- В стан українського варіанта Вікіпедії;
- Г поширення Вікіпедії в усьому світі.

36. Для тексту характерним є поєднання ознак стилів

- А наукового й офіційно-ділового;
- Б публіцистичного й наукового;
- В офіційно-ділового й публіцистичного;
- Г художнього й наукового.

Контрольна робота № 2

Частина 1

Завдання 1 – 7 мають по чотири варіанти відповідей, серед яких лише ОДИН ПРАВИЛЬНИЙ. Виберіть правильний варіант і позначте його в бланку згідно з інструкцією. Не робіть інших позначок.

1. Продовжіть речення: „Словотвір – це розділ мовознавства, що вивчає ...”

- А** ... норми літературної вимови слів
- Б** ...звукову будову мови.
- В** ...способи творення слів.
- Г** ...слова, їх значення, походження, використання.

2. У якому рядку вживається префікс пре-?

- А** У словах зі значенням завершеності дії, переділу, вияву певних зусиль.
- Б** Переважно в якісних прикметниках чи прислівниках для вираження вищої міри вияву ознаки.
- В** У дієсловах зі значенням наближення, приєднання.
- Г** В іменниках і прикметниках зі значенням розміщення поряд.

3. Яка морфема виражає загальне (поняттєве) лексичне значення слова?

- А** закінчення;
- Б** суфікс;
- В** префікс;
- Г** корінь.

4. Префікс С треба писати в усіх словах рядка

- А** ...сунути, ...формувати, ...хотіти.
- Б** ...творити, ...писати, ...хитрувати.
- В** ...дешевити, ...сипати, ...цементувати.
- Г** ...цідити, ...тулити, ...хованка.

5. У якому слові слід писати суфікс -ЗБК- на місці пропусків?

- А** прилу...кий (Прилуки);
- Б** коза...кий (козак);
- В** криворі...кий (Кривий Ріг);
- Г** молоде...кий (молодець).

6. Неморфологічним є такий спосіб словотвору

- А** префіксально-суфіксальний;
- Б** лексико-семантичний;
- В** аббревіація;
- Г** суфіксальний.

7. Укажіть рядок, у якому всі слова є формами одного слова.

- А** Спів, співати, співак, співачка, заспівати.
- Б** Співаю, співаєш, співає, співаєте, співаємо, співають.
- В** Пісня, пісенний, пісняр, пісняри, пісенька.
- Г** Довгий, високий, великий, довжелезний, довгенький.

Завдання 8 – 23 мають по п'ять варіантів відповідей, серед яких лише ОДИН ПРАВИЛЬНИЙ. Виберіть правильний варіант та позначте його в бланку згідно з інструкцією. Не робіть інших позначок.

8. Назвіть рядок, у якому всі слова є спільнокореневими, а не формами одного слова).

- А Широкий, широкого, широкому, широким, широкі.
- Б Високий, вищий, найвищий, більш високий, найбільш високий.
- В Птах, пір'я, пташиний, птахом, пташине,
- Г Везу, везеш, везете, буду везти, везуть.
- Д Колосок, колос, заколоситися, колосковий, колоситися.

9. У якому рядку всі слова побудовані за схемою „Префікс + корінь +суфікс + закінчення”?

- А Лісництво, прилісок, лісовий.
- Б Вліво, направо, дочиста.
- В Премудрий, хитрий, молодий.
- Г Зашироко, завеликий, тихенько.
- Д Прочитання, підземний, прикарпатський.

10. Через дефіс слід писати всі слова в рядку

- А Польсько/український, воєнно/стратегічний, народно/визвольний, казна/де.
- Б Політико/економічний, норд/остівський, загально/державний, аби/де.
- В Віце/президентський, масово/політичний, кінець/кінцем, гіркувато/солоний.
- Г Авіаційно/спортивний, південно/слов'янський, хіміко/механічний, по/суті.
- Д Мовно/літературний, науково/фантастичний, макро/економіка, на/гора.

11. Укажіть рядок, у якому в усіх словах слід писати літеру *И*.

- А Пр...тихий, пр...білий, пр...білений, пр...добрятися, пр...віз.
- Б Пр...горіти, пр...хороший, пр...хорошений, пр...спокійний, пр...землити.
- В Пр...бічник, пр...блуда, пр...вітність, пр...кидатися, пр...звук.
- Г Пр...знатися, пр...дорогий, пр...жорстоко, пр...мерзання, пр...кумедний.
- Д Пр...думати, пр...пізнитися, пр...кордонник, пр...стол, пр...людія.

12. Виберіть рядок, у якому всі слова мають нульове закінчення.

- А Сіль, зелений, давно, по-козацьки, слово.
- Б Злива, льодок, лід, сніг, ніч, мати, велич, вершки.
- В Піч, кінь, біг, захід, дощ, дуб, ряд, Олег.
- Г Пальто, вікно, село, місто, тема, птах.
- Д Ольга, миша, каша, високо, сонце, Олександр

13. Усі слова слід писати разом у рядку:

- А Життє/пис, великий/превеликий, напів/автомат, полу/мисок.
- Б Електро/провід, розрив/трава, електро/монтаж, пів/години.
- В Жертво/приношення, тонно/кілометр, пів/карбованця, батько/мати.
- Г Дерево/обробний, двадцяти/тонка, біло/сніжний, чотири/місячний.
- Д Легко/хворий, історико/літературний, жовто/гарячий, натще/серце.

14. Укажіть рядок, у якому всі слова мають суфікс.

- А Літо, життя, доля, осінь, зима.
- Б Стіл, липа, сторожка, дерев'яний, берег.
- В Дерево, плече, вухо, міст, листопад.
- Г Літній, життєвий, димовий, осінній, рученька.
- Д Портфель, хвіст, вальс, ключ, питання. переджнив'я.

15. Чергування голосних звуків можливе в усіх словах рядка:

- А Нога, промінь, закон, ніс.
- Б Сидіти, корінь, пасмо, ліжка.
- В Свідомість, Київ, щока, кінь.
- Г Брова, Харків, воля, жовтий.
- Д Радість, сім, клопіт, рот.

16. Укажіть рядок, в якому всі слова мають два корені.

- А Український, електричний, творчий, стійкий, глибокий.
- Б Українознавство, електротехніка, законотворчість, жаростійкість.
- В Знавець, техніка, закон, жар, шанувати.
- Г Довідник, перетворення, дослідник, творець, високоерудований.
- Д Розсердитись, супутник, придорожній, віковічність, надвечір'я.

17. Через дефіс пишуться всі слова в рядку

- А Генерал/майор, кіловат/година, міні/комп'ютер, сон/трава.
- Б Південно/бережний, південно/східний, північно/західний.
- В Військово/транспортний, військово/зобов'язаний, військово/юридичний.
- Г Ясно/зелений, ясно/окий, ясно/золотистий.
- Д Вогне/гасник, хліб/сіль, зліт/посадка, батько/мати.

18. У якому рядку похідні прикметники від поданих іменників потрібно писати із суфіксом -СЬК-?

- А Гайдамаки, Прага, Житомир, киргизи, ткач.
- Б Кабул, Рига, Великі Луки, Вінниця, Воронеж.
- В Тулуза, Оренбург, Бремен, Токмак, Волноваха.
- Г Товариш, Золотоноша, Черемош, Орлеан, Іртиш.
- Д Глибока, Овруч, Сосниця, Хмільник, Ямпіль.

19. Визначте, у якому рядку всі слова побудовані за схемою „корінь + закінчення”

- А Річка, стежинка, стежина, ріка, дорога.
- Б Дошкільний, дочка, дочитати, дочекатися, дочути.
- В Маленький, дрібниця, дрібнюсінький, малюсінький, дрібний.
- Г Стеля, поема, квадрат, друзі, світлий.
- Д Дроворуб, дрововоз, дроворіз, дровонос, дровозаготівельник.

20. У якому рядку всі іменники утворено префіксально-суфіксальним способом?

- А Вагончик, дитятко, долина, дощик, вовчище.
- Б Їжачиха, висота, широчінь, здоровань, зелень.
- В Ягідка, матуся, вихід, українка, перловка.
- Г Подорожник, суглинок, підвіконня, звістка, міжбрів'я.
- Д Синь, блакить, розклад, вишиванка, рядок.

21. Назвіть рядок, у якому до складу всіх слів входить префікс?

- А Кореневий, миролюбний, вмовити, вниз, вогняний.
- Б Вмістити, вогнище, вгору, вовк, влітку.
- В Премудрий, перебігти, архіскладний, немолодий, завеликий.
- Г Добитися, добренько, доопрацювати, дорожити, допрати.
- Д Березовий, сіруватий, сіренький, стінний, учнівський.

22. Одним способом утворено всі слова в рядку

- А Бензоколонка, земснаряд, класифікація, Миргород.
- Б Авіазавод, атомохід, п'ятирічний, полезахисний.
- В Поділ, підклас, підполковник, запічок.
- Г Настил, обман, небезпека, блакить.
- Д Зародковий, прикордонний, придворний, придверний.

23. У якому рядку всі складні сполуки слід писати окремо?

- А Де/не/де, в/цілому, рік/у/рік, що/небудь, казна/що.
- Б Сама/самотою, до/смаку, віч/на/віч, на/добраніч, тим/часом.
- В День/у/день, по/сусідству, по/двоє, кінець/кінцем, без/відома.
- Г Хоч/не/хоч, з/дня/на/день, в/основному, десь/таки, о/пів/дні.
- Д Поза/вчора, без/краю, до/речі, у/розсип, за/рахунок.

Завдання 24–28 мають на меті встановити відповідності. До кожного рядка, позначеного ЦИФРОЮ, доберіть відповідник, позначений БУКВОЮ, і впишіть її в бланк відповідей. Не робіть інших позначок.

24. Установіть відповідність між словами та способами їх творення:

1 Суфіксальний.	А Підсніжник, по-доброму, безбарвний, загривок.
2 Префіксально-суфіксальний	Б Радість, слухач, лісовий, доброта
3 Безсуфіксний	В Молокозавод, синьо-жовтий, мовознавець, дивосвіт.
4 Складання основ	Г Спів, велич, перехід, зелень. Д Чайник, ніхто, синьоокий, голосний.

25. Установіть відповідність між видами чергування та імен-никами:

1 [г] – [ж].	А Водити, садити, радити.
2 [х] – [с'].	Б Рік, рука, мука.
3 [з] – [ж]	В Друг, ворог, Бог.
4 [к] – [ц']	Г Вухо, мох, дух. Д Мазати, везти, казати.

26. Установіть відповідність між назвами морфем та їхнім значенням:

1. Корінь.	А ...значуща частина слова, яка стоїть перед коренем.
2. Закінчення.	Б ...значуща частина слова, яка стоїть після кореня.
3. Префікс.	В ...головна значуща частина слова, яка містить у собі спільне значення спільнокореневих слів.
4. Суфікс.	Г ...частина слова без закінчення, що виражає його лексичне значення. Д ...змінна значуща частина слова, яка виражає його граматичне значення і служить для зв'язку слів у словосполученні і реченні.

27. Установіть відповідність між словами та кількістю морфем у них:

1. Одна.	А село
2. Дві.	Б переказування
3. Три.	В метро
4. Чотири.	Г радість Д пролісок

28. Установіть відповідність між словами й правилами, за якими їх слід писати.

1. Біло/сніжний	А Через дефіс пишуться складні прикметники, утворені від двох і більше прикметників, що перебувають між собою у сурядному зв'язку.
2. Фінансово/юридичний	Б Складні прикметники, утворені від підрядних словосполучень, пишуться разом.
3. Сніжно/білий.	В Складні прикметники пишуться разом, якщо вони утворені від складних іменників, що пишуться разом.
4. Віце/президентський.	Г Через дефіс пишуться складні прикметники, перша частина яких означає відтінок кольорів.
- Д Через дефіс пишуться складні прикметники, утворені від складних іменників, що пишуться через дефіс.

Частина 2

Читання й аналіз тексту (завдання 29 – 36)

Текст 3

Прочитайте уважно текст. Виконайте завдання 32 – 39 до нього. З чотирьох варіантів виберіть ОДИН ПРАВИЛЬНИЙ і позначте в бланку згідно з інструкцією. Не робіть інших позначок.

Поетка українського відродження

(1–3) Є постаті, забуті сучасниками, зроджені для інших часів, які вириваються нащадками з пазурів минулого і ставляться на недосяжну височину. До таких належить і Леся Українка.

(4–12) Її життя було цілою проблемою. Вона на голову переростала хистом майже всіх сучасних письменників, а лишилася дивно незрозумілою. Вона мала чи не найглибшу освіту в крузі товаришів пера, а залишилась особою, якою найменше займалася освічена критика. Людина інтенсивного шукання і впертої думки не прикувала чомусь до себе уваги тих, хто цікавився тайнами поетичної творчості. Письменниця, яку Франко назвав самотнім чоловіком серед поетів соборної України, лишилася якимось сфінксом для покоління, для якого відвага, завзяття, воля – всі мужські чесноти повинні були стати конечними, коли воно хотіло вистояти в тій страшній завірюсі, що несподівано впала на нього.

(13–18) Як це могло статися? Я думаю, це сталося через те, що Леся Українка своїми уподобаннями, пристрастями і вдачею з'явилася на світ завчасно. Вона жила й діяла в добу, яка на місце невидимого Бога поставила релігію розуму. На місце абсолютної моралі – етику, прописи якої, як математичні формули, доводилися доказами розсудку. На місце великих пристрастей – поміркованість. На місце віри, що рушає горами, – сліпе упокорення перед так званим богом подій.

(19–24) Це був час, коли ніхто не підіймався вже за свої переконання ні на ешафот, ні на кострище, коли людське життя стало важити більше, ніж людська честь, коли на зміну безпосередності прийшов зарозумілий, але зблазований сноб. Це був час, коли поетичну легенду заступила проза щоденного життя, коли на зміну непокірливих дідів прийшли врівноважені внуки, що „садили картопельку”, і котрим байдуже було, «... чиєю кров'ю ота земля напоєна, що картоплю родить». В таку добу з'явилася в нас Леся Українка.

(25–32) «На шлях я вийшла ранньою весною», – починає вона один із своїх молодечих віршів. І дійсно, найтемніші дні цієї доби вже упливали. Тривога, непевність, туга за великим всеочищаючим поривом огортала маси. Пробуджена туга людського «я» за чимось великим, що довго, придушене, таїлось на дні душі, вибухаючи раз на кількасот років, тоді, коли зачиналися нові розділи в історії. Коли б Леся Українка прийшла трохи пізніше, коли й безжурних огортав переляк перед катастрофою, що йшла, її скоріше зрозуміли би. Та майже ніхто з її сучасників не відчував бурі, якої так пристрасно прагнула вона.

(33–37) В тузі за моментом боротьби і подвигу писала вона в одній своїй поемі, з якою насолодою вона б «упилася щастям перемоги», але це упоєння їй не судилося. Те, про що вона мріяла в безсонні ночі, її не торкнулося. Вона «себе вогнем спалила власним», не дочекавшись сподіваного моменту щастя. Тому була її поезія тугою за щастям, а не насолодою ним.

(38–40) Вона мріяла віддати себе цілу справі нації, «спалити молодість і полягти при зброї», але в тисячний раз справдилася на ній знана оповідка: немає пророків у своїй землі!

(41–45) Кажуть, що Леся Українка вмерла на сухоти. Думаю, що це неправда, або не ціла правда. Бо це засмішна назва на ту хворобу, що жерла її. Вона вмерла від того внутрішнього вогню, що гонив її до чину, тоді ще нездійсненого, – цю маленьку жінку з душею скованого Прометея. Вона вмерла прудко, бо люди, що живуть так інтенсивно, живуть коротко.

(46–56) Її голосу не дочували за життя, і вона була в нім застрашаючо самотньою. Тією самотою, котру зносити можуть лише люди, повні глибокої віри в своє покликання. Але подібно багатьом трагічним постатям, умираючи, вона перемогла. Іскра людської і національної гідності перейде в кожного з її духовних нащадків. Всі, навіть духовні противники поетки, що не зрозуміли її пророчого шалу й жорстокої правди, муситимуть скорше чи пізніше зложити вінець із написом: «Ти переміг!» Тоді нація визнає як одного зі своїх духовних вождів ту слабу жінку, чий вищий дух ще в темну

ніч перед пробудженням народу вказував йому страшну і величну путь безумства й слави. Тоді останки Лесі Українки в день великого свята перенесуть до українського пантеону, збудованого своїм великим людям вільною нацією, яку вона так немилосердно картала і так безумно любила.

За Д. Донцовим
633 слова

29. Висловлювання «Є постаті, забуті сучасниками, зроджені для інших часів, які вириваються нащадками з пазурів минулого і ставляться на недосяжну височину. До таких належить і Леся Українка» (рядки 1–3) є в тексті

- А тлумаченням заголовку;
- Б тезою автора, яку він має підтвердити або спростувати;
- В загальним висновком до тексту;
- Г аргументом, доказом, що підтверджує або спростовує тезу автора.

30. Серед суджень, що підтверджують думку «... В тисячний раз справдилася на ній (Лесі Українці) знана оповідка: немає пророків у своїй землі!» (рядки 39–40), зайвим є судження

А Її голосу не дочували за життя, і вона була в нім застрашаючо самотньою (рядок 46).

Б «На шлях я вийшла ранньою весною», – зачинає вона один із своїх молодечих віршів (рядки 25–26).

В Всі, навіть духовні противники поетки, що не зрозуміли її пророчого шалу й жорстокої правди, муситимуть скорше чи пізніше зложити вінець із написом: «Ти переміг!» (рядки 49–51).

Г ... Майже ніхто з її сучасників не відчував бурі, якої так пристрасно прагнула вона (рядки 31–32).

31. Висновком, що впливає з інших поданих суджень, є

А В тузі за моментом боротьби і подвигу писала вона в одній своїй поемі, з якою насолодою вона б «упилася щастям перемоги», але це упоєння їй не судилося (рядки 33–34).

Б Тому була її поезія тугою за щастям, а не насолодою ним (рядки 36–37).

В Те, про що вона мріяла в безсонні ночі, їй не торкнулося (рядки 34–35).

Г Вона «себе вогнем спалила власним», не дочекавшись сподіваного моменту щастя (рядки 35–36).

32. У реченні «Вона вмерла від того внутрішнього вогню, що гонив її до чину, тоді ще нездійсненого, – цю маленьку жінку з душею скованого Прометей» (рядки 42–44) слово вогонь ужите в значенні

- А полум'я;
- Б душевне піднесення;
- В вогнище;
- Г стрільба.

33. У реченні «*Це був час, ..коли на зміну безпосередності прийшов зарозумілий, але зблазований сноб*» (рядки 19–21) слово *сноб* означає людина, яка:

- А у нових умовах механічно відтворює застарілі ідеї своїх попередників;
- Б над усе ставить насолоду життям;
- В уважає себе носієм інтелектуальності й вишуканих смаків, беззастережно схиляється перед модою;
- Г має глибокі різносторонні знання, є начитаною.

34. Слова, виділені у вислові «*маленька жінка з душею скованого Прометейя*» (рядки 43–44), означають: *та, яка*

- А терпить невимовні фізичні муки;
- Б страждає через нездійсненність того, до чого прагне;
- В покарана за свавілля;
- Г самотня й не сприйнята сучасниками.

35. Слова «*вищий дух вказував страшну і величну путь*» у реченні «*Тоді нація визнає як одного зі своїх духовних вождів ту слабу жінку, чий вищий дух ще в темну ніч перед пробудженням народу вказував йому страшну і величну путь безумства й слави*» (рядки 51–53) становлять

- А уособлення
- Б гіперболу
- В літоту
- Г метафору

36. Текст належить до стилю мовлення

- А публіцистичного;
- Б офіційно-ділового;
- В художнього;
- Г наукового.

Контрольна робота № 3

Частина 1

Завдання 1–7 мають по чотири варіанти відповідей, серед яких лише ОДИН ПРАВИЛЬНИЙ. Виберіть правильний варіант і позначте його в бланку згідно з інструкцією. Не робіть інших позначок.

1. Антоніми вжито в прислів'ї

- А Добро далеко розходиться, а зло ще далі.
- Б Не говори, що знаєш, але знай, що говориш.
- В Птицю знати по пір'ю, а чоловіка по бесіді.
- Г Коли хочеш щось сказати – перш подумай.

2. Фразеологічний зворот ужито в реченні

- А Побачивши великий натовп людей, перехожі дивувалися.
- Б Часу було обмаль, а він усе бив байдики.
- В Величезна сила криється в людському розумі.
- Г Пісня народжує радість.

3. Виокремлене слово вжите в прямому значенні в реченні

- А Холодні осінні тумани *спускають* на землю мокрі коси.
- Б У чужу душу *не влізеш*.
- В *Умивається* сльозами убога земля.
- Г *Приходять* друзі, виринають у пам'яті спогади.

4. Літеру у слід писати в усіх словах іншомовного походження рядка

- А Єп..скоп, пр..оритет, бурм..стр, Адд..с-Абеба.
- Б Ц..церон, бургом.стр, С.рія, Ч..нгісхан.
- В Д..лема, Гр.нвіч, Ч..каго, ск..пидар.
- Г Ч..пси, к..парис, адаж..о, кос.нус.

Прочитайте текст 1. Виконайте завдання 5 – 7 до нього.

(1) З кінця 50–х і на початку 60–х років ХІХ ст. чисельність краєзнавчих книжкових видань, та різноманітних публікацій у пресі помітно збільшується. (2) Цей період визначний тим, що завдяки наростанню у суспільстві демократичних можливостей певною, хоч і незначною, мірою послаблюється самодержавний утиск. (3) На цей час припадає створення мережі історичних, просвітницьких та інших громадянських установ, пошвавлення громадського, наукового і культурного життя. (4) В Україні це проявилось піднесенням національно–патріотичного руху, який був тоді ж названий українофільством (Г. С. Дем'янчук та ін. Українське краєзнавство: сторінки історії).

5. Орфографічну помилку допущено в написанні слова

- А життя;
- Б преса;
- В створення;
- Г наростанню.

6. Пунктуаційну помилку допущено в реченні

- А першому;
- Б другому;
- В третьому;
- Г четвертому.

7. Синонім до слова заклад вжито в реченні

- А першому;
- Б другому;
- В третьому;
- Г четвертому.

Завдання 8 – 23 мають по п'ять варіантів відповідей, серед яких лише ОДИН ПРАВИЛЬНИЙ. Виберіть правильний варіант та позначте його в бланку згідно з інструкцією. Не робіть інших позначок.

8. Виокремлене в реченні слово є діалектизмом:

- А Дніпровими високими очима дитинно-сіро глянула весна (М. Вінграновський).
- Б. *Лика* йому почервоніла, а потім і зелена стала (Г. Квітка-Основ'яненко).
- В Кругом дівчата танцювала в дрібушках, в чоботах, в *свитках* (Б. Левін).
- Г Гірські води шуміли на скоках, а *плай* радісно підіймався угору між воринням (М. Коцюбинський).
- Д *Гайдамаки* хмарою Умань обступили (Т. Шевченко).

9. Лексикологія – це

- А розділ мовознавства, який вивчає словниковий склад мови.
- Б наука про теорію і практику укладання словників.
- В розділ мовознавства, який вивчає правильне написання слів.
- Г розділ мовознавства, який вивчає лексичне значення слова.

10. Виокремлене слово вжито з переносним значенням у реченні

- А Кухар вправно нарізав *гострим* ножем шматки хліба.
- Б Чоловіки складали в копиці *духмяне* сіно.
- В Жовтий колос хліба *нагинає* стебла додолу.
- Г *Ллється* пісня над полями.
- Д Золоті прикраси їй були до лиця.

11. У всіх словах відбувається подвоєння приголосних звуків у рядку:

- А Священ..ик, здорове..ий, стат..ей, тря..ся.
- Б Підні..ся, стін..ий, зав..ишки, вихован..ий.
- В Ір..раціональний, священ..ий, невблага..ний.
- Г Роз..ява, військ..омат, ..вічливий, зроблен..ий.
- Д Блажен..ий, баштан..ик, старан..о, пооран..ий.

12. Подвоєння літер у всіх словах НЕ відбувається в рядку

- А Від..звеніти, зав..ишки, лисич..ин, вікон..иця.
- Б Сутніс..тю, ак..уратний, любов..ю, священ.ик.
- В Дозвіл..я, священ...ик, непід..атливий, спец..ех.
- Г Повоєн..ий, пів..ідра, переоран..ий, звід..аля.
- Д Гілляч..я, кін..ота, затиш..я, вил..ємо, індичен..я.

13. Подвоєння літер у всіх словах відбувається в рядку

- А Священ...ик, шас...і, військ...омат;
- Б Роз...зброїти, пен...і, стат...ей;
- В Від...ячити, інтермец...о, пан...а;
- Г Годин...икар, ем...іграція, піц...а;
- Д Буд...ист, брут...о, піддаш...я.

14. Фразеологічний зворот ужито в реченні

- А Величезна сила криється в людському розумі.
- Б Дмитро був черствою людиною.
- В Рясний туман упав на дно долини.
- Г На витівки Сашка всі дивилися крізь пальці.
- Д Ой, снігу, снігу довкола, куди тільки глянеш.

15. Усі слова у словосполученнях ужито в переносному значенні в рядку

- А Легкий вітер, дихання моря, розбити парк, міцні обійми.
- Б Тягнеться час, хвіст моркви, голка ялинки, тверда рука.
- В Висока посада, бій годинника, дієтичний стіл, міський парк.
- Г Рукав річки, корінь зла, старовинне срібло, нова історія.
- Д Вершина слави, соковита трава, мальовничі місця, вушко голки.

16. Виокремлені слова в каламбурі Д. Білоуса

З коси бузько летів на балку
(косар косу там брав на брус),
і сів бузько в дворі на балку,
на довгий дерев'яний брус.

належать до:

- А багатозначних слів;
- Б синонімів;
- В антонімів.
- Г омонімів;
- Д паронімів.

17. У якому рядку допущено орфографічну помилку?

- А Відданість, віддячити, відзеркалення, віддієслівний;
- Б Беззаконня, беззахисний, беззбройний, безземелля;
- В Оббігати, оббілити, оббрехати, оббризкувати;
- Г Роззброєння, роззиратися, роззолотити, роззути;
- Д Віддалятися, оббити, піддашся, возз'єднання.

18. У всіх словах відбувається подвоєння приголосних звуків у рядку

- А Священ.ик, здорове.ий, тряс.я, совіст.ю;
- Б Підніс.я, стін.ий, зав.ишки, вихован.ий;
- В Роз.ява, військ.омат, в.ічливий, гіл.ястий;
- Г Пооран.ий, баштан.ик, невблаган.ий, старан.о.

19. Виберіть прислів'я, до складу якого входять антоніми.

- А Лютий – місяць вітрів і кривих шляхів.
- Б Удовине серце – як осіннє сонце.
- В Дощі йдуть не там, де просять, а де сіно косять.
- Г Всякому літові кінець, а осені початок.
- Д Погане літо буває, як сонця немає.

20. У якому рядку фразеологізм має значення „зненацька, недоречно”?

- А Як з гуски вода.
- Б Як Пилип з конопель.
- В Як води в рот набрав.
- Г Комар носа не підточить.
- Д Вусом не моргнути.

21. Визначте, у якому рядку всі слова пишуться разом.

- А праце/здатний, дво/тонний, синьо/білий,;
- Б високо/кваліфікований, лісо/степовий, вище/зазначений;
- В суспільно/корисний, норд/остівський, акуратно/складений;
- Г східно/європейський, ніжно/рожевий, абсолютно/сухий.

22. Позначте рядок, у якому всі слова належать до емоційно забарвленої лексики.

- А дівчисько, второпати, прикріпити, базікати;
- Б беркицьнутися, козаченько, повчання, мамусю;
- В зіроньці, злодюга, вікопомний, роззява;
- Г рученька, проміння, вітрище, самісінький;
- Д теревенити, сестричка, стіл, дубище.

23. Позначте рядок, у якому всі слова утворюють синонімічний ряд.

- А ідеальний, уявний, ілюзорний, примарний;
- Б спільний, згода, спільнота, договір;
- В наступати, просуватися, наставати, запанувати;
- Г досить, доволі, вистачить, годі;
- Д потік, струмок, плив, плинути.

Завдання 24–28 мають на меті встановити відповідності. До кожного рядка, позначеного ЦИФРОЮ, доберіть відповідник, позначений БУКВОЮ, і впишіть її в бланк відповідей. Не робіть інших позначок.

24. Установіть відповідність між фразеологізмами та їх правильними тлумаченнями:

1. Душі не чути

- А Самовіддано любити.
- Б Проявляти увагу до людини.
- В Завжди бути поряд.
- Г Боятися неприємностей.

2. Підсунути свиню
 А Бити тривогу.
 Б Порухувати вірність у коханні.
 В Зробити неприємність.
 Г Завдати тілесних ушкоджень.
3. Бігати як курка з яйцем
 А Про людину, яка багато метушиться.
 Б Приділяти незаслужену увагу.
 В Наробити зайвої тривоги.
 Г Створювати конфліктну ситуацію.
4. Укрутити хвоста
 А Приборкати, домогтися послуху.
 Б Вразити чим-небудь.
 В Примусити мовчати.
 Г Побити.

25. Установіть відповідність між фразеологічними синонімами.

1. Стріляний птах.	А Як корова язиком злизала.
2. Прикусити язика.	Б Ступити на похилу стежку.
3. Мокре місце залишилося.	В Води в рот набрати.
4. Збитися з пуття.	Г Битий вовк.
	Д Тримати камінь за пазухою.

26. Установіть відповідність між синонімами.

1. Потроху	А Площина
2. Плач	Б Пошана
3. Справді	В Помалу
4. Ділянка	Г Дійсно
	Д Ридання

27. Правильними є тлумачення фразеологізму

1. Повісити носа	А лінуванитися
	Б плентатися
	В заспокоїтись
	Г образитись
	Д засмутитися
2. Рукою подати	А раптово
	Б близько
	В дуже просто
	Д проголосувати

3. Розводити кислоти   А Скаржитися, жалітися на щось.
                                      Б Варити кисіль.
                                      В Обдурювати когось.
                                      Г Залишитися ні з чим.
                                      Д Мріяти про щось недосяжне.
4. Хоч трава не росте   А багато
                                      Б відставати
                                      В байдуже
                                      Г зруйнувати
                                      Д втомитися

28. Установіть відповідність між словом та його правильним тлумаченням

1. Мальва	А Те саме, що фонтан.
2. Оксамит	Б Густий чагарник з великими волотями.
3. Бузок	В Ясно-лілових, фіолетових або білих дуже
4. Стельмах	запашних квітів. Г Майстер, який робить вози, сани, колеса; возороб. Д Багаторічна декоративна рослина з високим стеблом і великими яскравими квітками
	Д Тканина з густим коротким ворсом з натурального шовку чи штучного волокна.

Частина 2

Прочитайте текст (цифри в дужках позначають номери рядків) і виконайте завдання 29–36.

ЧИТАННЯ Й АНАЛІЗ ТЕКСТУ

Завдання 29–36 мають по чотири варіанти відповіді, серед яких лише **ОДИН ПРАВИЛЬНИЙ**. Виберіть правильний, на Вашу думку, варіант відповіді, позначте його. Прочитайте текст (цифри в дужках позначають номери рядків) і виконайте завдання 29–36.

Шевченко вівки насущний

(1–8) Кожна доба заново прочитує Шевченка. І кожен достойний український письменник, працівник культури, громадянин, кожен, хто відчуває себе українцем, шукаючи натхнення, визначаючи своє місце в житті, свій обов'язок перед рідним народом, незмінно відчував потребу осмислити Шевченка для себе, для своєї особистої долі. І всякий ворог українського народу, коли хотів розтлити його душу, оволодіти його серцем, незмінно стикався з Шевченком і намагався накласти на нього свою руку,

перефарбувати його, спотворити, зробити „своїм”. Боротьба за Шевченка й триває так довго, тому й була такою гострою, що це – боротьба за душу українського народу.

(9–11) Бувши кров'ю від крові і плоттю від плоті свого багатостраждального народу, безмежно люблячи його і належачи йому всією своєю істотою, він ненавидів у ньому те, що було виховане століттями поневолення і національного розтління.

(12–22) Узявши від народу все краще і життєдайне, він відринув гірше, ветхе. Та він не лише взяв від народу – він йому сторицею віддячився. Він присвятився гуманістичній освіті, демократичному вихованню мас. Велика його заслуга перед українським народом насамперед, а потім і перед іншими народами – в тому, що він уперто вщеплював у його свідомість ідеї демократизму, народного самоврядування, ідеї соціальної та національної справедливості, правди і свободи. Поняття правди і волі, що проймають всю його поезію, дуже широкі, дуже конкретні, дуже людяні. Велика заслуга його в тому, що, доклавши стільки зусиль до пробудження національного самоусвідомлення українського народу та виховання національної гідності, він спрямував їх не в бік національної замкненості, а в бік взаємопізнання та взаємоповаги, рівноправного спілкування, дружби та братерства народів.

(23–24) Та Шевченко належить не лише Україні – всьому людству, хоч кожне його слово – про Україну.

(25–28) Тут відбувається нечaste в історії літератури, але підвладне генієві, щасливе перетворення: поезія, породжена злобою дня, живе вічно. Поезія, зміст, характер, призначення якої безпосередньо національні, набуває загальнолюдського значення, виростає до світових масштабів, стає „родовим” явищем людського духу.

(29–39) Загальнолюдське значення поезії Шевченка не тільки в тому, що він, як і кожен геній, збагатив духовний потенціал людства, зробивши доступним для всіх народів те, що пережив, передумав, скристалізував у слово народ український і чого він досягнув у царстві думки і духу. Загальнолюдське значення Шевченкової поезії в тому, що вона самому українському народові дала розуміння його долі, його потреб та його завдань перед лицем майбутнього – з погляду загальнолюдської історії та боротьби, загальнолюдських завоювань розуму й духу, світового прогресу, з висоти найпередовіших ідеалів та уявлень свого часу. Давши людству краще з українського народного, він водночас дав українському народові краще із загальнолюдського. Говоримо, звичайно, не тільки про самого Шевченка, а про весь той рух духовного відродження і піднесення, що сконцентрувався навколо його імені, подвигу, творчості, пам'яті.

(40–43) У поезії Шевченка відбилася вся глибина і самотність його особистості. Те, що він пережив і передумав, вищою мірою виявляє сутність людини взагалі і водночас позначене печаттю могутньої і неповторної індивідуальності, засвідчуючи невичерпну багатоманітність людського духу.

(44–55) Поезія Шевченка глибоко психологічна: багато його віршів – це не просто розвиток його думки, образу, настрою, як звичайно буває в ліриці. Це закінчена психологічна картина, психологічна повість, де втілено не частку людини, не якусь її рису, не якийсь момент її життя, а всю людину, все її життя. У Шевченка багато таких творів, де він живе не якимсь одним душевним актом, а весь цілком, сповна, всією своєю істотою, створюючи закінчений, всеоб’ємний, вичерпний людський образ, являючи цілий світ. Здається, тут уже все сказано, більше вже поет нічого не зможе повідати людям. Та новий вірш – і новий світ, такий же закінчений і вичерпний. Ця безкрайність суб’єктивного – теж великий внесок Шевченків у збагачення й розвиток духовності народу, у скарбницю загальнолюдських цінностей культури. Водночас поет сам щедро черпав з цієї скарбниці, на його творчості лежить печать щасливого прилучення до світової культури, і сама вона – одна з вершин цієї культури.

(56–61) Шевченкова поезія давно стала найважливішим і нетлінним складником духовного ества українського народу. Шевченко - це не тільки те, що вивчають, а й те, чим живуть. У чому черпають сили й надії. У глибини майбутнього слав Шевченко свої непохитні заповіді синам рідної землі, і серед цих заповітів перший і останній:

...Свою Україну любіть, Любіть її... Во время люте, В остатню тяжкую минуту За неї Господа моліть.

За І.Дзюбою (657 слів)

29. Синонімом до слова *насущний*, ужитого в заголовку, є:

- А злободенний
- Б актуальний
- В болючий
- Г пекучий

30. У реченні „Бувши кров’ю від крові і плоттю від плоті свого багатотраждального народу, безмежно люблячи його і належачи йому всією своєю істотою, він ненавидів у ньому те, що було виховане століттями поневолення і національного розтління” (рядки 9–11):

- А немає фразеологізмів
- Б ужитий фразеологізм „кров і плоть”
- В ужитий фразеологізм „кров від крові”
- Г ужиті фразеологізми „кров від крові” та „плоть від плоті”.

31. Метафорою в реченні «Загальнолюдське значення поезії Шевченка не тільки в тому, що він, як і кожен геній, збагатив духовний потенціал людства, зробивши доступним для всіх народів те, що пережив, передумав, скристалізував у слово народ український і чого він досягнув у царстві думки і духу» (рядки 28–31) слід уважати словосполучення:

- А духовний потенціал
- Б потенціал людства
- В у царстві думки і духу
- Г скристалізував у слово

32. Загальним відносно інших є зміст висловлення:

А Велика його заслуга перед українським народом ... в тому, що він уперто щеплював у його свідомість ідеї демократизму, народного самоврядування, ... соціальної та національної справедливості, правди і свободи (рядки 14–17).

Б Він присвятився гуманістичній освіті, демократичному вихованню мас (рядки 13–14).

В Та він не лише взяв від народу – він йому сторицею віддячився (рядки 12–13).

Г Доклавши стільки зусиль до пробудження національного самоусвідомлення українського народу та виховання національної гідності, він спрямував їх не в бік національної замкненості, а в бік взаємопізнання та взаємоповаги, рівноправного спілкування, дружби та братерства народів (рядки 19–22).

33. Із твердженням „Боротьба за Шевченка й триває так довго, тому й була такою гострою, що це – боротьба за душу українського народу” (рядки 7–8) співвідноситься висновок:

А Шевченкова поезія давно стала найважливішим і нетлінним складником духовного єства українського народу (рядки 55–56).

Б У глибини майбутнього слав Шевченко свої непохитні заповіді синам рідної землі (рядки 58–59),

В Шевченко належить не лише Україні – всьому людству, хоч кожне його слово – про Україну (рядки 23–24).

Г Тут відбувається нечaste в історії літератури, але підвладне генієві, щасливе перетворення: поезія, породжена злобою дня, живе вічно (рядки 25–26).

34. Серед наведених суджень, що підтверджують думку „Та Шевченко належить не лише Україні – всьому людству, хоч кожне його слово – про Україну” (рядки 23–24), зайвим є судження.

А Бувши кров'ю від крові і плоттю від плоті свого багатостраждального народу, безмежно люблячи його і належачи йому всією своєю істотою, він ненавидів у ньому те, що було виховане століттями поневолення і національного розтління (рядки 9–11);

Б Поезія, зміст, характер, призначення якої безпосередньо національні, набуває загальнолюдського значення, виростає до світових масштабів, стає „родовим” явищем людського духу (рядки 26–28).

В Він, як і кожен геній, збагатив духовний потенціал людства, зробивши доступним для всіх народів те, що пережив, передумав, скристалізував у слово народ український і чого він досягнув у царстві думки і духу (рядки 29–32).

Г Ця безкрайність суб'єктивного – теж великий внесок Шевченків у збагачення й розвиток духовності народу, у скарбницю загальнолюдських цінностей культури (рядки 51–53).

35. Висловлення з тексту „Поезія Шевченка глибоко психологічна: багато його віршів – це не просто розвиток його думки, образу, настрою, як звичайно буває в ліриці” (рядки 44–45) слід уважати

- А висновком з попереднього роздуму автора
- Б судженням, яке автор має підтвердити або спростувати
- В доказом, що підтверджує висловлене судження
- Г формулюванням проблеми, суперечливого питання

36. Означення вичерпний у реченні „У Шевченка багато таких творів, де він живе не якимсь одним душевним актом, а весь цілком, сповна, всією своєю істотою, створюючи закінчений, всеоб’ємний, вичерпний людський образ, являючи цілий світ” (рядки 47–49), можна замінити словом:

- А глибокий
- Б цілковитий
- В абсолютний
- Г остаточний.

Контрольна робота № 4

Частина 1

Завдання 1 – 7 мають по чотири варіанти відповідей, серед яких лише ОДИН ПРАВИЛЬНИЙ. Виберіть правильний варіант і позначте його в бланку згідно з інструкцією. Не робіть інших позначок.

1. У якому рядку всі слова є іменниками

- А Десятник, десятка, двійка, десятиріччя.
- Б Залізниця, чергування, одиниця, колись.
- В Проте, щоденно, пахощі, вдень.
- Г Протокол, вночі, степи, голосити.

2. Усі іменники абстрактні в рядку

- А Вічність, пшениця, захід, курорт.
- Б Читання, дерево, буревій, знання.
- В Виховання, сміливість, радість, незалежність.
- Г Гуманізм, думка, телевізор, подив.

3. Немає збірних іменників у рядку

- А Професура, колосся, молодь, студентство.
- Б Козацтво, суспільство, птаство, юнь.
- В Тема, грім, малюнок, боротьба.
- Г Дітвора, воїнство, людство, юнацтво.

4. Усі іменники з конкретним значенням у рядку

- А Діяльність, ювелір, долар, дипломат.
- Б Санаторій, книга, освітлення, зброя.
- В Джміль, телефон, підручник, календар.
- Г Справедливість, вчитель, відданість, звітяга

Прочитайте текст 1. Виконайте завдання 5–7 до нього.

(1) Цей зубр був немолодий. (2) Він пам'ятав, як умирав його батько – вожак великого табуна. (3) Як звичайно, їх вислідили собаки. (4) Задзявкотіли, зняли лемент. (5) Його батько відігнав зубрих з дітьми. (6) Він стояв чолом до стрільців, поки його не поцілили в око. (7) Табун утікав і розсіювався. (8) Коли куля зачепила й друге око, батько почав відступати й наткнувся на свою зубриху (За Б. Харчуком).

5. Іменники у формі множини є в реченнях

- А Першому, другому.
- Б Сьомому, восьмому.
- В Другому, четвертому.
- Г Третьому, п'ятому.

6. Іменники 1 відміни є в реченнях

- А Другому, четвертому.
- Б Першому, шостому
- В Четвертому, сьомому.
- Г Третьому, п'ятому, восьмому.

7. Іменник, що вживається лише в однині, є в реченні

- А Другому.
- Б Четвертому.
- В Шостому.
- Г Восьмому.

Завдання 8 – 23 мають по п'ять варіантів відповідей, серед яких лише ОДИН ПРАВИЛЬНИЙ. Виберіть правильний варіант та позначте його в бланку згідно з інструкцією. Не робіть інших позначок.

8. Визначте рядок іменників, кожен з яких у давальному відмінку однини має закінчення -еві.

- А Товариш, аптекар, столяр;
- Б Лікар, санітар, одержувач;
- В Слюсар, спостерігач, Ігор;
- Г Читач, муляр, ковзаняр;
- Д Кухар, доповідач, звір.

9. Кожне слово СЛІД ПИСАТИ разом у рядку

- А (виставка)продаж, (гідро)масаж, (криго)лам;
- Б (пів)огірка, (лісо)воз, (художник)модельєр;
- В (каво)варка, (сіно)кіс, (мото)спорт;
- Г (пів)України, (кіно)палац, (теле)ефір;
- Д (батько)мати, (екс)президент, (біо)хімія.

10. Усі іменники в орудному відмінку мають закінчення -єю.

- А Огорожа, миша, голова;
- Б Гуща, тисяча, їжа;
- В Пісня, дорога, каша;
- Г Яблуня, вежа, стіна;
- Д Мережа, тиша, хата.

11. Правильно записано всі числівники в рядку

- А Трьомастами шістдесяти восьми, сімомадесятьма сорока.
- Б Сімидесяти чотирьох, тисяча дев'ятей.
- В Сьомастами вісімдесятьма дев'ятьома, двадцяти восьми.
- Г Чотиристами сімдесятьма, тисяча п'ятдесятьома шістьома.
- Д Трьомастами сорока шісти, одинадцятьома.

12. Усі іменники мають лише форму однини в рядку

- А Свіжість, боротьба, стіна, кабінет.
- Б Природа, студентство, чорнило, ялина.
- В Срібло, Київ, молодецтво, реалізм.
- Г Оратор, Крим, лікар, поема.
- Д Дніпро чуйність, зозуля, листоноша.

13. Граматичний зв'язок не порушено в сполученні числівника з іменником у рядку

- А Перше лютого, півтора тижні.
- Б Шість десятих гектарів, два з половиною місяці.
- В Мільйонами гривень, сімдесят три хлопців.
- Г Двом десятим відсотка, шістдесят чотири кілограми.
- Д З першим вереснем, три лошат.

14. У якому рядку всі іменники у кличному відмінку мають однакове закінчення?

- А Валентина, край, вчитель, добродій.
- Б Микола, сестра, колега, Оля.
- В Хлопець, чумак, сокіл, Петро.
- Г Володимир, пан, Любов, кобзар.
- Д Брат, Дніпро, поет, Сергій.

15. У якому рядку всі іменники належать до першої відміни?

- А Пісня, сирота, Микола, узбережжя.
- Б Дівчатко, осінь, доня, посада.
- В Рілля, стаття, огорожа, суша
- Г Життя, дівча, зірка, партія.
- Д Невдаха, набережна, тривога, актриса

16. У котрому рядку всі іменники 1 відміни однієї групи?

- А Межа, листоноша, мережа, естрада.
- Б Верстат, вигода, дівчина, просвіта.
- В Географія, праця, стаття, мелодія.
- Г Земля, буря, рілля, правда.
- Д Кома, майстерня, пожежа, задача.

17. У якому рядку всі іменники 2 відміни твердої групи?

- А Каламбур, відмінок, леопард, Ігор.
- Б Гараж, лікар, аптекар, снігур.
- В Товариш, моряк, соліст, сувенір.
- Г Змагання, хокей, учень, звичай.
- Д Мир, друг, снігур, перо.

18. Присвійними є всі прикметники рядка

- А Ольжина книга, братова квартира, київські парки.
- Б Заячий характер, вчителева думка, вовча лапа.
- В Миколина відповідь, сорочине гніздо, татова розмова.
- Г Овеча натура, батьків портфель, бабусині окуляри.
- Д Вовчий погляд, Коваленків син, Шевченків «Заповіт».

19. У якому рядку подано правильні форми родового відмінка іменників 2 відміни?

- А Парижа, малюнка, нарцису, дощу.
- Б Хліба, замка, портрету, колоску.
- В Заліку, кодексу, замка, товару.
- Г Документа, вовка, атласа, бузка.
- Д Даху, комбайну, університету, гранта.

20. У якому рядку всі іменники 3 відміни?

- А Нежить, здобич, радість, співачка.
- Б Путь, рідкість, суміш, доповідь.
- В Умань, день, насип, Сибір.
- Г Намір, старість, велич, тюль.
- Д Північ, кров, мед, зелень.

21. Усі іменники 3 відміни в орудному відмінку подвоюються в рядку

- А Сіль, ніч, сповідь, кількість.
- Б Жовч, фальш, вуаль, розкіш.
- В Велич, папороть, деталь, грань.
- Г Мудрість, молодість, мати, лінь.
- Д Законність, глибінь, область, подорож.

22. Усі іменники належать до 4 відміни у рядку

- А Суддя, оленятко, курча, дівча.
- Б Щеня, ведмежа, знання, багаття.
- В Тім'я, лоша, ім'я, котеня.
- Г Дитя, ягня, здоров'я, ведмежатко.
- Д Воля, гусеня, каша, теля

23. У якому рядку всі іменники не належать до жодної відміни?

- А Імена, орля, окуляри, набережна.
- Б Батумі, сходи, канікули, дятел.
- В Карпати, ворота, заздрощі, Чернівці.
- Г Ласощі, кількість, діти, пестоці.
- Д Черговий, кучері, імена, дівчата.

Завдання 24–28 мають на меті встановити відповідності. До кожного рядка, позначеного ЦИФРОЮ, доберіть відповідник, позначений БУКВОЮ, і впишіть її в бланк відповідей. Не робіть інших позначок.

24. Установіть відповідність

1. Усі слова належать до третьої відміни	А Дівча, ім'я, теля, тім'я
2. Усі іменники твердої групи	Б Сибір, насип, антресоль, тюль
3. Усі слова – іменники 4 відміни	В Інженер, дівчина, снігур, дівчатко
4. Усі слова – іменники 1 відміни м'якої групи	Г Мати, любов, радість, жовч Д Юля, бабуся, мрія, Зоя.

25. Установіть відповідність.

1. У рядку всі іменники спільного роду	А Боржомі, візаві, тюль, шампунь
2. У рядку всі іменники жіночого роду	Б Дівчатко, хлоп'я, узбіччя, курча
3. Усі слова – іменники чоловічого роду	В Варивода, гаркуша, сирота, горіпаха
4. Усі слова – іменники середнього роду	Г Путасу, Ай-Петрі, авеню, путь Д Рефері, нежить, аташе, кенгуру

26. Установіть відповідність між прикметниками і ступенями їх порівняння.

1. Вищий, проста форма.	А Найздібніший, щонайбільший.
2. Вищий, складена форма.	Б Найбільш вдалий, дорожчий над усе.
3. Найвищий, проста форма.	В Довший, тепліший.
4. Найвищий, складена форма.	Г Препоганий, здоровенний.
	Д Менш тривалий, більш чіткий.

27. Установіть відповідність між іменниками та відмінами, до яких вони належать.

1. Перша.	А Зустріч, шерсть, верф, любов.
2. Друга.	Б Курча, ім'я, гусеня, лоша.
3. Третя.	В Двері, ворота, штани, ножиці.
4. Четверта.	Г Вересень, берег, спориш, корч.
	Д Сирота, суддя, круча, вода.

28. З'ясуйте, якою частиною мови є виокремлені слова в реченні (цифра позначає наступне слово).

Чорне море дерев, поміж (1) **яких** білими островами лежать (2) **засніжені** поля або ж тонкими (3) **вервечками** простяглися од села од села дороги, пухове устя замерзлих (4) **і** заметених озерець.

- А Сполучник
- Б Займенник
- В Прийменник
- Г Прикметник
- Д Іменник.

Частина 2 Читання й аналіз тексту

Завдання 29–36 мають по чотири варіанти відповіді, серед яких ОДИН ПРАВИЛЬНИЙ

Франко незнаний

Загальноприйнято, що постать Івана Франка, його науковий і літературний доробок, його суспільна праця, врешті його життєпис – є широко знані.

Франко народився, жив і діяв на терені Галичини, отже, тієї частини Батьківщини, де панував режим австро-угорської монархії, де зв'язок із західноєвропейськими культурними осередками був ближчий, де національно-суспільне життя мало більш організований характер, де, врешті, культурно-історичний процес протікав без помітних перерв, криз

чи й катастроф, що було так притаманне для такого процесу на Наддніпрянщині.

У Галичині було національне шкільництво. Був мінімум політичних прав. Була, хоч і досить звужена, свобода національної й особистої індивідуальності. Словом, «доктор» Віденського університету Іван Франко, хоч і ознайомлений з австрійською провінційною в'язницею, був, усе ж таки, повноправним громадянином старої європейської держави, членом міської львівської громади, знаним суспільним діячем, життя якого проходило на очах своїх людей, з дня на день, аж до самої смерті в травневий день 1916 року.

Дійсність, однак, виглядає не так просто, як у теоретичних розумуваннях. В дійсності, доля «каменяра» Івана Франка, якщо зовнішньо й різниться, то суттю мало відрізняється від долі «кобзаря» Тараса Шевченка. Історична доля нації, що породила обох, тяжко позначилася і на їхній особистій долі.

Віддавна так повелося: приліпивши до того чи іншого *ad hoc* знайдену етикетку, на тім заспокоїтися і більш уже нічим не цікавитися, вважаючи, що справа залагоджена. Так було з етикеткою «кобзаря» стосовно Шевченка (а цієї етикетки й досі одчепити не можна). Тим же способом до імені Франка було прикладено отого «каменяра», що на довгі десятиліття придушив живу істоту Франка, передовсім Франка-поета.

Не в тім біда, що ці етикетки й алегорії (зрештою, взяті не безпідставно) прикладаються чи приліплюються, але біда в тім, що ці орнаментальні оздоби дають своєрідну індульгенцію на моральне ледарство і, властиво, маскують чуттєву та інтелектуальну байдужість загалу.

Що Франко є великий, в цім ледве чи сумнівається пересічний земляк. Свідомо чи не-свідомо, з власного пересвідчення чи з чужого голосу, але кожен, почувши ім'я Франка, сказати б, здимає шапку, незалежно від свого місця народження – Київ, Карпати, Кубань чи Вороніжчина. Тут діє якийсь «інстинкт величі», який у так званих масах є значно більше живий, ніж припускають демагоги. Розуміється, це обставина немаловажна, але горе в тім, що визнавана й відчувана велич Франка залишається для надто багатьох книгою за сімома печатями, яку мало хто намагається читати.

Як поет, – ще більшою мірою як науковець і громадянин, – Франко був знаний і популярний у поколінні його сучасників і ровесників. Але вже друге покоління – з багатьох причин – знало його менше за своїх батьків, а, сказати б, «відчуття» Франка, зокрема і найважливіше Франка-поета, зникало і втрачалося. Для людей мого покоління, навіть причетних до літератури, Франко залишався вельмишановною «академією наук в одній особі», але, як поет, ставав, кінець кінцем, поетом незаним, якого шанують, але не читають... Згублений був «смак» до його віршів, надто на строкатім тлі бурхливого, барвистого, але й дещо галасливого відродження нашої поезії (За Є. Маланюком).

29. Проблема, порушена в заголовку тексту, розкрита в рядках

А Словом, «доктор» Віденського університету Іван Франко, хоч і ознайомлений з австрійською провінційною в'язницею, був, усе ж таки, повноправним громадянином старої європейської держави, членом міської львівської громади, знаним суспільним діячем, життя якого проходило на очах своїх людей, з дня на день, аж до самої смерті в травневий день 1916 року.

Б В дійсності, доля «каменяра» Івана Франка, якщо зовнішньо й різниться, то суттю мало відрізняється від долі «кобзаря» Тараса Шевченка. Історична доля нації, що породила обох, тяжко заважила і на їхній особистій долі.

В Як поет, – ще більшою мірою як науковець і громадянин, – Франко був знаний і популярний у покоління його сучасників і ровесників. Але вже друге покоління – з багатьох причин – знало його менше за своїх батьків, а, сказати б, «відчуття» Франка, зокрема і найважливіше Франка-поета, зникало і втрачалося.

Г Що Франко є великий, в цім ледве чи сумнівається пересічний земляк. Свідомо чи несвідомо, з власного пересвідчення чи з чужого голосу, але кожен, почувши ім'я Франка, сказати б, здіймає шапку, незалежно від свого місця народження – Київ, Карпати, Кубань чи Вороніжчина.

30. Твердження «Віддавна так повелося: приліпивши до того чи іншого ad hoc знайдену етикетку, на тім заспокоїтися і більш уже нічим не цікавитися, вважаючи, що справа залагоджена» є загальним щодо

А В дійсності, доля «каменяра» Івана Франка, якщо зовнішньо й різниться, то суттю мало відрізняється від долі «кобзаря» Тараса Шевченка.

Б Так було з етикеткою «кобзаря» стосовно Шевченка (а цієї етикетки й досі одчепити не можна). Тим же способом до імені Франка було прикладено отого «каменяра», що на довгі десятиліття придушив живу істоту Франка, передовсім Франка-поета.

В Словом, «доктор» Віденського університету Іван Франко, хоч і ознайомлений з австрійською провінційною в'язницею, був, усе ж таки, повноправним громадянином старої європейської держави, членом міської львівської громади, знаним суспільним діячем, життя якого проходило на очах своїх людей, з дня на день, аж до самої смерті в травневий день 1916 року.

Г Не в тім біда, що ці етикетки й алегорії (зрештою, взяті не безпідставно) прикладаються чи приліплюються, але біда в тім, що ці орнаментальні оздоби дають своєрідну індульгенцію на моральне ледарство і, властиво, маскують чуттєву та інтелектуальну байдужість загалу.

31. Твердження «Франко залишався вельмишановною “академією наук в одній особі”» доповнює речення

А Загальноприйнято, що постать Івана Франка, його науковий і літературний доробок, його суспільна праця, врешті його життєпис – є визначені, зважені й широко знані.

Б В дійсності, доля «каменяра» Івана Франка, якщо зовнішньо й різниться, то суттю мало відрізняється від долі «кобзаря» Тараса Шевченка.

В Як поет, – ще більшою мірою як науковець і громадянин, – Франко був знаний і популярний у поколінні його сучасників і ровесників.

Г Словом, «доктор» Віденського університету Іван Франко... був, усе ж таки, повноправним громадянином старої європейської держави, членом міської львівської громади, знаним суспільним діячем...

32. У реченні «Розуміється, це обставина немаловажна, але горе в тім, що визнавана й відчувана велич Франка залишається для надто багатьох книгою за сімома печатями, яку мало хто намагається читати» вжито

А фразеологізм

Б порівняння

В неологізм

Г діалектизм.

33. Речення «Як поет, – ще більшою мірою як науковець і громадянин, – Франко був знаний і популярний у поколінні його сучасників і ровесників» ускладнене

А відокремленою обставиною

Б вставленою конструкцією

В відокремленою поширеною прикладкою

Г порівняльним зворотом.

34. У реченні «Тим же способом до імені Франка було прикладено отого “каменяра”, що на довгі десятиліття придушив живу істоту Франка, передовсім Франка-поета» виокремлене слово належить до

А власне української лексики

Б okazіоналізмів

В активної лексики

Г пасивної лексики.

35. Текст належить до стилю

- А художнього
- Б розмовного
- В наукового
- Г публіцистичного

36. Тип мовлення аналізованого тексту

- А розповідь
- Б роздум
- В роздум з елементами розповіді
- Г роздум з елементами опису

Контрольна робота № 5

Частина 1

Завдання 1 – 7 мають по чотири, а завдання 8 – 23 – по п'ять варіантів відповідей, із них лише **ОДНА ПРАВИЛЬНА**. Виберіть правильну відповідь і позначте її в бланку згідно з інструкцією. Не робіть інших позначок.

1. У якому рядку правильно сформульовано теоретичне положення?

А У минулому часі та в умовному способі дієслова змінюються за родами (в однині) і за числами.

Б Дієслова дійсного способу у майбутнього часу змінюються за числами й особами.

В Однакова змінюються дієслова в минулому часі й простому майбутньому.

Г Усі сформульовані неправильно.

2. Як змінюються дієслова наказового способу?

А За родами й числами.

Б За часами, особами й числами.

В За особами та числами.

Г За особами й часами.

3. Які граматичні ознаки властиві дієприкметникові?

А Час, рід, спосіб.

Б Вид, час, синтаксична роль обставини.

В Вид, час, рід, особа.

Г Вид, стан, час, змінюваність за родами, числами, відмінками.

4. Які граматичні ознаки не властиві дієприслівникові?

- А Синтаксична роль присудка.
- Б Вид.
- В Незмінність.
- Г Синтаксична роль обставини.

5. У якому рядку правильно сформульовано теоретичне положення?

- А У реченні прислівник найчастіше буває підметом.
- Б За значенням прислівники змінюються за станом.
- В Прислівники міри й ступеня відповідають на питання навіщо?, як?
- Г Прислівник характеризує дію, стан або ознаку предмета.

6. У якому рядку подано визначення прийменника?

- А Службова частина мови, що виражає емоції та спонування, не називаючи їх.
- Б Службова частина мови, яка надає висловлюванню чи окремому слову певного смислового або емоційного відтінку.
- В Службова частина мови, яка служить для поєднання між собою однорідних членів речення або речень.
- Г Службова частина мови, яка разом із відмінковими закінченнями іменників служить для вираження підрядних зв'язків між словами у реченні.

7. До вказівних часток належать

- А Навіть, тільки, лише, хоч, хоча б.
- Б То, ото, от, це, оце, ось, он.
- В Саме, якраз, справді, точно, власне.
- Г Так, еге, еге ж, авжеж, атож.

8. Визначте рядок, у якому правильно записано займенники:

- А Абихто, абищо, де-який, скільки-небудь.
- Б Аби-який, дечий, чий-небудь, до будь-кого.
- В Який-небудь, будь-хто, до будь-кого, дехто-з-нас.
- Г Дехто, хто-небудь, будь-який, будь з ким.
- Д Де-що, що-небудь, казна-хто, будь-накому.

9. Дієприслівниковий зворот використано в реченні (розділові знаки пропущено)

- А Там синіє Дніпр широкий з жовтими пісками з високими берегами з темними лісами.
- Б Заспівали застукали тяжкі краплини спадаючи з листя і квіту на землю заворушились без вітру зашуміла трава зводячись і підстрибуючи вгору (М. Стельмах).
- В Де-не-де ще тремтів на гілці одинокий скручений дудочкою листок схожий на зморшкувате вушко (О. Донченко).
- Г Ніжна тиха кришталєво чиста мелодія почувалася ніби здалека (І. Пільчук).
- Д Баритон немолодий але гарно виспіваний провів ту ж саму фразу.

10. Визначте рядок, у якому всі слова записані правильно.

- А Завершений, безвинний, качиний, зметений.
- Б Мерзений, глибочений, кінний, нежданий.
- В Притаманний, колінний, нуждений, скошений.
- Г Відданий, щоденник, єдинний, проведений.
- Д Чавунний, благословений, блажений, мурашиний.

11. Визначте рядок, у якому правильно записано складні прислівники та прислівникові сполуки.

- А Набіс, якнайбільше, потихеньку, всього-на-всього.
- Б По двоє, хтозна як, по-господарськи, насамперед.
- В Навскоси, що раз, на жаль, надвоє.
- Г Запанібрата, вдосвіта, до побачення, як слід.
- Д Зрідка, на світанку, в ногу, пліч о пліч.

12. Визначте рядок, у якому всі прислівники пишуться разо.:

- А (Поза)вчора, (по)одинці, (у)слід, (без)упину.
- Б (На)слово, (ані)трохи, (на)зразок, (за)одно.
- В (Стрім)голов, (до)сьогодні, (за)світла, (на)поруки.
- Г (На)раз, (зо)зла, (по)заду, (напів)дорозі.
- Д (На)пам'ять, (в)ранці, (за)панібрата, (на)біс.

13. Визначте рядок, у якому частку НЕ з усіма словами записано правильно.

- А Непорушно, невсилі, недосить, неп'ятий.
- Б Не вичитано, недавно, не по-нашому, незнати.
- В Нецілком, не так, не можливо, не вдогад.
- Г Незліченний, не можна, ненавидіти, не раз.
- Д Нетреба, не інакше, негасимий, негода.

14. Визначте рядок, у якому правильно записано всі складні службові слов.:

- А Немовбито, з-проміж, авже ж, поміж.
- Б Якщо, тому-то, при цьому, через те що.
- В Отож-то, ніби-то, наприкінці, що ж до.
- Г Зате, тільки-но, після того як, зпопід.
- Д Притім, тимто, на вколо, начеб-то.

15. Визначте рядок, у якому всі слова із частками написано правильно.

- А Несамовито, ніякий, недоля, тільки що.
- Б Неабиякий, не здужати, якосьто, зайшов би.
- В Давайно, так-таки, що то, недотепа.
- Г Несамовито, недолюблювати, не доїдок, скільки ж то.
- Д Чим би то, ні сюди ні туди, стількито, все-таки.

16. Зазначте рядок, де всі займенники належать до одного розряду.

- А Я, ти, він, вони, ми, стільки.
- Б Цей, той, такий, стільки, себе.
- В Сам, самий, весь, всякий, інший.
- Г Хто-небудь, ви, аби в кого, котрийсь.
- Д Хто, що, скільки, який, чий, котрий.

17. Позначте рядок, де в усіх словосполученнях використано частки.

- А Під стелею, хай живе, їхній винахід, щоб дати дорогу.
- Б Несподівано гримнуло, прийшов здалеку, нібито маю, виконаю як-небудь.
- В Поринати раз у раз, зробили гуртом, так швидко, мов килим.
- Г Хай живе, майже закінчив, таки домовились, сказав би.
- Д Як мрія, крізь терни, навколо тихо, поміж дерев.

18. У яких рядках представлено дієслова усіх часових форм?

- А Читають, виконуватимуть, будуть писати, розповідають.
- Б Співатимуть, відтанцювали, займаються, насолоджуються.
- В Дивляться, сподобалося, розглядали, розповіли.
- Г Прийдуть, приходитимуть, при звичаїлися, хай дружить.
- Д Малюватимуть, розфарбували, будуть їсти, принеси.

19. Зазначте рядок, де всі дієслова належать до II дієвідміни.

- А Свистіти, оцінювати, тягти, збороти, одужати.
- Б Белькотіти, стелити, захищати, гуркотати, пити.
- В Полоти, хропіти, вгадати, змайструвати.
- Г Берегти, казати, їздити, мостити, ходити.
- Д Бігти, боятися, зважити, дирчати, зморитися.

20. Зазначте рядок, у якому не від усіх прислівників можна утворити ступені порівняння.

- А Тихо, весело, глибоко, корисно, дбайливо.
- Б Гарно міцно, кисло, часто, тепло.
- В Повільно, спокійно, лагідно, складно, порожньо.
- Г Легко, корисно, красиво, багато, мало.
- Д Лукаво, вузько, низько, рано, твердо.

21. Зазначте рядок, де всі слова – прийменники.

- А Поміж, з-поза, з-посеред, у зв'язку з.
- Б Таж, в результаті, під час, з-серед.
- В Довкола, попри, же, з-за, внаслідок.
- Г З-проміж, в силу, по, аби.
- Д Нібито, на, при, крім.

22. Зазначте рядок, де всі слова – сполучники.

- А Адже, якщо, якби, дарма що.
- Б Доки, згідно з, тільки, навіть.
- В Он, бо, для того щоб, ах.
- Г Хоч, і, а, овва.
- Д Тільки, немов, як, ну.

23. У якому рядку усі слова є вигуками?

- А Добридень, дарма що, хай.
- Б Ах, гов, гей, ну, будь ласка.
- В Bravo, геть, чи, хоч.
- Г Задля, бодай, ой, ай.
- Д Хіба що, ледве, їй-бо.

Завдання 24–28 мають на меті встановлення відповідності. До кожного рядка, позначеного цифрою, доберіть відповідник, позначений буквою, і впишіть букву до таблиці.

24. Установіть відповідність між займенником у називному та непрямому відмінку.

1. Що	А Когось.
2. Він	Б Чому.
3. Хтось	В При ньому.
4. Я	Г Мене.
	Д Комусь.

25. Установіть відповідність між словами і частинами мови, до яких вони належать.

1. До побачення	А Займенник.
2. Який-небудь	Б Прислівник
3. Радіти	В Сполучник.
4. Немовбито	Г Дієслово
	Д Частка

26. Установіть відповідність між словом та різновидом дієслівної форми.

1. Прибирали	А Дієслово майбутнього часу.
2. Розсміявся б	Б Дієприкметник.
3. Працюватимуть	В Дієслово минулого часу.
4. Злитися	Г Дієслово умовного способу.
	Д Інфінітив.

27. Установіть відповідність між прислівниками та їхніми розрядами за значенням:

1. Мети	А Близько.
2. Місця дії	Б Уночі.
3. Причини	В Спросоння
4. Часу	Г На зло.
	Д Тихо.

28. Установіть відповідність між сполучниками та їхніми групами:

1. Єднальний	А Однак.
2. Протиставний	Б Для того щоб.
3. Розділовий	В Також.
4. Підрядний мети	Г Або.
	Д Неначебто.

Частина 2

Читання й аналіз тексту

Завдання 29–36 мають по чотири варіанти відповіді, серед яких лише один правильний. Виберіть правильний, на Вашу думку, варіант відповіді, позначте його в бланку.

Прочитайте текст (цифри в дужках позначають номери рядків) і виконайте завдання 29–36.

Наші обереги

(1–3) Повертаючись обличчям до духовної культури свого народу, ми наближаємося до забутих джерел, які живили його дух, оберігали чистоту душі, були добрими охоронцями в повсякденному житті.

(4–7) Людина є маленькою часточкою космосу – внутрішня її частина підпорядкована вищим законам буття, гармонії Всесвіту. Проте, прийшовши на землю у своїй тілесній оболонці, вона відчувала безсилля перед природою та шукала захисту в ній.

(8–10) Наші давні предки обожнювали природу й вірили, що весь світ сповнений добрими і злими духами. Намагаючись захиститися від зла, людина створила для себе цілу систему оберегів. Що ж таке оберіг?

(11–14) Василь Скуратівський у книзі «Берегиня» зазначає: «Берегиня, обереги – наші давні й добрі символи. їхнє генетичне коріння сягає глибини століть... Маючи такі прекрасні символи, народ зумів уберегти від забуття нашу пісню й думу, нашу історію й родовідну пам'ять...»

(15–18) За давніми уявленнями наших предків, світ складався з трьох частин: небесна частина з божествами, що жили на ній, світилами (сонцем, місяцем і зорями); земна – з людиною і землею, на якій вона живе; підземна – з духами зла, смертю, хворобами та лихом і душами померлих родичів.

(19–30) На зорі цивілізації, придумавши житло, людина уявляла його також у трьох вимірах: небесна частина – дах, середня частина – власне житло – і нижня, яка містилась у землі. Тобто саме житло було прообразом Усесвіту, і кожна його частина мала символічне значення. Вікна – це очі хати, через які людина підтримувала зв'язок із небесним світом, божествами. Порог – це межа

між зовнішнім і внутрішнім світом, а також межа між підземним світом – світом померлих – і світом живої людини. Піч – домашнє вогнище. А вогонь був священним, тому що він уважався доброю силою, що йде від сонця. Через комин також здійснювався зв'язок із небесним світом, тому що через комин, уважали наші предки, вилітає всяка нечисть із хати. Щоб захистити житло від зла, над вхідними дверима часто вирізували знаки – обереги: кола, розетки – символи сонця, хрести. Ці знаки наносили на сволок у хаті, а також на віконні рами.

(31–43) Традиційна українська хата, на думку Василя Скуратівського, є цілком оригінальним витвором народу, самобутнім явищем в історії архітектури, високим зразком будівельних, мистецьких, етичних та естетичних конструкцій. Зводячи той чи інший тип житла, народні будівничі виробили цілу систему симетричних прийомів з використанням унікальних і пропорційних силуетів. Не випадково французький військовий інженер Гійом Лавассер де Боплан, мандруючи в XVII столітті по Дніпру, захоплювався високим мистецтвом народного зодчества. Інший іноземець – німецький географ Йоганн-Георг Коль, який 1838 року побував в Україні, відзначав у своїх нотатках: «Українці живуть в охайних, завше підтримуваних у чистоті хатах, які начебто усміхаються до тебе. Господині не задовольняються тим, що кожної суботи миють їх, як це роблять голландці, але ще й раз на два тижні білять житло. Від того хати в Україні виглядають вельми чепурно, немовби свіжовибілене полотно».

(44–58) Оберегами в давнину слугували й рушники, на яких були вишиті магічні знаки. Уявлення наших предків про походження світу перейшли в художню мову орнаментів. Магічний знак – Дерево життя, який траплявся найчастіше на рушниках і відбивав уявлення наших пращурів про світ, також мав три частини: крона – це небо, стовбур – матеріальний світ, людина; коріння – підземний світ, вода, змії та все, що живе в землі. Над Деревом життя (Світовим деревом) на вишивках зображалися зірки, що символізували зоряне небо. Чіткою лінією відмежовувався від Дерева життя підземний світ, у якому все уявлялося в перевернутому вигляді (квіти голівками донизу). Це особливо відбилося на похоронних рушниках, де перевернуті вниз голівками квіти означали перехід покійного в інший світ. Під мотивами Світового дерева завжди зображали зигзагоподібний орнамент чи меандр, що символізував хвилі первісного океану, з якого виросло це дерево. Меандри як знаки водної стихії зображалися з метою завоювати прихильність цієї сили, невідвладної людині, і допомогти природним процесам (наприклад, викликати дощ).

(59–62) Знаками-оберегами на рушнику були ромби, квадрати, трикутники, що символізували родючість. Чотири пори року, чотири тижні місяця, чотири фази людського життя (народження, юність, старість, смерть) виражалися в геометричному орнаменті накладенням одних квадратиків на інші.

(63–72) Магічні знаки дістали відображення не лише в українській вишивці, а й в орнаменті писанки. Яйце – це також, за давніми уявленнями наших пращурів, символ Усесвіту. Історія писанки сягає в сиву давнину

і пов'язана з язичницьким культом уславлення вічного закону весняного пробудження всього живого на землі. Група орнаментів, найбільш поширених на писанках, – це знаки Всесвіту і сонця (солярні знаки). Знаки сонця на деяких писанках виглядають як розетки (Пряшівщина, Лемківщина), на інших – як зорі (Одещина); на подільських писанках вони реалістично представляють весняне сонце. Проте одним із найдавніших варіантів цього знака слід уважати «павучки», поширені на Східному Поліссі, і «крутороги», характерні для всієї території України.

(73–80) У писанкових орнаментах часто використовується зображення сосонки – трави, що найпершою з'являється на піщаних ґрунтах і плететься, наче змійка. Ця деталь у писанкарстві пов'язана з культом небесного змія, який, як уважали наші предки, запліднював усе живе на землі. Цей культ поступово зник після запровадження християнства. Натомість з'явилися на писанках гілочки верби, маки, усяка рослинність, що оживає й починає буйно квітнути навесні. Ці магичні знаки та символи воскресіння природи були не випадковими. Вони услаблювали життєдайні сили – сонце і воду, від яких залежали життя і добробут наших предків.

(81–83) Наші пращури міцно трималися духовних законів, вони перебували в гармонії з природою, космосом, у гармонії з навколишнім світом, тому людина була захищена від духовної руйнації. (За Лідією Вудвуд, 851 слово).

29. Трискладовість, відповідно до тексту, є характерною для всіх наведених нижче понять, ОКРІМ

- А навколишнього світу
- Б людського житла
- В Дерева життя
- Г родинних зв'язків

30. Слово, виділене в реченні «Маючи такі прекрасні символи, народ зумів уберегти від забуття нашу пісню й думу, нашу історію й родовідну пам'ять...» (рядки 12–14), ужито зі значенням

- А який має привабливий вигляд, милує око;
- Б який має надзвичайно позитивні риси, моральні якості;
- В надзвичайно вдалий, влучний;
- Г сповнений високого значення, глибокого змісту.

31. Родючість в орнаменті символізують зображення

- А ромбів
- Б розеток
- В «круторогій»
- Г гілочок верби

32. Аргументами до тези «...саме житло було прообразом Усесвіту, і кожна його частина мала символічне значення» (рядки 21–22) є всі наведені нижче висловлення, ОКРІМ

А За давніми уявленнями наших предків, світ складався з трьох частин: з небесної, земної та підземної.

Б Вікна – це очі хати, через які людина підтримувала зв'язок із небесним світом, божествами.

В На зорі цивілізації, придумавши житло, людина уявляла його у трьох вимірах.

Г Щоб захистити житло від зла, над вхідними дверима вирізували знаки-обереги.

33. Речення «Що ж таке оберіг?» (рядок 10) використано

А для відображення емоційного стану автора тексту;

Б як засіб зв'язку між абзацами;

В для вираження головної думки тексту;

Г як запитання, що не потребує відповіді.

34. Загальним щодо інших є зміст висловлення

А Група орнаментів, найбільш поширених на писанках, – це знаки Всесвіту і сонця (солярні знаки).

Б Уявлення наших предків про походження світу перейшли в художню мову орнаментів.

В Під мотивами Світового дерева завжди зображали зигзагоподібний орнамент чи меандр, який символізував хвилі первісного океану, з якого виросло це дерево.

Г Над Деревом життя (Світовим деревом) на вишивках зображалися зірки, що символізували зоряне небо.

35. У тексті НЕ розглядається символічне значення

А рушника

Б сорочки

В хати

Г писанки

36. Рядки 63–80 об'єднані мікротемою

А символи воскресіння природи

Б писанкові орнаменти

В культ небесного змія

Г солярні знаки

Контрольна робота № 6

Частина 1

Завдання 1–7 мають по чотири варіанти відповідей, серед яких лише ОДИН ПРАВИЛЬНИЙ. Виберіть правильний варіант і позначте його в бланку згідно з інструкцією. Не робіть інших позначок.

1. Простим є речення

- А Далеко чути звуки, гучно линуть голоси.
- Б Ясної тихої днини кружляє над землею, сідає на обличчя павутиння.
- В Пташині зграї злітають високо в небо, і від того здіймається вітер.
- Г Осінь не забарилася, бо закони природи невблаганні.

2. Відокремлену обставину вжито в реченні

- А За винятком баби Оришки, малий Чіпка нікого не любив.
- Б Він застав у хаті Софію, першу сестру Мотрину, ще не стару, балакучу жінку.
- В Ніхто ще так не описував наших лісів, їхньої багатой флори, їхніх щедрот і краси.
- Г Там летять із гір потоки, обганяючи вітри.

3. Тире між підметом і присудком стоїть у реченні

- А Минулася буря – і сонце засяяло.
- Б Була б охота – знайдеться робота.
- В У нас кохати – полюбить сповна і серце з милим вік не розлучати.
- Г Дерево міцне корінням, людина – друзями.

4. Обставина причини є в реченні

- А Поранений солдат побілів від болю.
- Б Брат навчився керувати автомобілем.
- В Читаючи підручник, робіть нотатки.
- Г Мандрівники були вже дуже далеко від домівки.

Прочитайте текст 1. Виконайте завдання 5–7 до нього.

(1) З ранньої весни бувала вона в степу. (2) Тільки зникне біла зимова ковдра як вона вже мчала батьковим конем за місто. (3) І хай ще по балках і яругах ховається сніг, ще на горбах парує земля, а степ уже дихає свіжістю. (4) З кінця квітня рівнини стають барвистими і на бурому тлі степу темніють фіолетові озерця. (5) Під'їдеш ближче – тисячі квіток, як ніжні дзвоники. (6) Здається, війне вітер – і ось-ось задзвенять безмежні рівнини (За В. Чемерисом).

5. Порівняльний зворот використано в реченні

- А другому
- Б третьому
- В п'ятому
- Г шостому

6. Пунктуаційну помилку допущено в реченні

- А першому
- Б другому
- В третьому
- Г п'ятому

7. Вставним словом ускладнено речення

- А перше
- Б друге
- В третє
- Г шосте

Завдання 8–23 мають по п'ять варіантів відповідей, серед яких лише ОДИН ПРАВИЛЬНИЙ. Виберіть правильний варіант та позначте його в бланку згідно з інструкцією. Не робіть інших позначок.

8. Простий дієслівний присудок ужито в реченні

- А А потім вже подвижники і вчені взялись вивчати кургани височенні.
- Б Вони будуть купатися й розважатися цілий день.
- В Співати – це як дихати.
- Г Все довкола здається ялинковими прикрасами, новорічною феєрією.
- Д Люди повинні більше дивитися на зорі, на стожари, на Чумацький Шлях.

9. Відокремлене означення є в реченні

- А Тримаючи в руках скрипку людина не здатна зробити погане.
- Б Розквітлі на лодях вибілені дощами й сонцем кропив'яні вітрила.
- В Оторочена інеєм хвоя нагадує хризантеми.
- Г Не побивайтесь за минулим побитим шашіллям зневір.
- Д Вечірня зірка далека невідома красуня алмазно світить з неба на чабанське повітря.

10. Немає другорядних членів у реченні

- А Ліс іще дрімає...
- Б Були падіння, злети, поразки та перемоги.
- В Сьогодні сонячно.
- Г Мені сумно.
- Д У вас затишно.

11. Після узагальнювального речення слід ставити двокрапку в реченні

- А Стоячи в тумані я нічого не бачив округ себе ні стіни ні вікон ні дверей.
- Б А соловейко не відмовляється ні від сухого листячка ні від торішньої трави.
- В Листя лежало на дривітні на колодах осикових дров на купі гарбузів.
- Г Тихо. І земля і вода і повітря все послухало.
- Д Радієш і дню сонячному і пташині співучій і запахіві весни і навіть галасливому гайворонню.

12. Кому між однорідними членами речення слід поставити в реченні

- А Вже здалеку бачу маленьку білу постать на обніжку.
- Б У садках темніли купи вишень та стриміли здорові старі дикі груші.
- В Навкруги стеляться родючі придунайські рівнини.
- Г Тонуть в золоті і теплій синяві принадні простори і закликають уже в степу до спокою і миру.
- Д Чіпкий колючий жорстокий вітер носився по Комарівці.

13. Перед однорідними членами речення потрібно ставити двокрапку, а після них – тире в реченні (розділові знаки пропущені)

- А Із сивої давнини існували на землі чотири добродішності а саме мудрість правосуддя стійкість вірність.
- Б Є місцевості веселі радісні є похмурі тривожні й недобрі місця.
- В Летиш і милуєшся всім і сріблястою нехворощю і ворохами золотими на токах.
- Г Скрізь на вершечку стрілецької гори на пагорбах і видолинках панувала тиша.
- Д Земля і місяць вишні і тополі і тиша в тиші і тумани в полі усе в чеканні.

14. Поширене означення НЕ потрібно відокремлювати комами в реченні (розділові знаки пропущені)

- А Балка вкрита садками вилась попід горою.
- Б Птахолови минали березовий гай пронизаний пасмами світла.
- В Усіяна колосками земля пахне літом.
- Г Невідомий нікому я сідаю на лавку слухаю і дивлюся.
- Д Блискучий та легкий сніг здається падає прямо на серце.

15. Непоширену обставину НЕ треба відокремлювати комами в реченні (розділові знаки пропущені)

- А Не піймавши не кажи що злодій.
- Б Рушниця в його руках стріляла не хиблячи.
- В Посеред плеса вода мов сказившись починала хлюпати й кружляти.
- Г Хлопці прокинувшись нагодували й напоїли коней.
- Д Не зрозумівши студентка запитала ще раз.

16. Односкладним безособовим є речення

- А Благословіть мене на щастя, хай часто зустрічається, благословіть мене на горе, хай швидко забувається.
- Б „Кобзар” називають енциклопедією народного життя, а його автора – народним поетом.
- В Щоб довкола було ясно-зоряно, щоб у саду чисто-метено, щоб на душі світло-радісно.
- Г В залі схвильовано і весело загомоніли.
- Д Для добрих друзів відчиняю дім і маю серця шири нагороду, хоч деякі із них в житті моїм, як в’ялий цвіт, обсипались в негоду

17. Туре між підметом і присудком НЕ слід ставити в реченні

- А Всякий труд почесний.
- Б Що не хата то витвір мистецтва.
- В Музична річка найкраща характеристика для нашого поета Павла Тичини.
- Г Мова це генетичний код нації, який поєднує минуле з сучасним.
- Д Життя прожити не поле перейти.

18. Позначте речення, що потребує редагування.

- А Сніжинки з інеєм ще більше закрутилися, стовпом здіймаючись угору.
- Б Сидячи на березі річки, милуюся її повільною течією.
- В Хтось кидає жарт, розсмішивши всіх навколо.
- Г Прочитавши цікаву книжку, хочеться поділитися враженнями з іншими.
- Д За таких обставин не будемо сидіти склавши руки.

19. Позначте речення, у якому перед ЯК потрібно поставити кому (розділові знаки пропущено).

- А Сосюра як справжній лірик різноманітний у своїх переживаннях.
- Б Діти як квіти поливай то ростимуть.
- В Весь світ знає Довженка як великого кінорежисера.
- Г Палаючий Будапешт був перед нами як на долоні.
- Д Уночі хоч як тріщить а вдень проти сонечка плющить.

20. Звертання правильно виокремлено в реченні

- А Можна все на світі вибирати сину, вибрати не можна тільки Батьківщину.
- Б Народе мій до тебе я ще верну...
- В О мій народе! Прометея ти маєш душу молоду.
- Г Зазеленій, зелен траво по долині, розійдися сумен голос по родині!
- Д Ти глянула поглядом владним безжалісна музо, і серце моє затремтіло.

21. Усі слова можуть бути вставними в рядку

- А** очевидно, по-перше, на мою думку, між іншим, таким чином;
- Б** на жаль, по-друге, по-вашому, нівроку, земле моя;
- В** можливо, імовірно, уявіть собі, ой лишенько, коротше кажучи;
- Г** кажуть, майте на увазі, отже, щедрій наша ниво, як на зло;
- Д** видно, здається, чого доброго, так би мовити, мамочко.

22. Розділові знаки при прямій мові правильно розставлені в реченні

- А** „Спи, мати співає, – моє немовлятко, уроджене в люту годину дитятко, не будеш ти лиха і голоду знати, поки ще на світі живе твоя мати”.
- Б** „Полий цю яблуню, адже вона із яблучками”, – словом цим до дна відкрила душу всю моя дружина.
- В** І сказав отаман, і промовив козак, аж од слів полетіли іскрини: „Україна одна, і не можна ніяк віддавати її для загину”.
- Г** Воскрешають весну незабуту ті слова, над якими я плачу – „Я ніколи тебе не забуду, я ніколи тебе не побачу”.
- Д** Пілат Христа віддав катам на муки і мовив: „Я не винен, вам бажалось!”.

23. Одничний дієприслівник НЕ слід відокремлювати комами в реченні

- А** А він теж усіх обнімав цілував і не втримавшись на радісах таки заплакав.
- Б** А навкруги розвидняючись світліло.
- В** У траві прилігши лось міг сховатися до половини.
- Г** Остап стояв вагаючись.
- Д** У халабуду зігнувшись заглянув дозорець.

Завдання 24–28 мають на меті встановити відповідності. До кожного рядка, позначеного ЦИФРОЮ, доберіть відповідник, позначений БУКВОЮ, і впишіть її в бланк відповідей. Не робіть інших позначок.

24. Установіть відповідність між типами речень і прикладами

<i>Односкладне речення</i>	<i>Приклади</i>
1 означено-особове	А З гармат по горобцях не стріляють.
2 неозначено-особове	Б Кругом гомоніли, вешталися, лагодилися до чогось.
3 узагальнено-особове	В Можна вибрати друга і по духу брата, та не можна рідну матір вибирати.
4 безособове	Г Довго спали вітри у ярах на припоні.
	Д Буду хлібом і цвітом ділитись, відчиняти ворота гінцям.

25. Установіть відповідність між реченнями й назвами відокремлених членів, якими ускладнено ці речення

- 1 відокремлена прикладка;
- 2 відокремлений додаток;
- 3 відокремлене означення;
- 4 відокремлена обставина.

- А З доріг життя сховавши втому, я в отчий край вернусь назад.
- Б У всякому ділі є свої майстри і своє, так би мовити, натхнення.
- В Небо розгорнуло намет свій – синій, широкий, глибокий.
- Г По всім світі пронесу нашу гордість і красу – рідну мову.
- Д Там, замість житечка, в теплеє літечко терен зацвів.

26. Установіть відповідність між відокремленими членами речення й прикладами.

Відокремлений член речення

Приклади

- 1 означення
- 2 прикладка
- 3 обставина
- 4 додаток

- А Я так люблю тебе, мій краю, красу твоїх степів і гір.
- Б Данилко радо, з підскоком, біг до сусідів.
- В На світі все знайдеш, крім рідної матері.
- Г Він, п'ятирічний хлопчик, міг би гратися годинами.
- Д Ночували гайдамаки в зеленій діброві, на припоні пасли коні, сідлані, готові.

27. Установіть відповідність між способом вираження обставин і прикладами

Спосіб вираження обставини

- 1 прислівник
- 2 відмінкова форма іменника з прийменником
- 3 дієприслівник
- 4 інфінітив

- А Вгамувавшись, лось лизнув припорошену снігом землю.
- Б Я прийшов виконати княжу волю.
- В Попливла б я на схід сонця.
- Г Править хтось малим човенцем, стиха весла підіймає.
- Д Вони їхали царством весни.

28. Установіть відповідність між типом односкладного речення й прикладами

Тип односкладного речення

1 означено-особове

2 неозначено-особове

3 узагальнено-особове

4 безособове

А По всій Україні справжні коралі вважають справжньою цінністю.

Б Стану в житті малою хвилиною.

В За добро добром платять.

Г Взимку та повесні курінь відчинено увесь день.

Д В зів'ялих листочках хто може вгадати красу всю зеленого гаю?

Частина 2

Читання й аналіз тексту

Завдання 29–36 мають по чотири варіанти відповіді, серед яких **ОДИН ПРАВИЛЬНИЙ**. Виберіть правильний варіант і позначте його в бланку.

Прочитайте текст (цифри в дужках позначають номери рядків) і виконайте завдання 29–36. Будьте особливо уважні, заповнюючи бланк А!

Галілео Галілей

(1–4) Галілей народився в італійському місті Пізі 1564 року. Батько майбутнього астронома, Вінченцо Галілей, з бідних дворян, був учителем музики, композитором, знав математику й інші науки. На життя Вінченцо Галілей заробляв уроками музики, але в країні, де вчителів музики було більше, ніж чоботарів, це давало небагато. А сім'я зростала.

(5–7) Галілео був найстаршим сином у сім'ї. Батько примушував хлопця грати на скрипці, розучувати свої композиції, щоб син міг продовжити справу його життя. Але викладача музики з Галілео не вийшло, хоча він і став великим її знавцем.

(8–9) Вінченцо, прагнучи знайти вихід із важкого становища, віддав хлопчика на виховання до монастиря, де його схилили прийняти чернецтво. Галілео збунтувався і втік.

(10–11) Тоді батькові спало на думку зробити з сина лікаря. Сімнадцятирічний Галілео стає студентом Пізанського університету.

(12–16) Цікаво, що до цього часу юному Галілею зовсім не доводилося вивчати математику, і він абсолютно не був у ній обізнаний. А в університеті майбутнім лікарям серед інших навчальних предметів викладали й математику. Нова, досі не знайома йому наука зацікавила юнака, і батько,

бачачи захоплення сина, порадив йому познайомитися з творами великих математиків давнини Евкліда і Архімеда.

(17–18) Сталося те, чого зовсім не чекав старий Вінченцо: математика цілком захопила Галілео, він покинув вивчати медицину й заглибився в нову для нього галузь науки.

(19–20) У молодого Галілея виявилися незвичайні математичні здібності, праці з математики він читав, як цікаві романи.

(21–28) Галілей покинув Пізу й перебрався до Флоренції, де за кілька років до нього оселилася його сім'я. Батько дуже лютував через те, що Галілео покинув медицину, яка обіцяла йому гарний заробіток. Але математика, особливо геометрія з її послідовністю аксіом і теорем, де все незаперечно витікало одне з другого, зачарувала Галілея. У 19 років він розробляє закони коливання маятника, а в 22 роки стає одним з найвідоміших учених Італії. І це всього за 7 років від часу, коли він уперше познайомився з математикою! У 25 років Галілео Галілей, медик-недоучка, людина, яка не мала вченого ступеня, очолює кафедру математики в Пізанському університеті. Згодом він – професор математики в Падуї.

(29–31) За цей час молодий науковець зробив низку великих відкриттів у галузі механіки, фізики, математики, астрономії, хоча не публікував їх, бо вони заперечували вчення Аристотеля про будову Землі.

(32–39) Захоплення Галілея астрономією почалося, коли він 1609 року дізнався, що в Голландії з'явився «прилад-дальновидець» – телескоп. Як цей прилад сконструйований, він не знав, тому сам узявся за його створення. Зробивши телескоп, Галілей першим спрямував його до зірок, саме тому Галілея називають Колумбом неба. Галілео Галілей споглядав Місяць, Юпітер, бачив чотири його супутники, він першим відкрив плями на Сонці, довів, що воно обертається навколо своєї осі. І Земля також, виявляється, обертається навколо своєї осі і навколо Сонця! Ось тоді й з'явилась книга «Зоряний вісник», де вчений розповів про свої дослідження, продовжуючи вчення Ніколая Коперника та Джордано Бруно.

(40–45) Проте наукові знахідки Галілео Галілея суперечили загальноприйнятому вченню про будову Землі і Всесвіту, тому незабаром він був схоплений інквізицією. Тюрма, допити, погрози, тортури... Під страхом жахливої смерті 70-літнього Галілео Галілея змусили зречтися своїх наукових поглядів, визнати, що Земля – твердь і не обертається навколо Сонця. Хворий, змучений старець не витримав тортур. Але, кажуть, прочитавши текст свого зречення, Галілей тупнув ногою й вигукнув: «І все ж вона обертається!»

(46–47) Помер Галілео Галілей 1642 року і в останні роки перед смертю встиг багато зробити для науки (з журналу).

29. За стильовими ознаками текст є

- А художнім
- Б розмовним
- В науково-популярним
- Г публіцистичним

30. За типом мовлення текст є

- А описом
- Б розповіддю
- В роздумом
- Г поєднанням кількох типів

31. Речення «Але, кажуть, прочитавши текст свого зречення, Галілей тупнув ногою й вигукнув: «І все ж вона обертається!» виконує роль

- А елемента розвитку дії
- Б кульмінації
- В розв'язки
- Г епілогу

32. У тексті Галілея названо Колумбом неба, бо він

- А створив телескоп
- Б довів, що Сонце обертається навколо своєї осі
- В був видатним астрономом свого часу
- Г першим спрямував телескоп у небо

33. На думку автора тексту, Галілей увійшов в історію як приклад людини, яка

- А через страх перед небезпекою поступається принципами
- Б домоглася ще з дитинства обраної мети
- В присвятила своє життя боротьбі за справедливість
- Г попри все впевнена у власній правоті

34. Підхід Галілея до вибору життєвого шляху відображає прислів'я

- А «Де родився, там і згодився».
- Б «Яблуко від яблуні недалеко падає».
- В «У кожного своя доля».
- Г «Біда навчить коржі з маком їсти».

35. У реченні «У 25 років Галілео Галілей, медик-недоучка, людина, яка не мала вченого ступеня, очолює кафедру математики в Пізанському університеті» вислів «медик-недоучка» вжито з метою

- А глузування з рівня освіти молодого Галілея
- Б захоплення швидким опануванням юнака науками
- В нейтральної характеристики біографічного факту
- Г обурення діями керівництва Пізанського університету.

36. Поштовхом до захоплення Галілея астрономією можна вважати

- А зацікавлення математикою
- Б появу телескопа
- В поради батька
- Г навчання в університеті

Контрольна робота № 7

Частина 1

Завдання 1–7 мають по чотири варіанти відповідей, серед яких лише ОДИН ПРАВИЛЬНИЙ. Виберіть правильний варіант і позначте його в бланку згідно з інструкцією. Не робіть інших позначок.

1. Складне речення є складнопідрядним із підрядним обставинним умови

- А Страшні слова, коли вони мовчать...(Л. Костенко).
- Б Минає все, згаса, мов звук, що відлунав на віки вічні (М. Луків).
- В За вишкою, що на капицю схожа, Вечірнє сонце стомлено сідає (М. Руденко).
- Г Мене водило в безвісті життя, та я вертався на свої пороги...(Д. Павличко).

2. У складнопідрядному реченні на межі частин вживається протиставний сполучник

- А То зранку відлига, то під вечір мороз тріщить (М. Малиновська).
- Б Який може бути спокій на землі, коли вона вічно крутиться? (І. Вільде).
- В Ставала вечірня година, виспівували і сумували вогні землянки (М. Стельмах).
- Г Красно говорить, та слухати нічого (Нар. творчість).

3. Безсполучниковим є речення

- А Але барвінку вже ніде нема – палає світ в кульбабиній пожежі (М. Руденко).
- Б Наш батько – з тих, що умирали перші (Л. Костенко).
- В Для неї кожен крок – тяжка робота (М. Руденко).
- Г Праворуч – сад, криниця, стайня і позолочена важка карета (В. Шевченко).

4. Розділові знаки відповідають нормам української мови

- А На питання про те, яка з наук найбільш потрібна Антисфен відповів: «Наука забувати зайве» (Д. Лаертський).
- Б Люди прагнучи навести жах тим самим виказують своє боягузтво (Р. Емерсон).

В Життя, немов п'єса в театрі: не те важливо, наскільки довго вона триває, а те, наскільки добре вона зіграна (Сенека).

Г Життя подібне до ігрищ одні приходять на них змагатися, інші торгувати, а найщасливіші дивитися... (Піфагор).

5. Пунктуаційну помилку допущено в реченні

А Як тая тінь, так щастя між людьми: біжить воно за тим, хто не шукає, а той, хто його хоче, не піймає (Л. Глібов).

Б Люди як газети: про погане розповідають довго й з усіма подробицями, про добре тільки згадують (М. Сафір).

В Архітектура – теж літопис часу: вона говорить тоді, коли вже мовчать і пісні, і перекази (М. Гоголь).

Г Бувають люди, схожі на нулі: їм завжди необхідно, щоб попереду них були цифри (О. де Бальзак).

6. Структурі речення відповідає схема

Щоб не розсміятися, щоб не видати себе, хлопці схоплюються з місця, запрошують усіх на берег, бо захід сонця такий чудовий і той, хто не полюбується ним, дуже багато втратить (Ю. Збанацький).

А (Щоб...), (щоб...), [...], (бо...) і [..., (хто...),...].

Б (Щоб...), (щоб...), [...], [...], (бо...) і [..., (хто...),...].

В (Щоб...), (щоб...), [...], (бо...) і (... (хто...),...).

Г (Щоб...), (щоб...), [...], (бо...) і ..., (хто...).

7. Зазначте речення, пунктуаційне оформлення якого відповідає характеристиці: „Якщо перед однорідними членами речення стоїть узагальнювальне слово, а після них речення продовжується, то після однорідних членів ставлять тире” (Розділові знаки частково пропущені).

А Кожна проблема має завжди вирішення просте зручне і, звичайно ж, помилкове (Г. Менкен).

Б Через нервову систему риби сприймають різні подразнення нюхові зорові звукові й по чутливих нервах передають їх у мозок (Із газети).

В Склалося не склалося вдало невдало все це категорії випадковості, а не закономірності (П. Загребельний).

Г Дійсно, з мовами відбулося те ж саме, що з людьми вихолощення духовного вимив золотоносних покладів історичне зубожіння (П. Мовчан).

Завдання 8 – 23 мають по п'ять варіантів відповідей, серед яких лише ОДИН ПРАВИЛЬНИЙ. Виберіть правильний варіант та позначте його в бланку згідно з інструкцією. Не робіть інших позначок.

8. У якому рядку порушено пунктуаційні норми оформлення прямої мови?

- А** „Видатна людина виявляє свою величність, – казав Карміль, – тим, як вона поводить з маленькими людьми”.
- Б** „Людина, яка думає тільки про себе, – сказав доктор Ніколас Мюррей Батлер, президент Колумбійського університету, – є невігласом незалежно від того, яку освіту вона має”.
- В** „Жити в болоті й бути вільним від нього не можна”, – говорила жаба (М. Генін).
- Г** „Відпочинок – це не просто ледарювання, – писав у своїй чудовій книзі „Навіщо бути стомленим?” Даніель У. Джосселін і наголошував: відпочинок – це відновлення”.
- Д.** Аж тоді хтось сказав:
– А не дай, Боже, так танцювати навиворіт душі! (Л. Костенко).

9. У якому рядку порушено пунктуаційні норми оформлення прямої мови?

- А** Валерій Кикоть пише: „Страх – це наша віра в те, чого ми боїмося. А з людиною трапляється саме те, в що вона вірить”.
- Б** „Таким чином, – пояснював Уільям Джеймс: – Якщо ви сумуєте, ви не можете відразу ж повеселішати. Але якщо ви будете весело сидіти, рухатися й розмовляти, ви мимовільно оживете серце”.
- В** Великий французький філософ Монтень зробив своїм девізом такі слова: „Людина страждає не стільки від того, що відбувається, як від того, як вона оцінює те, що відбувається”.
- Г** „Той, хто подолає свій дух, буде сильніший за того, хто завоює місто”, – зауважив проповідник.
- Д** „Сімнадцять літ – це той час, – писав В. Малик, – коли журба не в силі надовго оселитися в серці”.

10. У якому рядку на місці скісної ризки потрібно ставити кому перед як?

- А** Факти / як шахи: кожен виконує свою функцію і має свою вагу на полі змісту (В. Різун).
- Б** Нам здається, що люди погано знають / як свої можливості, так і свої сили: перші перебільшують, другі недооцінюють (Ф. Бекон).
- В** Кожна людина / як і місяць має свою затемнену сторону, яку вона ніколи не показує (М. Твен).
- Г** Повітря стало / як кришталь (З. Тулуб).
- Д** Гірка так само доля С. Руданського і / як поета (С. Єфремов).

11. У якому рядку розділові знаки відповідають нормам української мови?

- А** Бернард Шоу, говорячи про свободу зауважував: “Свобода означає відповідальність. Ось чому більшість людей боїться свободи” (З газети).
- Б** Можливо, атеїст не здатен прийти до Господа з тих самих причин через які злочинець не здатен прийти до поліцейського (Л. Пітер).
- В** Той, хто шукає визначення Бога – атеїст (О. Шпенглер).

- Г Не довіряйте людині, яка усе схвалює, яка усе заперечує, а ще більше – людині, якій усе байдуже (Й. Лафатер).
- Д Здатність думати – це основна здатність людини; висловлювати думку одна з найголовніших її потреб (П. Буаст).

12. У якому рядку розділові знаки відповідають нормам української мови?

- А На питання про те, яка з наук найбільш потрібна Антисфен відповів: „Наука забувати зайве” (Д. Лаертський).
- Б Люди, прагнучи навести жах тим самим виказують своє боягузтво (Р. Емерсон).
- В Життя немов п’єса в театрі: не те важливо, наскільки довго вона триває, а те, наскільки добре вона зіграна (Сенека).
- Г Життя подібне до ігрищ одні приходять на них змагатися, інші торгувати, а найщасливіші дивитися... (Піфагор).
- Д І на тім рушничкові оживе все знайоме до болю, і дитинство, й розлука, і вірна любов (А. Малишко).

13. У якому рядку подано неправильне теоретичне положення?

- А Стиль мовлення – це своєрідна сукупність мовних засобів, що свідомо використовуються мовцем за певних умов спілкування.
- Б До книжних стилів належать: науковий, офіційно-діловий, публіцистичний, художній.
- В Вибір художнього стилю спілкування зумовлюють неофіційні обставини.
- Г Усі стилі мовлення мають усну й писемну форми.
- Д Вибір офіційно-ділового стилю спілкування зумовлюють офіційні обставини.

14. У якому рядку подано неправильне теоретичне положення?

- А Текст – це висловлювання, яке складається з кількох речень, має певну змістову і структурну завершеність.
- Б Норма літературної мови – це сукупність загальноприйнятих правил, якими користуються мовці в усному й писемному мовленні.
- В Мовлення – це обмін інформацією, передача певної інформації однією людиною іншій.
- Г Культура мови – це наука, що вивчає нормативність мови, її відповідність тим вимогам, що ставляться перед мовою в суспільстві.
- Д Абзац – це частина тексту, у якій розкривається зміст підтеми.

15. У якому рядку подано неправильне твердження?

- А Частини складносурядного речення є рівноправними.
- Б У складнопідрядних означальних та з’ясувальних підрядна частина пояснює слово в головній.

В У складнопідрядних обставинних підрядна частина пояснює головну в цілому (рідше – співвідносне вказівне слово в головній частині).

Г Складнопідрядні поділяються на речення з однорідними й неоднорідними частинами.

Д Частини складнопідрядного речення є нерівноправними.

16. У яких варіантах складнопідрядні речення належать до одного різновиду?

А 1. Вже так натовмився за краєм своїм тужити, що вірші, здавалось, ридають уже під пером (Л. Костенко). 2. Життя обох – батька і сина – склалося так, що вони весь час ходили по різних стежках (Г. Тютюнник). 3. Я хочу так життя прожити, віддати днів тугий налив, щоб зло, страшне й несамовите, останній подих спопелив (А. Малишко). 4. Всі Тимкові товариші були на роботі, так що до нього ніхто не приходив (Г. Тютюнник).

Б 1. Де багато господинь, то ту хату хоч покинь (Народна творчість). 2. Де ті слова, що вмерли на устах (О. Олесь). 3. Де лелека водиться, там щастя родиться (Народна творчість). 4. Наша пам'ять – велика долина, де невидимі Храми стоять (О. Пахльовська).

В 1. Куди б не йшов він, на землі і далі дощі розмиють слід його сандалій (Л. Костенко). 2. Хоч нині скрутно на харчі й одержу, – вороже військо ласе до добра (Л. Костенко). 3. Хай сатаніють виродки од крику – нас не знобить од їхньої хули... (В. Симоненко). 4. Землі хоч тисячу століть – вона не втішиться, не звикне (Л. Костенко).

Г 1. Іноді, щоправда, роблять [історики] це тільки для того, щоб заховати істину ще глибше й ретельніше (П. Загребельний). 2. Найкращий день в житті сьогоднішній, бо може бути останнім (В. Крищенко). 3. Прозорий жах обмацує ворота – чи можна людям в хату увійти? (Л. Костенко). 4. Пішла б і в неволю, аби доля прийшла (П. Мирний).

Д 1. Те, що принижує, – пронизує (Л. Костенко). 2. Вона, бачите, не з тих, що, як то кажуть, через твою яму на другого гляне (Г. Тютюнник). 3. Чим хата багата, тим і гостям рада (Народна творчість). 4. Що вимовиш язиком, те не витягнеш і волон (Народна творчість).

17. У яких рядках пунктуаційне оформлення складнопідрядного речення з кількома підрядними відповідає нормам української мови?

А Не бійтесь ворогів які нападають на вас, а бійтеся друзів, які підлещуються до вас (Д. Карнегі).

Б Для того, хто бачив безліч похмурих людей, які відвертали свої обличчя, ваша усмішка схожа на сонце, що пробивається крізь хмари (Д. Карнегі).

В У наших міжособистісних стосунках не слід забувати, що ті хто нас оточує, живі істоти й прагнуть похвали (Д. Карнегі).

- Г Політик повинен вміти передбачити, що відбудеться завтра, через тиждень і через рік, а потім пояснити, чого цього не сталося... (В. Черчилль)
- Д Анонімка припустима лише тоді, коли той, хто пише і насправді ніхто (С. Єжи Лец).

18. У яких рядках немає ненормативних конструкцій?

- А Щасливої путі, Вікторе Олександровичу, сказати пару слів, не дивлячись на погодні умови, користується авторитетом.
- Б Душе моя, півтора місяця, їси з апетитом, завдяки оперативності пожежників, наступна зупинка.
- В Олегу Петровичу, знімальний майданчик, свіжою їжею, як почувашся, дослідницький інститут.
- Г Я вважаю, наче голки колять, до престижних відносять такі професії, Наталіє Юхимівно, службова перепустка.
- Д Після всіх випробувань, у залежності від ситуації, ти ведеш себе неадекватно, завод продовжує працювати, обділені увагою.

19. Позначте речення, у яких є конструкції, що не відповідають нормам української мови.

- А Звичайно, в такого роду дослідженнях завжди присутня певна частка суб'єктивізму.
- Б Йому довелося зустрітися віч-на-віч зі смертю.
- В Головний біль черкаських комунальників – дороги.
- Г Народжуваність знизилася з 12,5 відсотка до 7,4 відсотка.
- Д За такий законопроект проголосувало триста двадцять два депутата.

20. У кожному варіанті знайдіть “зайве речення” (односкладне серед двоскладних чи двоскладне серед односкладних).

А 1. Тільки мова чужа у власному домі (Л. Костенко). 2. У шовінізму кігті підсвідомі (Л. Костенко). 3. Співучі обриси роденівської Музи, недоторканна мармурова плоть, той вигин рук, важкий туман волосся, тонке одухотворене лице (Л. Костенко). 4. Тяжкий був час (Л. Костенко).

Б 1. Було нам важко і було нам зле (Л. Костенко). 2. Мені холодно тут (Л. Костенко). 3. В безсмерті холодно (Л. Костенко). 4. Це – боляче. Це тяжко. Це смертельно (Л. Костенко).

В 1. На другий день тільки про це й говорили (О. Довженко). 2. Після відвідин музею якимось збадьорилася... (О. Гончар). 3. Усе ближче гриміло, блискало, будувалося (О. Гончар). 4. Попав пальцем у небо (Народна творчість).

Г 1. Тут Сувид скрізь (Л. Костенко). 2. В зіницях Часу предковічний лід (Л. Костенко). 3. В твоїх очах неміряна розлука... (Л. Костенко). 4. І тільки степ, і тільки спека, і озеравин проблиски скупі (Л. Костенко).

Д 1. Скелястий ранок, сірі береги, кістлявий профіль сонного фіорда (О. Пахльовська). 2. Велика тінь, бо полум'я яскраве (Л. Костенко). 3. Цей ліс живий. У нього добрі очі (Л. Костенко). 4. В безсмертя також повні очі сліз (Л. Костенко).

21. У кожному варіанті знайдіть “зайве” речення (за типом односкладних речень).

А 1. Немає лелеки над дахом старим (О. Пахльовська). 2. Не чуть пісень в козацькому строю (О. Пахльовська). 3. А смерть козацьку треба шанувати (О. Пахльовська.) 4. Візьми свій келих сонця у життя! (С. Йовенко)

Б 1. Дубів осінніх бронзова печать... (О. Пахльовська) 2. Дуже легко мені (Л. Костенко). 3. Тепер пора прощатися нам (Л. Костенко). 4. Мені страшно такого кохання (Л. Костенко).

В 1. Вже третій день живу у лісі... (Л. Костенко). 2. Скільки цвіту з мене обтрусили... (Л. Костенко) 3. Бунтуйте, люди, хмари і птахи, пісні, дерева, мови, діалекти! (О. Пахльовська). 4. Як парость виноградної лози, Плекайте мову (М. Рильський).

Г 1. От коли б лиш світало уже... (Л. Костенко). 2. Нам ніколи юними не бути... (Л. Дмитерко). 3. Багато слів написано пером (Л. Костенко). 4. Вчись не до старості, а до смерті (Народна творчість).

Д 1. Як вам ведеться в довгі зимні ночі (Т. Коломієць). 2. Усі перемоги взято Гарячою кров'ю втрат (Т. Коломієць). 3. Треба слову мудрості додати...(М. Сингаївський). 4. Плекаймо в серці кожне гроно, прозоре диво калинове (Г. Білоус).

22. У кожному рядку знайдіть словосполучення, що засвідчує порушення норм літературної мови.

А Брати участь у змаганнях (1), вживати заходів (2), жити на Україні (3), стосунки між людьми (4), дипломатичні відносини (5).

Б Відомий вислів (1), вираз обличчя (2), закон відмінено (3), освідчуватися в коханні (4), три абітурієнти (5).

В Двадцять два студента (1), більшість людей (2), уболівальник футболу (3), завідувач кафедри (4), виборче право (5).

Г Виконувач обов'язків (1), вільна вакансія (2), оцінювання ситуацій (3), вірна дружина (4), ефективний засіб (5).

Д Вірна відповідь (1), народитися на Черкащині (2), ознайомитися з документом (3), повідомити кореспондентів (4), півтора тижня (5).

23. У кожному рядку знайдіть словосполучення, що відповідає нормам літературної мови.

А Престижний вуз (1), прийом металобрухту (2), в даний момент (3), головний пріоритет (4), частка правди (5).

Б На сьогоднішній день (1), більш досконаліший (2), головна біль (3), красивий тюль (4), смачна суші (5).

В Купити консерву (1), зустрічаються випадки (2), трапляються помилки (3), я вибачаюся (4), будинок знаходиться в центрі (5).

Г Складання екзаменів (1), ідентична схожість (2), складає 20 відсотків (3), в травні-місяці (4), п'ять гривнів (5).

Д Розповсюджувати інформацію (1), на протязі тижня (2), зустрінемося через неділю (3), любить ходити на рибалку (4), п'ятдесятипроцентна знижка (5).

Завдання 24–28 мають на меті встановити відповідності. До кожного рядка, позначеного БУКВОЮ, доберіть відповідник, позначений ЦИФРОЮ, і впишіть її в бланк відповідей. Не робіть інших позначок.

24. Установіть відповідність між зразками ССР та їхніми різновидами.

А В степу вже літо розмовляло з вереснем і всі віки жили вже без адрес (Л. Костенко).

Б Алея тиші є вже у Толстого, але ж по ній Толстого вже несуть (Л. Костенко).

В Пройшла гроза – і знову літня проза... (В. Симоненко).

Г Не тільки в малярській роботі О. Довженка позначилось навчання в Берліні, але й в кіно він приніс із собою сталу художню культуру (Із журналу).

Д Роман О. Сизоненка занадто прототипічний, тобто майже за всіма героями досить легко вгадуються і розшифровуються прототипи (П. Загребельний).

1. ССР єднальне (із значенням одночасності).
2. ССР єднальне (із значенням наслідку).
3. ССР протиставне
4. ССР пояснювальне.
5. ССР градаційне.

25. Установіть відповідність між прикладами речень і різновидами складнопідрядних речень.

А Те, що вчора було прогресом, завтра стане іхтіозавром (Л. Костенко).

Б Мене дивує, що в дитинстві мене нічого не дивувало (Л. Костенко).

В Але ж біда народу, де на завтра уже не залишається казок! (Л. Костенко).

Г Ти пішов лейтенантом, де тане далечінь у холодних огнях (В. Сосюра).

Д Майбутнє бачить нас, коли ми сміємося або плачемо (М. Павіч).

1. СПР з'ясувальне.
2. СПР займенниково-означальне.
3. СПР означальне.
4. СПР місця.
5. СПР часу.

26. Установіть відповідність між прикладами безсполучникових речень та їхніми різновидами.

А Слово мовить – соловей співає (Л. Костенко).

Б Мені відкрилась істина печальна: життя зникає, як ріка Почайна (Л. Костенко).

В Немає Моцарта – ніхто не Сальєрі (Л. Костенко).

Г Не треба заздрити Шекспіру – він жив у дуже темний час (Л. Костенко).

Д Усі вже звикли: геніїв немає (Л. Костенко).

1. БСР з'ясувальньо-об'єктне.
2. БСР пояснювальне.
3. БСР порівняльне.
4. БСР умови.
5. БСР причини.

27. Установіть відповідність між прикладами складнопідрядних речень із кількома підрядними та їхніми характеристиками.

А Здавалося хвилинами, що сонце, осередок світу та життя, сховалося сьогодні між мереживом гілок і листя яблунь, груш і черешень, щоб зробити осередком справжнього духовного життя і людяності та душевного тепла і молодечого захоплення цю русяву істоту, яка себе називала мавкою (О. Турянський).

Б По східцях, зроблених з плескатою річкового каменю, опустився у черево льоху, де в боднях восковіло і бралось іржею сало, де попискувала квашена антонівка, де пахло грибами, задубілим медом, січеною капустою, старим деревом і прадавніми роками... (М. Стельмах).

В І ось навіть тоді, коли видно було захисникам квітучого острова, що загин неминучий, змоглися вони на останнє, на таку могутність духу, що покликкала їх усім племенем на той безстрашний передсмертний бій, який священним зветься по-їхньому (О. Гончар).

Г Васюта увійшов до хати, де в кутках і під лавами лежало запнуте підозріле добро, на яке він дивитись не міг, але яке мучило його, наче гріх (М. Стельмах).

Д Тільки тоді, коли ми досягнемо мети, переконуємося, що дорога була метою (П. Валері).

1. Складне речення з однорідною супідрядністю.
2. Складне речення з неоднорідною супідрядністю.
3. Складне речення з послідовною підрядністю.
4. Складне речення з неоднорідною супідрядністю та послідовною підрядністю.
5. Складне речення з однорідною супідрядністю та послідовною підрядністю.

28. Установіть відповідність між прикладами речень та їхніми характеристиками.

А Людей і народи примушують робити висновки з минулого, хоча лише те, що нас чекає попереду, що ми маємо зробити зараз, пояснить нам, що ж було насправді та яке воно мало значення (К. Іжиковський).

Б Гарно там, де нас нема; в минулому нас вже немає, і воно здається прекрасним (А. Чехов).

В Ми молимося не для того, щоб сказати Богу, що він має зробити, а щоб Бог нам сказав, що ми маємо зробити (А. Блаженний).

Г Все, що ми робимо, робимо це для нащадків; хотілося б побачити, що нащадки роблять для нас (Д. Аддісон).

Д Велика книга природи лежить відкритою перед нами, але її не можна зрозуміти, не вивчивши ту мову, якою вона написана, а мова ця – математика (Г. Галілей).

1. Складнопідрядне речення з кількома підрядними, з послідовною підрядністю.

2. Складне речення з різними видами зв'язку: зі сполучниковим сурядним і підрядним та безсполучниковим зв'язком.

3. Складне речення з різними видами зв'язку: зі сполучниковим сурядним і підрядним зв'язком.

4. Складне речення з різними видами зв'язку: зі сполучниковим підрядним та безсполучниковим зв'язком.

5. Складнопідрядне речення з кількома підрядними, з послідовною підрядністю та однорідною й неоднорідною супідрядністю.

Частина 2

Читання й аналіз тексту

Завдання 29–36 мають по чотири варіанти відповіді, серед яких ОДИН ПРАВИЛЬНИЙ. Виберіть правильний варіант і позначте його в бланку

Прочитайте текст (цифри в дужках позначають номери рядків) і виконайте завдання 29–36.

Філософський інструмент Данила Демуцького

(1–6) На порозі Нового часу європейська цивілізація винайшла систему приладів починаючи від мікроскопа й телескопа аж до фотографії, які тоді називали філософськими інструментами. А в епоху формування націй Київ перетворився на столицю художньої світлини в Російській імперії. Згодом услід за фотографією з'явився кінематограф і відбулося формування

київської операторської школи, одним а представників якої був Данило Демуцький.

(7–12) У кінооператорське мистецтво Демуцький увійшов дуже своєрідно: не тільки через фотографію, якою захопився ще в молодості, а й у світоглядному плані. Батько Данила Порфирій був представником українського громадівського руху, шляхтич усе життя присвятив вивченню українського фольклору, створив сільський хор. Але рано чи пізно треба було побачити той народ не лише через народницьке малярство та не тільки на фотографії, а й за допомогою кінематографа.

(13–19) Демуцький працював з Олександром Довженком над першими лабораторними стрічками режисера: «Вася-реформатор», «Ягідка кохання». Згодом, 1929 року з'явився «Арсенал». У цьому фільмі є геніальні епізоди. Наприклад, мчить поїзд без машиніста із солдатами Першої світової, які від великих свобод втратили орієнтацію у світі. А закінчується це цілковитою катастрофою. Цікаво, що 1985 року в Голлівудському «Поїзді-втікачеві» цей епізод і наступну катастрофу повторили сценарист Акіра Куросава та режисер Андрон Кончаловський, який шанував українське поетичне кіно.

(20–31) Улітку 1929 року Демуцький із Довженком знімали «Землю». Хто тут геніальніший, стверджувати важко. Зрозуміло, що в кіно передує режисер, а зусилля оператора залишаються в тіні. Однак у фільмі «Земля» виникла рідкісна гармонія великого режисера й великого оператора. Пригадаймо славнозвісні кадри з героїнею, яка у відчаї без одягу метається по хаті в усій своїй трагічній красі. Цей епізод є зусиллям не тільки Довженка, а й Демуцького. Для свого філософського інструмента – камери – Данило створив тут технологію особливого окуляра: те, що постає на екрані, ніби проходить крізь поетичний сон, як певна внутрішня мова. Нічого подібного до тієї дивовижної експозиції не можна пригадати у світовому мистецтві. Ці роботи вразили кінематографічну громадськість того часу і вражають зараз. Згадаймо манхеттенський фільм Вуді Аллена, де герої, палко сперечаючись, виходять з кінотеатру – і раптом бачимо афішу у стрічки, яка їх вразила й викликала суперечку. То була «Земля» Довженка.

(32–39) Саме після «Землі» почалася драма українського режисера, у яку він втягнув і Демуцького. Під дамокловим мечем сталінського терору вони почали знімати фільм «Іван» про індустріалізацію й технологічне приборкання Дніпра. У ньому майстерно відзнятий індустріальний пейзаж фантастично поєднаний з ліричним полотном головної річкової артерії України. Режисер Сергій Ейзештейн уважав ці зйомки найкращою пейзажною роботою світового кіно. Після закінчення стрічки режисера й оператора вирішили фактично знищити. Довженкові вдалося «втекти» до Москви, а Демуцький не схотів покидати Україну, яка була джерелом його творчості.

(40–48) Це скінчилося катастрофою. У 1932 році оператора арештували за надуманим наклепом. Далі висилка до Середньої Азії. Жорстокі садистські допити, а потім тюрма, страшний і трагічний досвід радянського в'язня.

Розчавлений після відбування покарання, Демуцький повернувся до України, та почалася війна, і його знову відправили до Середньої Азії. У Ташкенті Данило багато зробив для становлення узбецького кіно. Найкраща його робота тих часів – «Пригоди Насреддіна». Блискуче, з гумором і в точно орієнтальному дусі він зняв фільм про походеньки відомого східного персонажа єхидну притчу про абсолютну нібито давню владу тамтешньої тиранії. Ця стрічка стала однією з найпопулярніших у кінопрокаті тієї епохи.

(49–54) У повоєнні роки Демуцькому довелося фільмувати пропагандистський «Подвиг розвідника» режисера Бориса Барнета, де йшлося про чекістську героїку, і військово-морську стрічку Володимира Брауна «У мирні часи». Справді серйозна робота азійські епізоди у фільмі «Тарас Шевченко» Ігоря Савченка. Майстерне подання краси тамтешніх ландшафтів і водночас пекла каторжної солдатчини. Це можна вважати і відчуттям Шевченка, і страшним досвідом самого Демуцького-в'язня.

(55–58) Помер Данило Порфірович надто рано – у перші місяці відлиги, 1954 року. Він не побачив подальших злетів українського авангардного кінематографа від Параджанова до братів Ілленків. Останні боготворили Демуцького, а для Параджанова він був операторським Богом.

(59–62) Є вкрай неоднозначні інтерпретації кінопродукції студії імені Довженка. Нам багато чого може видаватися радянським пафосом, але погані роботи з камерою в Києві на той час не було. Оператори пам'ятали про Демуцького. Присутність його ві українському та світовому кінооператорстві примушувала їх працювати щосили.

За В. Скуратівським (640 слів)

29. Філософськими інструментами названо в тексті всі перераховані далі предмети ОКРІМ

- А мікроскопа
- Б фотоапарата
- В компаса
- Г кінокамери

30. У тексті немає мікротеми, названої в рядку

- А культурницька діяльність Порфирія Демуцького
- Б революційні події в об'єктиві Данила Демуцького
- В шевченківська тема у творчості Данила Демуцького
- Г нагороди Данила Демуцького за операторську роботу

31. Антитезі «високе мистецтво / радянський пафос» відповідає в текст протиставлення фільмів

- А «Арсенал» – «Вася-реформатор»
- Б «Пригоди Насреддіна» – «Ягідка кохання»
- В «Земля» – «Подвиг розвідника»
- Г «Тарас Шевченко» – «Іван»

32. Автор звертає увагу на художні особливості фільму «Пригоди Насреддіна» (рядки 40–48), щоб

- А** наголосити на універсальності операторського таланту, завдяки чому Демуцькому вдалося проявити себе й у східному стилі
- Б** продемонструвати «наднаціональність» хисту оператора, прагнення Демуцького відійти від власне української тематики
- В** відзначити інтернаціоналізм радянських кінематографістів, що дало можливість Демуцькому долучитися до узбецького кіно
- Г** показати, що Демуцький мав фільмувати картини, ідейно тематичне спрямування яких не відповідало його вподобанням

33. Змістові тексту НЕ відповідає твердження

- А** роботам Данила Демуцького властиве поєднання витонченої операторської техніки й поетичного чуття
- Б** фільми, відзняті Данилом Демуцьким, були високо оцінені майстрами світового кінсматографа
- В** життєвий шлях Данила Демуцького є прикладом трагічної ДОЛІ митця в часи сталінського лихоліття
- Г** Данило Демуцький був палким прибічником індустріальних і соціальних перетворень радянського часу

34. Засобом міжфразового зв'язку між передостаннім та останнім реченнями тексту (рядки 61–62) є

- А** сполучник
- Б** займенник
- В** синонім
- Г** прислівник

35. Із тексту можна зробити висновок, що майстри українського кіно (Сергій Параджанов, Юрій і Михайло Ілленки та інші) багато чого навчилися в Данила Демуцького, тому що

- А** починали знімати свої фільми під його безпосереднім керівництвом
- Б** намагалися спочатку копіювати його знахідки у своїх фільмах
- В** надихалися операторською майстерністю відзнятих ним фільмів
- Г** використовували його технологію особливого «поетичного» окуляра

36. За типом мовлення текст є

- А** описом з елементами розповіді
- Б** розповіддю з елементами роздуму
- В** роздумом з елементами опису
- Г** описом з елементами роздуму

ЕКЗАМЕНАЦІЙНИЙ ТЕСТ

Частина 1

Завдання 1–7 мають по чотири варіанти відповіді, серед яких лише **ОДИН ПРАВИЛЬНИЙ**. Виберіть правильний, на вашу думку, варіант відповіді, позначте його в бланку А згідно з інструкцією. Не робіть інших позначок у бланку А, тому що комп'ютерна програма реєструватиме їх як помилки.

1. Антоніми вжито в прислів'ї

- А З вогню та в полум'я.
- Б Весна днем красна, а на хліб пісна.
- В Хто нічого не робить, той ніколи не має часу.
- Г Живіт ситий, а очі голодні.

2. Фразеологічний зворот ужито в реченні

- А Ми не з лякливого десятка.
- Б М'які звуки музики заспокоювали розтривожену душу.
- В Кожна ягідка горить твердим кораловим світлом.
- Г Ось сонце сідає за хмари.

3. Простим є речення

- А Моя любов чолом сягала неба, а Гриць ходив ногами по землі.
- Б Вартість монети – пульс держави і досить правильний спосіб пізнання його сили.
- В Тисячі шляхів відводять від мети, і лише один-єдиний веде до неї.
- Г Зранку захмарило, потім повівав з Анкерманщини вітер...

4. Числівник є в реченні

- А Сотня козаків вирушила в похід.
- Б У мікрорайоні виріс новий дев'ятиповерховий будинок.
- В Половина саду в'яне, половина квітне.
- Г Обидва почували себе добре лише один біля одного.

Прочитайте текст. Виконайте завдання 1 – 7 до нього.

(1) Лебеді летять *нижче розпатланих* обвислих хмар і струшують на землю бентежні звуки далеких передзвонів. (2) Дід говорить, що так співають *лебедині* крила. (3) Я придивляюсь до їхнього маяння, прислухаюсь до їхнього співу і мені *теж хочеться* полетіти за лебедями. (4) Тому й підіймаю руки, наче крила. (5) І радість, і смуток, і срібний передзвін огортають та й огортають мене своїм снуванням.

5. Орфографічну помилку допущено в написанні слова

- А нижче
- Б розпатланих
- В хочиться
- Г лебедині

6. Пунктуаційну помилку допущено в реченні

- А другому
- Б третьому
- В четвертому
- Г п'ятому

7. Однорідними підметами ускладнено речення

- А перше
- Б третє
- В четверте
- Г п'яте

Завдання 8 – 23 мають по п'ять варіантів відповідей, серед яких лише **ОДИН ПРАВИЛЬНИЙ**. Виберіть правильний, на Вашу думку, варіант відповіді, позначте його в бланку А згідно з інструкцією. Не робіть інших позначок, тому що комп'ютерна програма реєструватиме їх як помилки!

8. Апостроф потрібно писати в усіх словах рядка

- А круп...яний, присв...ята, прем...єр, без...ядерний
- Б Лук...янчук, миш...як, торф...яний, кав...ярня
- В к...ювет, ін...екція, дерев...яний, поголів...я
- Г зв...язок, зм...якшити, ад...ютант, б...юджет
- Д роз...ятрений, ф...юзеляж, пів...яблука, підгір...я

9. Літеру И потрібно писати в усіх словах рядка

- А аз...мут, л...міт, Аргент...на
- Б д...ктат, Д...дро, Ч...лі
- В Т...бет, д...намізм, к...парис
- Г афор...зм, Корс...ка, акц...онер
- Д ч...пси, арх...в, с...луєт

10. Правильно поєднано іменники з числівниками в рядку

- А два з половиною сантиметра
- Б п'ять цілих і сім десятих відсотків
- В двадцять два вагони
- Г півтора гектари
- Д тридцять чотири учня

11. Подвоєння літер відбувається в усіх словах рядка

- А збіж...я, мит...ю, повіст...ю
- Б перел...єш, облич...я, священ...ий
- В повин...ю, стат...ей, священ...к
- Г ви́рошен...ий, юн...ий, билин...ий
- Д бов...аніти, клітин...ий, сказан...ий

12. Спрощення приголосних відбувається в усіх словах рядка

- А мес...ник, зліс...ний, хворос...няк
- Б доблес...ний, корис...ний, бриз...нути
- В аген...ство, хрус...нути, проїз...ний
- Г хвас...ливий, ціліс...ний, влас...ний
- Д форпос...ний, кіс...лявий, радіс...ний

13. Закінчення -у, -ю мають усі іменники в рядку

- А град, граніт, явір
- Б радіус, сором, барвінок
- В палац, теніс, метр
- Г Казахстан, кисень, оркестр
- Д Париж, кодекс, біль

14. Граматичний зв'язок порушено в словосполученні

- А відповідно до наказу
- Б далека путь
- В найбільш дужчий
- Г вищий за нього
- Д захворів на грип

15. Позначене курсивом слово потрібно писати окремо в реченні

- А *Та/ж* не в тім річ, – хвилювалась дівчина.
- Б *Як/би* мої думи німії на струни пророчисті впали...
- В *Що/б* тебе, малого, взяли на ярмарок, це треба було заслужити.
- Г *Я те/ж* такої думки, – згоджується Заболотний.
- Д *Про/те* тут є міст, поставлений твоїми предками.

16. Через дефіс потрібно писати всі слова в рядку

- А багато/тиражка, контр/адмірал, науково/технічний
- Б зерново/тваринницький, вагоно/ремонтний, народно/визвольний
- В навчально/виховний, науково/технічний, суспільно/політичний
- Г гори/цвіт, дизель/мотор, хліб/сіль
- Д світло/блакитний, світло/волосий, світло/червоний

17. Правильно вжито форму дієслова в рядку

- А Давай підемо в кіно.
- Б Подякуймо за гостинність.
- В Чи ти дасиш мені відповідь?
- Г Ми не дозволемо втручатись у наші справи.
- Д Ходімте зі мною.

18. Кому не ставлять у реченні

- А Біля кожного кошика запалювалась свічка і круг церкви утворилось похливе вогняне коло.
- Б Над землею кружляли заметілі й лютувала війна.
- В А тепер спустіли береги та й озера висихають.
- Г Тепло було й вишні цвіли рясно.
- Д Чи то сором чи то гнів опанував його серце.

19. Знайдіть рядок слів, у вимові яких засвідчене явище уподібнення приголосних

- А діжка, косьба, зцілити, ніжність
- Б казка, боротьба зсипати, вокзал
- В легкий, рюкзак, принісши, вивчишся
- Г смужка, на доріжці, могти, навесні
- Д у річці, книжка, кладка, нігті

20. Закінчення -е у формі кличного відмінка мають усі іменники в рядку

- А хлопець, батько, неня, круча
- Б голуб, юнак, друг, каменярь
- В любов, товариш, знавець, вітер
- Г край, радість, Марія, бабуся
- Д сторож, директор, друг, Леся

21. Поширеним є речення

- А Один із школярів підвівся.
- Б Батько з сином почали працювати.
- В Зимова ніч.
- Г Мовчати вмів ніч.
- Д Хлопець накивав п'ятами.

22. Підрядну частину часу містить складне речення

- А А ще я люблю, коли з лісу несподівано вигулькне хатина.
- Б Може, в цю замріяну годину, коли місяць жевріє в снігу, Ти з хатинки йдеш на верховину Зустрічати згадку дорогу.
- В Коли я погляд свій на небо зводжу, Нових зірок на ньому не шукаю.
- Г Коли вже народився ти поетом, за все відповідай у цім житті.
- Д То відгомін тих давніх часів, коли люди поклонялися всемогутній і таємничій природі.

23 Граматичну помилку допущено в реченні

- А Будь ласка, не смітіть, коли ви перебуваєте на вокзалі.
- Б Перебуваючи на вокзалі, просимо вас не смітити.
- В Не смітіть, перебуваючи на вокзалі.
- Г Просимо вас не смітити на вокзалі.
- Д Будь ласка, перебуваючи на вокзалі, намагайтеся не смітити.

У завданнях 24–28 до кожного з чотирьох рядків інформації, позначених цифрами, доберіть один правильний, на Вашу думку, позначений буквою. Поставте позначки в таблицях відповідей до завдань у бланку А на перетині відповідних рядків (цифри) і колонок (букви). Усі інші види Вашого запису в бланку А комп'ютерна програма реєструватиме як помилки!

24. Установіть тип односкладного речення.

Односкладне речення

- 1 означено-особове
- 2 неозначено-особове
- 3 узагальнено-особове
- 4 безособове

Приклади

- А Задзвонили в усі дзвони.
- Б І світає, і смеркає.
- В Лови летючу мить життя!
- Г Сонце вже давно зійшло.
- Д Розуму ніколи не позичиш.

	А	Б	В	Г	Д
1					
2					
3					
4					

25. Установіть відповідність між фразеологічними синонімами

- 1 виводити на чисту воду
- 2 входити в норму
- 3 собаку з'їсти
- 4 згустити фарбу

- А зробити з мухи слона
- Б зривати маску
- В входити в колію
- Г пройти вогонь і воду
- Д як кіт наплакав

	А	Б	В	Г	Д
1					
2					
3					
4					

26. Установіть вид підрядного речення в наведених прикладах

Вид підрядного речення

- 1 означальне
- 2 з'ясувальне
- 3 обставинне причини
- 4 обставинне мети

	А	Б	В	Г	Д
1					
2					
3					
4					

Приклади

- А Ми знаєм, для чого жить.
- Б І несли ми сили наші, щоб звалити гнів віків.
- В Як не буде птахів, то і людське серце стане черствим.
- Г Я честь віддам титану Прометею, Що не творив своїх людей рабами.
- Д Я стерджуюсь, я утверждаюсь, бо я живу.

27. З'ясуйте умови, за яких слід ставити тире в реченнях.

Тире слід ставити

- 1 Між групою підмета й присудка
- 2 У безсполучниковому реченні
- 3 При однорідних членах речення
- 4 У складносурядному реченні

	А	Б	В	Г	Д
1					
2					
3					
4					

- А Подивилась ясно – заспівла скрипка.
- Б На річці, в лісі на полі – усюди німо, тихо.
- В Нудьга – це страх порожнечі.
- Г Раз обпечешся, другий – остережешся.
- Д Зумійте жити – і будете живі

28. З'ясуйте, якою частиною мови є виокремлені слова в реченні

Народ мій є! (1) *В* (2) *його* гарячих жилах (3) *козацька* кров пульсує (4) *і* гуде!

- А іменник
- Б займенник
- В прикметник
- Г сполучник
- Д прийменник

	А	Б	В	Г	Д
1					
2					
3					
4					

Частина 2

Читання й аналіз тексту

Завдання 29–36 мають по чотири варіанти відповіді, серед яких **ОДИН ПРАВИЛЬНИЙ**. Виберіть правильний, на Вашу думку, варіант відповіді, позначте його в бланку А згідно з інструкцією. Не робіть інших позначок у бланку А, тому що комп'ютерна програма реєструватиме їх як помилки!

Шевченко ввіки насущний

(1–8) Кожна доба заново прочитує Шевченка. І кожен достойний український письменник, працівник культури, громадянин, кожен, хто відчуває себе українцем, шукаючи натхнення, визначаючи своє місце в житті, свій обов'язок перед рідним народом, незмінно відчував потребу осмислити Шевченка для себе, для своєї особистої долі. І всякий ворог українського народу, коли хотів розтлити його душу, оволодіти його серцем, незмінно стикався з Шевченком і намагався накласти на нього свою руку, перефарбувати його, спотворити, зробити «своїм». Боротьба за Шевченка й триває так довго, тому й була такою гострою, що це – боротьба за душу українського народу.

(9–11) Бувши кров'ю від крові і плоттю від плоті свого багатостраждального народу, безмежно люблячи його і належачи йому всією своєю істотою, він ненавидів у ньому те, що було виховане століттями поневолення і національного розтління.

(12–21) Узявши від народу все краще і життєдаєне, він відкинув гірше, ветхе. Та він не тільки взяв від народу – він йому сторицею віддячився. Він присвятився гуманістичній освіті, демократичному вихованню мас. Велика його заслуга перед українським народом насамперед, а потім і перед іншими народами – в тому, що він уперто ущеплював у його свідомість ідеї демократизму, народного самоврядування, ідеї соціальної та національної справедливості, правди і свободи. Поняття правди і волі, що проймають всю його поезію, дуже широкі, дуже людяні. Велика заслуга його в тому, що, доклавши стільки зусиль до пробудження національного самоусвідомлення українського народу та виховання національної гідності, він спрямував їх не в бік взаємопізнання та взаємоповаги, рівноправного спілкування, дружби та братерства народів.

(22–23) Та Шевченко належить не тільки Україні – всьому людству, хоч кожне його слово – про Україну.

(24–27) Тут відбувається нечaste в історії літератури, але підвладне генієві щасливе перетворення: поезія, породжена злобою дня, живе вічно. Поезія, зміст, характер призначення якої безпосередньо національні, набуває загальнолюдського значення, виростає до світових масштабів, стає «родовим» явищем людського духу.

(28–38) Загальнолюдське значення поезії Шевченка не тільки в тому, що він, як і кожен геній, збагатив духовний потенціал людства, зробивши доступним для всіх народів те, що пережив, передумав, скристалізував у слово народ український і чого він досягнув у царстві думки і духу. Загальнолюдське значення Шевченкової поезії в тому, що вона самому українському народові дала розуміння долі, його потреб та його завдань перед лицем майбутнього – з погляду загальнолюдської історії та боротьби, загальнолюдських завоювань розуму й духу, світового прогресу, з висоти найпередовіших ідеалів та уявлень свого часу. Давши людству краще з українського народного, він водночас дав українському народові краще із загальнолюдського. Говоримо, звичайно, не тільки про самого Шевченка, а про весь той рух духовного відродження і піднесення, що сконцентрувався навколо його імені, подвигу, творчості, пам'яті.

(39– 41) У поезії Шевченка відбилася вся глибина і самобутність його особистості. Те, що він пережив і передумав, вищою мірою виявляє сутність людини взагалі і водочас позначене печаттю могутньої і неповторної індивідуальності, засвідчуючи невичерпну багатоманітність людського духу.

(43–54) Поезія Шевченка глибоко психологічна: багато його віршів – це не просто розвиток його думки, образу, настрою, як звичайно буває в ліриці. Це закінчена психологічна картина, психологічна повість, де втілено не частку людини, не якусь її рису, не якийсь момент її життя, а всю людину, все її життя. У Шевченка багато таких творів, де він живе не якимсь одним душевним актом, а весь цілком, сповна, всією своєю істотою, створюючи закінчений, всеоб'ємний, вичерпний людський образ, являючи цілий світ. Здається, тут уже все сказано, більше вже поет нічого не зможе повідати людям. Та новий вірш – і новий світ, такий же закінчений і вичерпний. Ця безкрайність суб'єктивного – теж; великий внесок Шевченків у збагачення й розвиток духовності народу, у скарбницю загальнолюдських цінностей культури. Водночас поет сам щедро черпав з цієї скарбниці, на його творчості лежить печать щасливого прилучення до світової культури, і сама вона – одна з вершин цієї культури.

(55–62) Шевченкова поезія давно стала найважливішим і нетлінним складником духовного ества українського народу. Шевченко – це не тільки те, що вивчають, а й те, чим живуть. У чому черпають сили й надії. У глибини майбутнього слав Шевченко свої непохитні заповіти синам рідної землі, і серед цих заповітів перший і останній:

*...Свою Україну любіть,
Любіть її ... Во время люте,
В останню тяжкую минуту
За неї Господа моліть.*

За І. Дзюбою (657 слів)

29. Синонімом до слова *насущений*, ужитого в заголовку, є:

А злободенний

Б актуальний

В болючий

Г пекучий

30. У реченні «Бувши кров'ю від крові і плоттю від плоті свого багатостраждального народу, безмежно люблячи його і належачи йому всією своєю істотою, він ненавидів у ньому те, що було виховане століттями поневолення і національного розтління» (рядки 9–11)

А немає фразеологізмів

Б ужитий фразеологізм «кров і плоть»

В ужитий фразеологізм «кров від крові»

Г ужиті фразеологізми «кров від крові» та «плоть від плоті».

31. Метафорою в реченні «Загальнолюдське значення поезії Шевченка не тільки в тому, що він, як і кожен геній, збагатив духовний потенціал людства, зробивши доступним для всіх народів те, що пережив, передумав, скристалізував у слово народ український і чого він досягнув у царстві думки і духу» (рядки 28–31) слід уважати словосполучення

А духовний потенціал

Б у царстві думки і духу

В потенціал людства

Г скристалізував у слово.

32. Загальним щодо інших є зміст висловлення:

А Велика його заслуга перед українським народом ...в тому, що він уперто ущеплював у його свідомість ідеї демократизму, народного самоврядування, ідеї соціальної та національної справедливості, правди і свободи (рядки 14–17).

Б Він присвятився демократичній освіті, демократичному вихованню мас (рядки 13–14);

В Та він не лише взяв від народу – він йому сторицею віддячився (рядки 12–13).

Г Доклавши стільки зусиль до пробудження національного самоусвідомлення українського народу та виховання національної гідності, він спрямував їх не в бік взаємопізнання та взаємоповаги, рівноправного спілкування, дружби та братерства народів (рядки 18–21).

33. Із твердженням «Боротьба за Шевченка й триває так довго, тому й була такою гострою, що це – боротьба за душу українського народу» (рядки 7–8) співвідноситься висновок:

- А** Шевченкова поезія давно стала найважливішим і нетлінним складником духовного єства українського народу (рядки 55–56).
- Б** У глибини майбутнього слав Шевченко свої непохитні заповіді синам рідної землі (рядки 57–58).
- В** Шевченко належить не лише Україні – всьому людству, хоч кожне його слово про Україну (рядки 22–23).
- Г** Тут відбувається не часте в історії літератури, але підвладне генієві, щасливе перетворення: поезія, породжена злобою дня, живе вічно (рядки 24–25).

34. Серед наведених суджень, що підтверджують думку «Так, Шевченко належить не лише Україні – всьому людству, хоч кожне його слово – про Україну (рядки 22–23), зайвим є судження

- А** Бувши кров'ю від крові і плоттю від плоті свого багатостраждального народу, безмежно люблячи його і належачи йому всією своєю істотою, він ненавидів у ньому те, що було виховане століттями поневолення і національного розтління (рядки 9–11).
- Б** Поезія, зміст, характер призначення якої безпосередньо національні, набуває загальнолюдського значення, виростає до світових масштабів, стає «родовим» явищем людського духу (рядки 25–27).
- В** Він, як і кожен геній, збагатив духовний потенціал людства, зробивши доступним для всіх народів те, що пережив, передумав, скристалізував у слово народ український і чого він досягнув у царстві дімки і духу (рядки 28–31).
- Г** Ця безкрайність суб'єктивного – теж; великий внесок Шевченків у збагачення й розвиток духовності народу, у скарбницю загальнолюдських цінностей культури (рядки 50–52).

35. Висловлення з тексту «Поезія Шевченка глибоко психологічна: багато його віршів – це не просто розвиток його думки, образу, настрою, як звичайно буває в ліриці» (рядки 43–44) слід уважати:

- А** висновком з попереднього роздуму автора
- Б** судженням, яке автор має підтвердити або спростувати
- В** доказом, що підтверджує висловлене судження
- Г** формулюванням проблеми, спірного питання.

36. Означення вичерпний у реченні «У Шевченка багато таких творів, де він живе не якимсь одним душевним актом, а весь цілком, сповна, всією своєю істотою, створюючи закінчений, всеоб’ємний, вичерпний людський образ, являючи цілий світ» (рядки 46–48), можна замінити словом

- А** глибокий
- Б** абсолютний
- В** цілковитий
- Г** остаточний

Частина 3

ВЛАСНЕ ВИСЛОВЛЕННЯ

Підтримайте або спростуйте думку "Сміливі завжди мають щастя"

Сформулюйте тезу, наведіть два-три переконливі докази, що найкраще аргументуватимуть Ваші міркування. Проілюструйте думки посиланнями на приклади з художньої літератури (укажіть проблему порушену письменником, назву твору, назвіть художній образ, через який проблема розкрита тощо), історичні факти або випадки з життя. Не переказуйте змісту, не давайте повної характеристики образів. Сформулюйте висновки.

Роботу запишіть у відведеному місці тестового зошита. У разі потреби використовуйте чернетку.

Орієнтований обсяг роботи – одна сторінка тестового зошита (200 – 250) слів. Текст обсягом до 100 слів екзаменатори не перевірятимуть.

КЛЮЧІ-ВІДПОВІДІ

СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ

Словосполучення: 1. В; 2. Б; 3. Г; 4. А; 5: 1. В; 2. Б; 3. А; 4. З. Г; 5. Д.

Речення: 1. Г; 2. В; 3. А; 4. Г; 5. Д.

Просте двоскладне речення. Головні члени речення: 1. Б; 2. А; 3. Б; 4. В; 5, Г; 6. Б; 7. В.

Другорядні члени речення: 1. Б; 2. В; 3. Г; 4. Б; 5. А; 6. Г; 7. Д; 8. Б.

Типи односкладних речень: 1. Г; 2. В; 3. Б; 4. В; 5. Д; 6: 1. Б; 2. Г; 3 В; 4. Д; 5. А.

Ускладнене речення. Речення з однорідними членами: 1. Д; 2. Г; 3. Б; 4. Б; 5. Г.

Відокремлені члени речення. Відокремлені означення: 1. Б; 2. Г; 3. Д; 4. Б; 5. А.

Відокремлення прикладок: 1. Г; 2. Б; 3. Д; 4. Д; 5. Б.

Відокремлені додатки й обставини: 1. Г; 2. В; 3. Б; 4. Б; 5: 1. Д; 2. В; 3. Б; 4. А.

Звертання: 1. А; 2. В; 3. В; 4. Д; 5. Г.

Вставні і вставлені слова, словосполучення, речення: 1. В; 2. Б; 3. В; 4. А; 5. Б.

Складне речення. Складносурядні речення: 1. Б; 2. Г; 3. Д; 4. В; 5. Г.; 6. В; 7. Д.

Складнопідрядні речення: 1. Г; 2. А; 3. Б; 4. В; 5. Г; 6. В; 7. Г; 8. В; 9. Д; 10. Д; 11. Б; 12. В; 13. Б; 14. Д; 15. В; 16. Б; 17. Г; 18: 1. В; 2. Д; 3. Б; 4. Г; 5. А; 19: 1. Д; 2. А; 3. В; 4. Б; 5. Г; 20: 1. Б; 2. Г; 3. Д; 4. А; 5. В.

Безсполучникові речення: 1. В; 2. А; 3. Б; 4. Д; 5. Б; 6: 1. Б; 2. А; 3. Г; 4. Д; 5. В.

Складні багатокomпонентні речення: 1. Д; 2. В; 3. В; 4. Б; 5. Г; 6. Б; 7. Г.

Способи відтворення чужого мовлення: 1: 1. Б; 2. А; 3. Г; 4. Д; 5. В; 2 : 1. Б; 2. А; 3. Г; 4. Д; 5. В; 3. Г; 4. Б; 5. Б.

Стилістика: 1. Г; 2. В; 3. Б; 4. Б.

Культура мовлення: 1. Б; 2. А; 3. А; 4. Б; 5. Б; 6. Б; 7. В; 8. Г; 9. Б; 10. Б; 11. В; 12. Б.

ДЛЯ ПОДАТОК

Навчально-методичне видання

**Боть Людмила Петрівна
Денисенко Зоя Миколаївна
Красовська Олена Миколаївна
Ярошенко Галина Анатоліївна**

УКРАЇНСЬКА МОВА

Посібник для абітурієнтів.

У 2-х частинах: Ч. 2.

Комп'ютерне верстання:
С. Ф. Старов

Підписано до друку 02.06.14. Формат 60x84/16
Ум. друк. арк. 11,6. Тираж 300 пр. Зам. № 5044

Видавець і виготовлювач
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
Адреса: бульвар Шевченка, 81, м. Черкаси, Україна, 18031
Тел. (0472) 37-13-16, факс (0472) 35-44-63,
e-mail: vydav@cdu.edu.ua, <http://www.cdu.edu.ua>
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3427 від 17.03.2009 р.